Преиздаването на този труд се осъществи благодарение любезното съдействие на Унгарския културен институт в София.

Книгата излезе от печат на 29 октомври 1997 г. в деня на откриването на паметен знак на проф. Геза Фехер в Националния историко-археологически резерват „Мадара“.

Поклон пред делото на изключителния приятел на България, на учения с непоклатим морал и европейски авторитет!

встрани от политиката, се множат стълкновенията му с унгарците в Турция. През 1947 г. с едно подправено интервю започва координирана акция за неговото дискредитиране. Обвиненията на новоизлюпените демократи, отколешни колаборанти на фашистите, се публикуват в Унгария, във вестника на окупаторската съветска армия. Фехер не получава дори възможността да се защити, като месеци по-късно научава за станалото. Не го пускат и да посети България.

На 21 февруари, на 6 и 13 март 1948 г. в Българската академия на науките се провежда Дискусия за състоянието и задачите на българската археология. Прозвучалите в дебата слова и до днес предопределят рецепцията за Фехер в България, така че нека по-подробно се занимаем с тях. Встъпителната лекция на обсъждането е изнесена от член-кореспондента П.Д. Димитров, която съдържа характерен идеологическо-исторически анализ на развитието на българската археология. След като не забравя да вмени на българските археолози, че не са се занимали достатъчно с *„...обществено-икономическия фактор като една от важните предпоставки на българското средновековие, като последица на класовите борби в залязващата робовладелска римска империя и в зараждащия се феодален византийски свят“* – нещо, което все пак не е par exellence задача на археологията, – той казва: *„...под влияние на чуждата антиславянска пропаганда биде приписана без всякаква сериозна научна обосновка изключителна сила и значение на прабългарския, неславянски елемент в изграждането на ранната средновековна култура* [...] *Една предвзета теза, подхвърлена най-напред от австрийския професор Йозеф Стжиговски, а по-късно доразвита от унгареца Геза Фехер, който имаше положението на чужд политически агент у нас и беше внушил у нашите учени идеята да търсят в паметниците на Мадара, Преслав и Плиска голямата култура на прабългарите, именно на туранските прабългари, донесена от тях от далечната им прародина в съседство със сасанидска Персия и една ли не чак от Китай.“*

Не е наша задачата да посочим особеностите на техниката на цитиране и стила на Димитров, но трябва да припомним на читателя, че руската и съветска наука традиционно показва малка склонност в признаване не само на чуждите влияния около създаване на славянските държави (ролята на скандинавския елемент в образуване на Киевската, или на прабългарите – в Българската държава), но и в оценяване културата на преди всичко източните, по-опростено казано 'номадски' общества. Характерен пример за това е онзи Никитин, който освен че активно участва в нападките срещу Фехер, но и едновременно по логиката – щом не може да са славянски, по-добре да не са и български – приписа монументалните архитектурни паметници в Плиска на персийците. Актуалнополитическата същност в думите на Димитров е несъмнена: *„Пред нашата наука на първо място стои за разрешаване проблемът за ролята на славяните за създаването на културата на българската държава и изобщо на византийския свят... Главният проблем е как славяните са възприели античната култура, каква е тяхната роля и нейното запазване и трансформиране в културата на средновековното общество на Европейския Югоизток.“*

Следващите реферати са почти в същия стил и на същото ниво. Това, което в тях се отнася до Геза Фехер и дейността му, в по-голямата си част доказва, че техните автори или не са чели, или не са разбрали трудовете на Фехер. (Постоянно бъркат например изразите „българо-тюркски, хунски, татарски, монголски“.) А за това, кои са бил задкулисните сили е многозначителен следният пасаж: *„...българската археологическа наука даде богат материал на реакционната и империалистическа буржоазия за наслояването на антиславянски тежнения в нашата общественост... По този начин българската археологическа наука плати дан и на монархо-фашизма в България.“* И още: *„Към отрицателните черти на нашата археология би могъл да се прибави и нейният научен шовинизъм. Някои български археолози пренебрегнаха нашия домашен материал и прескочиха границите на България, за да 'откриват' в чужбина български паметници...“* В същия контекст достойно за внимание е и онова, с което Димитров **осъдително** цитира Фехер: *„От прабългарите научили славяните за пръв път, какво нещо е отечество, държава, от тях научили, че никакви връзки, нито расови, нито езикови не са толкова важни, колкото националната принадлежност. Тази сила действува и до днес и обяснява като естествен стремежът на всички българи да се обединят в една държава.“*

Още дълго можем да цитираме изказванията. Но и от това личи, кому е пречила личността и дейността на Геза Фехер. Процъфтяващите в сянката на съветската хегемония обскурантни панславянски възгледи и скритото под маската на интернационализма родоотстъпничество премахват за десетилетия конкуренцията, която биха означавали книгите и изследователската дейност на Геза Фехер за засилване на българското национално самосъзнание. Унгарският учен стана персона нон грата в страната, където повече от две десетилетия работи и чието минало и култура неуморно популяризира в Европа. Книгите му са изпокрити или пък библиотечните им фишове се изваждат от читателските каталози. Неизвестна е съдбата на библиотеката в дома му и двайсетгодишния му архив. Приятелите и последователите, може би с изключение само на академик Гаврил Кацаров, се отричат от него. Ярък пример за това е бележитият изкуствовед Мавродинов, който по време на цитираната вече дискусия в съответствие с правилата на партийната самокритика казва: *„Естествено нека да признаем открито, че в нашите среди имаше уклони към фашизъм, към пангерманизъм, към прабългаристика в ущърб на славистиката. Да не забравяме, че от нашите среди излезе един от фашистките ръководители на българската държава и че ние трябва да изкупим това с двойна привързаност към делото на нашата нова отечественофронтовска и социалистическа държава, да го изкупим с труд и старание.* [...] *За себе си мога да кажа, че аз самият имам уклон към прабългарите, че аз съм се опивал от величието на прабългарските ханове като съм искал да увелича съкровището на прабългарската култура. Нещо още по-важно, което г-жа Иванова вчера изложи в музея и което нашият уважаван председател разви великолепно е това, че болшинството от нас бяха аполитични. Нека те не се смятат за невинни. Те наивно вярваха, че науката няма нищо общо с политиката...“*

През 1948 г. Геза Фехер се завръща в родината от Истамбул и до смъртта си през 1955 г. работи в Унгарския национален музей. В този период той изследва археологиските паметници на Унгария от IX-XI век. Това е третата, в България най-малко известна част от научна дейност на Фехер. Най-значителният му труд е разкопките край Залавар, резултатите от археологическото дирене са публикувани от колеги на Фехер след неговата смърт.

Главното постижение на последния творчески период на проф. Геза Фехер е изясняването на някои основни въпроси от съжителството на маджари и славяни през IX-X в., както и подготовката на изданието с кадастъра на находките. Отдаденият до край на науката изследовател умира на 65 години по време на работа.

* * *

Всеобхватният анализ на научните постижения на Геза Фехер е почти неосъществима задача. В отделни елементи на неговата многостранна и многопластова изследователка дейност развитието на науката изпревари постигнатите от него резултати, но без неговия труд, в повечето случаи това едва ли щеше да е възможно. В научните му дирения могат да се открият редица неизменни и дълговечни открития, към някои от наблюденията и хипотезите му историческата дисциплина се връща десетилетия по-късно.

Въззренията си за контактите на дунавските българи и основаващите родина унгарци, за тяхната историческа мисия в организиране на държавата и цивилизацията Фехер обобщава на езика на съвремието си, но и днес те звучат по валидно перфектен начин в редица негови трудове, както и в книгата, чието ново издание поднасяме на читателя. Надяваме се, като полезно четиво.

Дьорд Арато

София, 25 октомври 1997 г.

ПРОФ. ГЕЗА ФЕХЕРЪ

РОЛЯТА И КУЛТУРАТА НА ПРАБЪЛГАРИТѢ

ЗНАЧЕНИЕТО НА ПРАБЪЛГАРСКАТА И СТАРОМАДЖАРСКАТА КУЛТУРА ВЪ ИЗГРАЖДАНЕТО НА ЦИВИЛИЗАЦИЯТА НА ИЗТОЧНА ЕВРОПА

КНИГОИЗДАТЕЛСТВО ИВАНЪ КОЮМДЖИЕВЪ
СОФИЯ

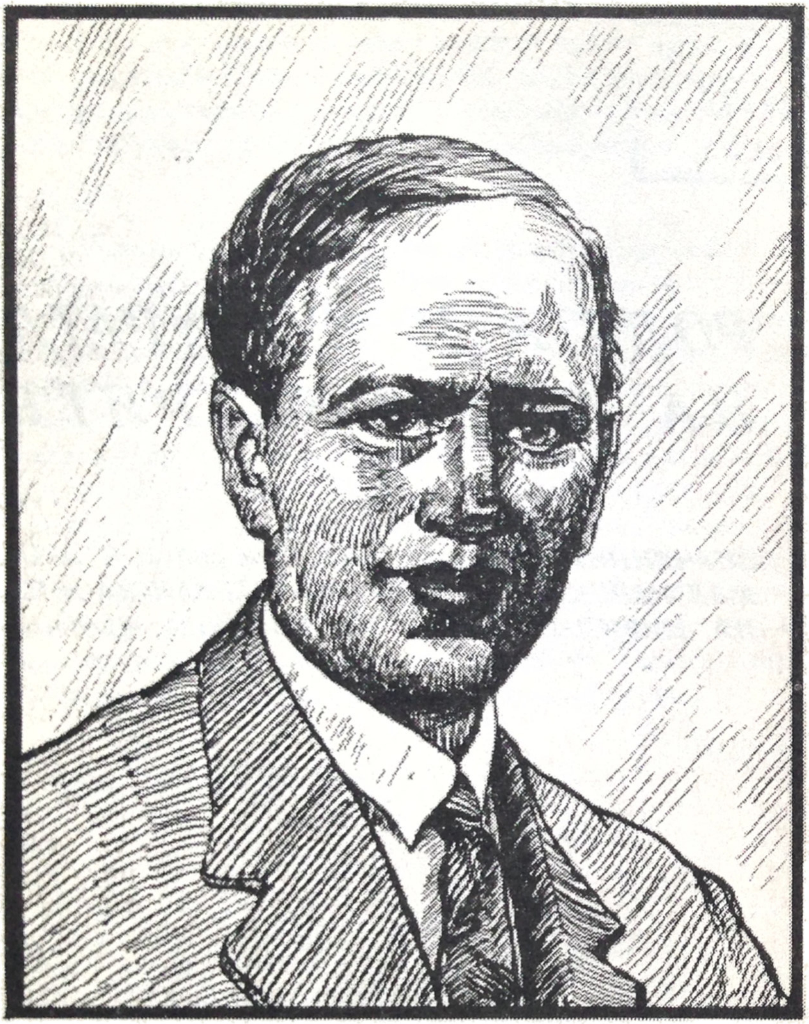

Геза Фехер (1890-1955)

ПРЕДГОВОРЪ

Седемнадесеть години работя въ България. Тази ми дейность е естествено продължение на онѣзи изучвания, които започнахъ и издадохъ въ родината си. Когато веднажъ поставихъ за цель на своята дейность да опредѣля образа и значението на маджарската култура въ времето, когато маджаритѣ сѫ завзели сегашното си отечество, трѣбваше да дойда въ България, защото като основа за тази работа служи материалътъ, който се отнася къмъ основателитѣ на Българската държава — прабългаритѣ. Къмъ тѣхъ сочеха и твърде ценнитѣ резултати на езикознанието, постигнати предимно отъ унгарски учени: прабългарскитѣ заемки въ маджарския езикъ безспорно свидетелствуватъ, че маджаритѣ, като номадски народъ, отдаденъ на ловъ и риболовство, сѫ се организирали и развили въ далечното си източно отечество презъ първитѣ столѣтия следъ Рождество Христово подъ културното влияние на прабългаритѣ. И така, смѣтнахъ за свой дългъ да съпоставя и, ако е възможно, да обогатя съ нови материали археологическото наследство отъ прабългаритѣ, както и да го разработя, т. е. да установя значението му и да потърся успоредицитѣ му, чрезъ които могатъ да се уяснятъ и връзкитѣ на прабългарския материалъ съ културнитѣ остатъци на други народи. Такава задача може да се разреши само съ помощьта на материала, който се отнася къмъ старитѣ маджари.

Такъвъ бѣ планътъ, съ който тръгнахъ отъ Унгария и вѣрвамъ, че следъ 17-годишна работа сполучихъ да го приложа и развия съ помощьта на редица археологически, етнографски и етноложки данни.

Възъ основа на тази ми работа стана несъмнено, че културата на маджаритѣ е била много близка до прабългарската, че всичко онова, което е известно за прабългаритѣ, отговаря на това, което знаемъ за маджаритѣ. Еднакъвъ е билъ външниятъ и вѫтрешниятъ обликъ на прабългаритѣ и маджаритѣ: носията, фризурата, религията, церемониитѣ, военната култура, художествената индустрия, екипировката и пр. Това значи, че старитѣ маджари по култура сѫ стояли много близко до учителитѣ си — прабългаритѣ. Дори дотамъ, че когато маджаритѣ за пръвъ пѫть изпъкнали на сцената на европейския свѣтъ, били наречени съ името „онгуръ“ — име, което имъ даватъ и досега всички европейски народи — и което означава въ сѫщность самитѣ прабългари — „оногуритѣ“. Това се обяснява така, че маджаритѣ по култура приличали на оногуритѣ, т. е. българитѣ, дотолкова, та европейскитѣ народи, на първо мѣсто славянскитѣ имъ съседи, смѣтали, че иматъ работа съ българи.

Този фактъ има голѣма важность за изследването и разясняването на старата култура и битъ на българитѣ и маджаритѣ: унгарскиятъ материалъ представлява изворъ за установяване облика на старата култура на прабългаритѣ, пъкъ сигурно и всичко онова, което знаемъ за маджаритѣ отъ писмени и археологически данни, може да се разбере подъ свѣтлината на българскитѣ паметници. И така, материалътъ за прабългаритѣ и маджаритѣ се разяснява и допълва взаимно.

*

Но азъ постигнахъ и единъ другъ твърде важенъ резултатъ, който надмина очакванията ми. Като се трудихъ да събера данни, за да обрисувамъ образа на прабългарската култура, дойдохъ до заключението, че ролята и значението на прабългаритѣ не се е състояла само въ това, че сѫ дали организация и култура на маджаритѣ, и че сѫ организирали въ трайна държава народитѣ отъ източния и срѣдния Балканъ. Стана ясно, че тѣ иматъ отъ свѣтовно-историческо гледище още по-голѣмо значение: владѣейки въ течение на редица столѣтия териториитѣ по Срѣдна Волга, Северния Кавказъ, между Донъ и Днепъръ, Бесарабия и Балкана, прабългаритѣ сѫ изиграли огромна роля въ изграждането на цивилизацията на Източна Европа, особено тази на славянитѣ — т. е. въвеждането на Източна Европа въ културния свѣтъ.

И така, постарахъ се да разработя този материалъ, който се отнася до една отъ свѣтовно-историческо гледище важна цивилизаторска роля. Предметътъ и материалитѣ заслужаватъ да се помисли вече за една синтеза. Главнитѣ резултати отъ тази синтеза, — която правя възъ основа на отчасти издадени, отчасти още необнародвани студии, — сѫ дадени въ настоящия ми трудъ.

*

Тукъ трѣбва веднага да отбележа, че и напредналитѣ подъ културното влияние на прабългаритѣ маджари сѫщо сѫ изиграли значителна роля въ културното развитие на Източна

Европа. — Моята синтеза има за цель да послужи и като основа за изясняването и на тѣхната роля.

За да достигна до тия си изводи, щастливо ме подпомогнаха резултатитѣ, добити отъ унгарскитѣ археолози, лингвисти и историци, както и филолози, които, особено съ изследванията си следъ свѣтовната война, изясниха много въпроси. Археологическитѣ изследвания, особено на А. Алфоьлди, Н. Фетихъ, З. Такачъ, Т. Хорватъ и пр., които засѣгатъ разпредѣлението и установяването на значението и връзкитѣ на материалитѣ отъ епохата на преселението на народитѣ, а въ история, езикознание и пр. трудоветѣ на Б. Хоманъ, Дюла Неметъ, З. Гомбоцъ, Я. Мелихъ, И. Зичи, Й. Дарко, Дюла Моравчикъ и пр., много допринесоха да добиемъ ясна представа и за българския въпросъ. Важни резултати допринесоха и изследванията на българскитѣ учени, В. Златарски, Г. Баласчевъ, Б. Филовъ, Г. Кацаровъ, Н. Мавродиновъ, Д. Дечевъ, Кр. Миятевъ, В. Бешевлиевъ, П. Мутавчиевъ и пр.

Азъ се потрудихъ главно да установя, какво общо иматъ маджаритѣ съ българитѣ въ археологическо, етнографско и етноложко отношение. Моитѣ резултати ще илюстрирамъ тукъ съ нѣколко примѣра:

При мадарскитѣ разкопки се откри една четвъртита зала отъ прабългарско време, която смѣтамъ да е служила като капище. Долепена до тая зала намираме една огромна скала, чиято задна, източна страна е заобиколена съ зидъ въ видъ на полукржгъ съ малка вратичка, отъ гдето може да се установи, че самата скала е представлявала за българитѣ свещенъ камъкъ. Действително и отъ отговоритѣ на папа Николай I знаемъ, че прабългаритѣ сж имали свещени камъни. И за маджаритѣ знаемъ сжщото, тъй като кралъ Св. Ласло съ законъ наказвалъ онѣзи, които по езически обичай принасяли жертва при свещени камъни.

Съвсемъ еднакви сж у двата народа церемониитѣ при обявяване на война и сключване на договоръ. Когато византийскиятъ императоръ не искалъ да заплати годишния данъкъ, маджаринътъ Ботондъ забилъ сѣкирата си въ Златната Врата на Цариградъ. Късниятъ унгарски хронистъ, който, естествено, не разбиралъ значението на този старъ обичай, разказва, че ужъ Ботондъ съ това искалъ да покаже силата си. Обаче, въ сжщность, значението на това деяние ще разберемъ отъ думитѣ на ханъ Крума къмъ императора: или да заплати данъка, или ще забие копието си въ Златната Врата на Цариградъ. Това е, прочее, знакъ за обявяване на война. Ето единъ примѣръ, който ясно показва, че никой не е могълъ да разбере маджарското сведение, понеже е било разглеждано, безъ да се вземе предвидъ българската успоредица, нито пъкъ българското сведение, понеже не се съпоставяло съ маджарската си аналогия.

Сжщо еднаква е церемонията при сключване на договоръ. Прабългаритѣ сключвали договоръ съ византийцитѣ; като разсичали едно куче, вкусвали отъ кръвьта му, следъ това изливали на земята вода, обръщали конски самари, допирали се до тройни ремъци и вдигали нагоре трева. И за маджаритѣ четемъ, че тѣ се клели върху вълкъ или куче, а пъкъ въ преданието имъ за „Бѣлия конь“ се криятъ другитѣ церемонии на известната у българитѣ договорна клетва. Унгарскиятъ хронистъ, естествено, не разбиралъ, какво значи пожертвуване на конь, пръсть, вода, трева юларъ и самаръ, но отъ договора на Омуртага това ясно се разбира. Ето още единъ обичай, който може да се разбере само чрезъ сравнение на даннитѣ за двата народа.

Напълно еднакво е и военното изкуство у двата народа. Императоръ Лъвъ Мждрий, искайки да опише военното дѣло на двата народа, описва това на маджаритѣ, като споменува твърде често, че сжщото важи и за българитѣ, понеже тактиката на двата народа била еднаква. Действително, за сжщото свидетелствуватъ и онѣзи данни, които можемъ да извадимъ отъ описанията на войнитѣ у прабългаритѣ и маджаритѣ.

Еднакво е и облѣклото у двата народа: калпакъ, а подъ него ленено капе, гжжва; тѣсно кжсо палто и тѣсни панталони; надъ тѣхъ кафтанъ, който закопчавали отъ дѣсно на лѣво и който стигалъ подъ колѣнетѣ, и ботуши. Въ дъждовно време — ямурлукъ. Еднаквостьта се доказва отъ писмени сведения, а сжщо и отъ статуи, — миниатюри и пр.

Еднаква е и фризурата у двата народа. Именно въ описанието на бунта на унгарския главатарь Вата противъ християнството четемъ, че водачътъ на бунтовницитѣ въ знакъ на езичеството си остригалъ коситѣ и си пусналъ три перчема. А че и фризурата на прабългарскитѣ благородници била сжщо такава, за това имаме археологическо свидетелство: на една статуя, намѣрена при с. Ендже, която изобразява прабългаринъ, виждаме отзадъ три плитки. Действително и у Лиудпрандъ четемъ, че посланикътъ на българитѣ билъ остриганъ по „маджарска мода“.

Напълно еднакви предмети намираме въ наследството на прабългарскитѣ златари: отъ околностьта на Шуменъ, Русе и Видинъ събрахъ неиздаденитѣ досега находки, чиито точни паралели намираме въ художествената индустрия на старитѣ маджари.

Отъ горнитѣ примѣри е вече ясно, колко близко е стояла културата на двата народа. Впрочемъ събранитѣ отъ мене по-нови данни даватъ възможностьта да се докаже, че при издирването на старата история и бита на двата народа може да се очаква резултатъ само, ако познаваме и разглеждаме съвмѣстно материала за двата народа. Безъ съмнение, колкото сѫ важенъ изворъ за езика и културата на прабългаритѣ унгарскиятъ езикъ и унгарскитѣ етнографически, етноложки и археологически материали, толкова е важенъ за опознаването на старата култура на маджаритѣ твърде ценниятъ материалъ, който ни е останалъ отъ прабългаритѣ. А сѫщо тъй е сигурно, че тѣзи данни въ много случаи могатъ да бѫдатъ изяснени само ако ги разглеждаме съвмѣстно.

Това е естествената основа за една взаимна работа на българскитѣ и маджарскитѣ изследвачи на старата история, култура и битъ на двата народа.

София, 15 априлъ 1939 г.

ЗНАЧЕНИЕТО НА ПРАБЪЛГАРИТѢ

Ще говоря за единъ много интересенъ и съ огромно значение народъ, който, преценenъ дори и съ свѣтовно-историческо мѣрило, е игралъ голѣма роля.

Важенъ е този народъ, защото е организиралъ въ национална единица неорганизиранитѣ и заради това постоянно изложенитѣ на варварски нападения славянски маси въ Източния и Срѣдния Балканъ и е създалъ въ водовъртежа на Балканския полуостровъ една трайна, сѫществуваща и до днесъ държава. Прабългаритѣ сѫ организирали българо-славянскитѣ племена въ една нация, въ която прабългарскиятъ духъ и култура сѫ останали подкваса за вѣчни времена.

Този фактъ е ималъ голѣмо значение за консолидацията не само на Източния и Срѣдния Балканъ, но и на цѣлия Балкански Полуостровъ. Консолидирането на тази часть отъ Балканитѣ принудило жителитѣ и на другитѣ части да се организиратъ. Въ това отношение българската държава е упражнила влияние не само като принудителна сила, като прѣчка на византийското разширение, но и като образецъ. Съ създаването на българската държава не само сѫ се изправили предъ жителитѣ на Балканитѣ вече две сили, Византия и България, но се явява и единъ новъ образецъ, единъ голѣмъ примѣръ: една образувана съ мѣстно население държава могла да стане съперникъ на Византия. Влиянието на българската държава и на културата ѝ, като първообразъ за държавна, черковна и културна организация, станало дори решително: началото и възможностьта за оформяването и израстването на сегашнитѣ балкански нации се започва съ създаването на българската държава.

Прабългаритѣ обаче изиграли голѣма роля не само за Балканския Полуостровъ, но и защото образували такава държава, която могла да спре непрекѫснатитѣ нахлувания на варваритѣ отъ Севера и Изтока въ тогавашния културенъ свѣтъ. А пъкъ когато въ съседството имъ единъ близъкъ по култура народъ — маджаритѣ — сѫщо образуватъ трайна държава, преселението на народитѣ спрѣло окончателно. Вълнитѣ на преселението на народитѣ се разбиватъ о желѣзния прагъ на държавитѣ на прабългаритѣ и маджаритѣ, и не могатъ да опустошаватъ Западния свѣтъ. Така прабългаритѣ и маджаритѣ имали решително значение за сждбата на цѣла Европа.

Прабългаритѣ — основатели на сегашната българска държава, имали обаче голѣмо значение и за цѣлия тогавашенъ културенъ свѣтъ: българитѣ бѣха онзи народъ, който — покрай викингитѣ — допринесе най-много за организиране и оформяване на цивилизацията на цѣлата Източна Европа.

* * *

Ние трѣбва да се попитаме, каква е била силата, която дала на прабългаритѣ възможность да играятъ такава роля. За да можемъ да отговоримъ на този въпросъ, трѣбва да изхождаме отъ констатацията, че достигналитѣ до насъ остатъци на прабългарската култура осигуряватъ на нейнитѣ носители особено мѣсто въ културно отношение измежду всички тюркски народи: прабългарски произходъ иматъ най-старитѣ езикови, литературни и строителни паметници, които ни сж останали отъ тюркскитѣ народи.

Както казахме, този народъ притежава най-старитѣ езикови паметници измежду родственитѣ нему народи. Именно знаемъ, че маджаритѣ най-късно отъ IV в. сж приели много тюркски думи, които показватъ фонетиченъ характеръ, свойственъ на остатъцитѣ на българския езикъ, които сж запазени въ изворитѣ на дунавскитѣ българи, въ волжско-българскитѣ надписи и въ езика на чувашитѣ — потомци на прабългаритѣ. Тѣзи прабългарски заемки въ унгарския езикъ говорятъ за едно развито скотовъдство, агрикултура, социална и държавна организация и пр. Знаемъ сжщо така, че и други финоугорски народи сж обогатили своя езикъ отъ прабългарския, сжщо съ думи, които говорятъ за агрикултура и пр. Отъ това можемъ да заключимъ, че културата на прабългаритѣ е упражнявала въ разни времена и въ различни територии голѣмо влияние върху съседнитѣ имъ народи.

А пъкъ обстоятелството, че намираме прабългарски езикови остатъци въ писменитѣ извори на арабски, гръцки, латински и славянски езици, явно ни показва, че прабългаритѣ сж играли въ различни времена и територии голѣма историческа роля, за която и разни културни народи трѣбвало да държатъ смѣтка.

Сжщо така ясно говори и обстоятелството, че най-монументалнитѣ паметници на родственитѣ тѣмъ народи отъ преселението на народитѣ произхождатъ сжщо отъ българитѣ и то въ различни територии. Ние знаемъ, че волжскитѣ българи имали столица, въ която се намирали 10.000 каменни кѫщи, между тѣхъ великолепни палати, обществени здания и пр. Но сѫщо и въ Дунавска България тѣ сѫ имали голѣми центрове, като Плиска, Мадара, Преславъ съ великолепни каменни постройки. Това показва не само мощьта на тѣзи основатели на държава, но и тѣхнитѣ културни нужди.

Не по-малко ясно говорятъ за това и писменитѣ извори. Както казахме, прабългарскитѣ заемки въ езицитѣ на чужди народи показватъ, че прабългаритѣ се занимавали отъ престари времена и съ агрикултура, на която научили съседнитѣ тѣмъ народи; и тѣхнитѣ монументални постройки и погранична укрепителна система, което е възможно само у заседнали народи, сѫщо доказватъ горепоменатото. Но и исторически данни потвърждаватъ това. Така напримѣръ четемъ между другото, че отъ Волжска България било изнасяно жито за Русия, когато тамъ царувалъ гладъ. Това е възможно само у народъ, който притежава стара агрикултура. Действително ние узнаваме отъ арабски извори, че прабългаритѣ имали много добре обработена земя и култивирали всички видове жита и зеленчукъ. Че тѣ сѫ били единъ престаръ земедѣлски народъ, показватъ и земедѣлскитѣ имъ орѫдия, намѣрени въ територията на Волжска България.

Единствено съ факта, че тѣ сѫ притежавали развита и престара агрикултура, може да се обясни, защо сѫ могли тѣ да образуватъ трайни държави въ разни територии презъ едно и сѫщо време.

Обстоятелството, че прабългаритѣ сѫ били многобройни, сѫщо показва, че тѣ сѫ били уседналъ, земедѣлски народъ: сѫщевременно тѣ сѫ имали многобройни поселения при Волга, въ Кавказъ, между Донъ и Днепъръ и при Дунава. Такава плодовитость е възможна само при уседнали народи — земедѣлци.

*

Още по-интересни сѫ заключенията, които можемъ да извадимъ отъ сведенията за тѣхната търговия.

Вече първитѣ данни, които имаме за българитѣ, споменуватъ, че тѣ се занимавали съ търговия на кожи. Това било дотолкова характерно за българитѣ, че напр. Йорданесъ казва за тѣхъ само това, че тѣ сѫ се занимавали съ търговия на самурови кожи. Сѫщо единъ много по-старъ, китайски изворъ съобщава за единъ народъ, въ който г. Неметъ вижда прабългари, който е търгувалъ съ кожата на самура и на бѣлата и на синята полярна лисица.

И действително, ние знаемъ за волжскитѣ българи, че били не само голѣми търговци на кожи, но и прочути майстори за изработването на кожи. Руситѣ, славянитѣ, както и другитѣ съседни народи внасяли кожи въ Волжска България. Българитѣ обаче не сж се задоволявали съ кожитѣ, които били внасяни отвънъ и които добивали отъ своята земя въ огромно количество, но предприемали опасни търговски експедиции. Цѣли столѣтия подредъ тѣ пжтували съ шейни въ полярнитѣ страни и размѣняли своитѣ индустриални артикули срещу суровитѣ стоки на угрийскитѣ народи. Това огромно количество кожа тѣ разпродавали изъ цѣлия свѣтъ. Тѣхнитѣ кервани отивали въ Ховарисмъ и Хорасанъ, както и въ Индия. Отъ българскитѣ търговци били купувани ценнитѣ кожи въ цѣла Азия и Европа, при това изработениятъ въ България юфтъ билъ толкова прочутъ въ цѣлия Изтокъ, та и досега доброкачествениятъ юфтъ се назовава на Изтока, пъкъ и въ нѣкои западни страни съ народностното име на българитѣ.

Освенъ това волжскитѣ българи изнасяли още много други свои сурови и изработени продукти и внасяли стоки отъ Изтока, така че България станала прочута страна на транзитната търговия. Богатството и широката сфера на търговията на тази страна проличава най-ясно отъ факта, че въ Волжска България, особено между развалинитѣ на столицата й, е намѣрено огромно количество монети, и че отъ тамъ сж били разнасяни арабски монети въ обширнитѣ територии на Русия, въ Балтийскитѣ страни, Швеция и пр. Тѣзи монети сж срѣдства за плащане, които българитѣ сж получавали отъ своитѣ източни клиенти и предавали на западнитѣ търговци. Но отъ срѣдата на X в. и самитѣ българи сж почнали да сѣкатъ монети въ разни български градове.

Богатството и културата на тѣзи български търговци сж създали голѣми градове, въ които царувало голѣмо движение и луксъ, на първо мѣсто столицата, Болгары, съ нейнитѣ разкошни обществени и частни постройки, луксозни бани, джамии и пр. (Обр. 1—2).

Естественъ резултатъ отъ тази материална култура, която се е дължала на търговията и индустрията имъ, е била и високата имъ духовна култура. Ние разполагаме съ данни за голѣми български учени, които сж творили трудове, прочути въ цѣлия мохамедански свѣтъ.

*

Интересни сведения имаме и за външната търговия и външна политика на дунавскитѣ прабългари.

Не се изминали повече отъ 35 години следъ основаването на държавата имъ, и тѣхната желѣзна организация,

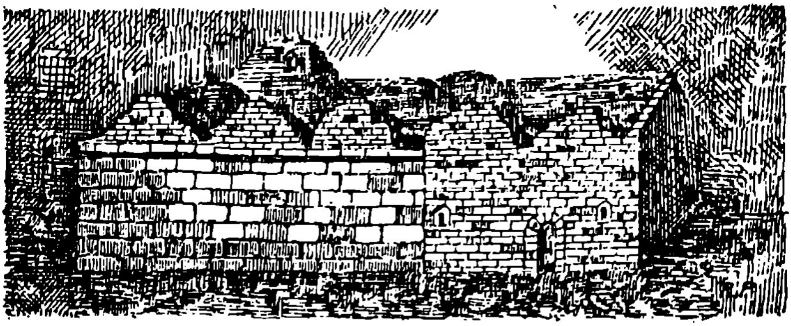

Обр. 1. Развалини отъ Болгары

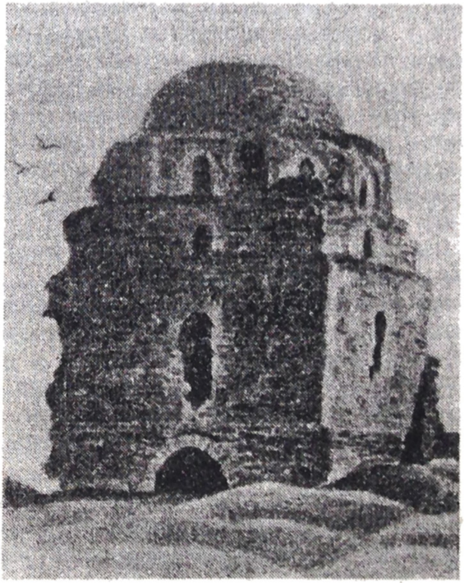

Обр. 2. Развалини отъ Болгары.

тѣхната нова държава, била вече въ такова положение, та станала важенъ факторъ въ живота на Балканския Полуостровъ и сключила съ Византия изгоденъ за себе си търговски договоръ. Съ тоя договоръ отъ 716 година, прабългаритѣ не само си осигурили една нова територия и ежегоденъ данъкъ, но наложили и задължението, споредъ което стокитѣ на търговцитѣ отъ двѣтѣ страни трѣбвало да иматъ пломби и печати, за да не бждатъ конфискувани.

Този договоръ българитѣ смѣтали за толкова важенъ, че сто години по-късно всичкитѣ войни на великия български ханъ Крумъ били водени само за да се принудятъ византийцитѣ да го подновятъ. А византийцитѣ по-скоро били готови да понесатъ ужаситѣ на Крумовитѣ походи, отколкото да подновятъ този договоръ.

Обяснение за това ни дава новосъздаденото положение презъ Крумовото време, когато подобенъ договоръ могълъ да има съвсемъ друго значение, отколкото преди единъ вѣкъ. Именно въ това време се започва една съвсемъ нова фаза въ живота на българската държава.

България и дотогава постоянно напредвала, но нейнитѣ домогвания били ограничени само на Балканския Полуостровъ, кждето тя се стремѣла да се разшири за смѣтка на Византия. Следователно тѣзи аспирации били опасни само за византийската империя. Сега пъкъ виждаме България тукъ да желае само да си осигури границитѣ, и когато постига това, цѣлата нейна дипломация и армия развива трескава дейность въ съвсемъ друга посока — къмъ Западъ. Т. е. посоката на българската външна политика се измѣня: вмѣсто къмъ югъ, тя се насочва къмъ северъ и западъ.

Причината за това е ясна. Външната политика и външната търговия сж всѣкога свързани и взаимно си влияятъ. До началото на IX в. България все още е една не много значителна страна, защото главниятъ пжть на Полуострова, който свързва Византия съ Запада, се намира вънъ отъ границитѣ й. Оттогава нататъкъ обаче, положението се измѣня коренно.

На Западъ се развили голѣми събития: франкитѣ разбиватъ агонизиращата аварска империя, следъ което, източната половина на Аварско пада съвсемъ естествено, въ ржцетѣ на съседнитѣ българи.

Новопридобититѣ владения създаватъ съвсемъ нова ситуация: поради превземането на Източно Аварско известни северни византийски владения ставатъ въ стратегическо и икономическо отношение, необходими за уголѣмена България. Така, по естествена необходимость, Крумъ въ 809 година превзема София, а скоро падатъ въ ржцетѣ на българитѣ и Нишъ и Бѣлградъ.

Следъ като била спечелена София — сърдцето на Балканския Полуостровъ, България, дотогава незначителна балканска страна, става важенъ факторъ и за живота на Европа, защото най-важната часть на голѣмия търговски пжть на Полуострова, който води отъ Изтокъ къмъ Западъ, попада въ български ржце. Този пжть започвайки отъ българо-византийската граница, минава презъ градоветѣ София, Нишъ, Бѣлградъ, а оттамъ покрай Дунава и по-нататъкъ все презъ български владения. Следователно, стокитѣ на византийската търговия за Северъ и Западъ трѣбвало вече да бждатъ пренасяни главно презъ българска територия. Това отредило на българската държава значителна роля въ свѣтовната търговия, тя става една важна страна за транзитъ и започва да получава мито отъ всички изнасяни къмъ Северъ византийски стоки. Последното дава на българската държава, въ сравнение съ по-раншнитѣ времена, доходи до нечувани дотогава размѣри. А освенъ това, скоро следъ завладяването на македонскитѣ области, и другия важенъ пжть, Солунъ—Нишъ попада също въ ржцетѣ на българитѣ.

Политиката на българскитѣ ханове отговаря напълно на новата ситуация. Крумъ, когото историцитѣ обичатъ да характеризиратъ само като страшенъ пълководецъ, не иска нищо друго отъ Византия, освенъ да я принуди да приеме единъ изгоденъ за България търговски договоръ и да фиксира българо-византийскитѣ граници. А Крумовиятъ синъ, Омуртагъ, сключва миръ и то възъ основа на старото положение, веднага когато византийцитѣ били готови да приематъ поменатия договоръ, — макаръ всички изгодни стратегически пжтища и крепости срещу Византия да сж били въ негови ржце. Оттогава пъкъ той не иска нищо повече отъ Византия, а цѣлата си дейность насочва къмъ Западъ.

Новитѣ владения действително заслужавали Омуртагъ да измѣни насоката на външната политика на прадѣдитѣ си. Българитѣ освенъ че получили територии, презъ които минавалъ много важниятъ търговски пжть, получили съ тѣзи нови северни владения и такива богатства, които имали и въ свѣтовно-търговско отношение голѣмо значение.

Сигурно е именно, че българитѣ започнали въ IX в. наново да експлоатиратъ занемаренитѣ отъ римско време солници при рѣката Марошъ. Това показва и фактътъ,—установенъ отъ изучванията на Мелихъ — че около срѣдището на тѣзи солници се срѣщатъ прабългарски, както и славянобългарски мѣстни имена, което свидетелствува, че прабългаритѣ, когато завладѣли Източно Маджарско, настанили тукъ прабългарски и славяно-български колонисти. Че тия колонисти сж били преселени тукъ за експлоатация на солнитѣ богатства, личи отъ факта, че франкскиятъ краль въ 892 год. помолилъ българския владѣтель да не позволява на неговитѣ неприятели — моравцитѣ да купуватъ соль. Използуването на солницитѣ при Торда маджаритѣ наследили отъ прабългаритѣ, което се доказва отъ обстоятелството, че ние чуваме за тия солници още въ началото на историята на маджарската държава. Сольта при Марошъ представя огромно богатство въ ржцетѣ на българитѣ, особено, защото солницитѣ на Срѣдна Европа тогава не били още открити. Така българитѣ имали въ ржцетѣ си единъ артикулъ, който имъ осигурявалъ голѣми доходи и важно мѣсто въ свѣтовната търговия.

И така ние виждаме, че България отъ началото на IX в. насамъ става важна страна и за Западна Европа: презъ България минава голѣмиятъ търговски пжть и тя притежава богатитѣ солници на Трансилвания.

Новото положение изисквало нова насока на политиката. Българскиятъ ханъ Омуртагъ се стреми не вече къмъ военна слава, а единствено къмъ организиране на страната си. Вмѣсто да води войни, той праща постоянно своитѣ дипломати при византийцитѣ, както и при франкитѣ, за да осигури и фиксира границитѣ на държавата си. И Византия, когато трѣбвало да разбере, че при тогавашното си положение не може да се възвърне София, Нишъ и Бѣлградъ, почнала да се стреми да сключи съглашение съ българитѣ, защото нейни важни търговски възможности станали зависими отъ тѣхъ. Стокитѣ ѝ могли да бждатъ изнасяни спокойно къмъ северъ, само ако тя имала договоръ съ България. Впоследствие, когато Омуртагъ чрезъ договора чувствува себе си осигуренъ откъмъ Византия, отправя погледитѣ си изключително къмъ северъ. Тукъ сж новитѣ територии, които той трѣбва да организира, тукъ е богатството, което за България има толкова голѣма важность. Само ако царувало спокойствие и миръ, могло да се разчита на голѣми доходи.

Колонизацията на Севера се почва въ голѣмъ мащабъ. Въ цѣло Източно-Маджарско идватъ прабългарски и българославянски колонисти. Скоро и франкитѣ трѣбвало да разбератъ, че е необходимо да бждатъ въ добри отношения съ българитѣ. Отначало тѣ подбуждали къмъ бунтове нѣкои славянски племена на източната граница при р. Тиса противъ българитѣ, за да преминатъ на тѣхна страна. Омуртагъ, обаче, не желаелъ война. Въ течение на редица години той праща своитѣ дипломати при франкитѣ, и едва когато вижда, че така не постига никакъвъ резултатъ, покорява въстаналитѣ племена, отнима дори отъ франкитѣ Срѣмската область и известни територии на северъ отъ нея, и ги принуждава да сключатъ съ него миренъ договоръ.

Границата на България тукъ минавала по Дунава, стигала надъ града Пещь и отъ тамъ вземала посока къмъ северо-изтокъ. Така българитѣ имали общи граници съ франкитѣ и моравцитѣ.

За тѣхнитѣ търговски връзки съ моравцитѣ, у които тѣ изнасяли соль, свидетелствува споменатото по-горе историческо известие. Но, че търговията на българитѣ била за моравцитѣ отъ голѣмо значение и въ културно отношение, показва фактътъ, че моравцитѣ научили известни думи за търговията отъ прабългаритѣ. Напримѣръ ние намираме въ езика на словацитѣ за понятието „печалба“ прабългарската дума „осохъ“ останала чакъ до сега. (Друго сведение пъкъ свидетелствува, че маджаритѣ упражнявали въ X в. голѣмо културно влияние върху моравцитѣ).

Българитѣ основали въ IX в. въ Източно-Маджарско градове, между които и града Пещь. Когато именно търговската артерия презъ София, Нишъ, Бѣлградъ, както и по-горе покрай Дунава попаднала въ български ръце, най-доброто мѣсто за преминаването на Дунава било при града Пещь, който станалъ най-важната българска точка за търговията съ франкскитѣ области на западъ отъ Дунава. Естествено, поради географическото си положение, тази точка трѣбвало да стане важенъ центъръ за българската транзитна търговия и да се превърне въ градъ още презъ прабългарска епоха.

И действително, като виждаме, че въ Източно-Маджарско се намиратъ прабългарски и славянобългарски мѣстни имена отъ IX в., то специфично българското име Пещь намира много добре своето мѣсто всрѣдъ тѣхъ. Къмъ българитѣ, които основали този градъ, се прибавили около X в. мохамедански българи. Когато пъкъ по-късно при българското и маджарското население на града дошли и нѣмци, тѣ превели българското име на града Пещь съ своята дума „Офень“.

И крепостьта на града Пещь показва следи отъ своитѣ български основатели. Л. Надь възъ основа на резултатитѣ добити отъ археологическитѣ изследвания на Плиска, Мадара и Преславъ, установява, че едновремешната римска крепость на града Пещь била отчасти преустроена и подновена отъ българитѣ.

КУЛТУРАТА НА ПРАБЪЛГАРИТѢ

Така държавата на прабългаритѣ станала сила, за която трѣбвало да държи смѣтка и Западниятъ свѣтъ, — една империя, която разположена между Византия и Франкия, играела значителна роля.

Понеже новото положение, голѣмитѣ търговски връзки, мита и износъ направили България богата, никакъ не е чудно, че всичко голѣмо и разкошно, което е достигнало отъ нея до насъ, е тъкмо отъ тази епоха. Новитѣ доходи дали възможность на владѣтеля отъ тази епоха, — Омуртагъ, — да развие една съответна на новото положение на държавата си голѣма строителна дейность. Съвсемъ естествено е, прочие, че голѣмитѣ постройки на прабългаритѣ, отъ Плиска, Мадара и Преславъ произхождатъ тъкмо отъ тази епоха, когато и материалнитѣ възможности дошли на помощь на способноститѣ на българския народъ.

Нищо не говори по-ясно за културата на прабългаритѣ, отколкото тази строителна дейность на Омуртага, която безъ съмнение не е надмината отъ строежитѣ на владѣтелитѣ на двeтѣ съседни велики сили отъ онази епоха.

СТРОИТЕЛСТВО

Отъ прабългарската епоха сѫ запазени и до днесъ окопи и окопни укрепления, каменни крепости и палати, надписи, скулптурни паметници и други предмети, които показватъ, че ние имаме работа съ паметници на единъ цивилизованъ народъ. Тѣзи паметници иматъ извънредно голѣмо значение за установяване кулурното равнище не само на българитѣ и на близко стоящитѣ тѣмъ по култура маджари, но и за културата на всички тѣмъ сродни народи. Системното разкопаване на Плиска, Мадара и Преславъ (обр. 3) и на нѣкои дунавски крепости и разучаването на материала е важно не само, защото ще ни запознае съ най-блѣскавата епоха отъ миналото на българския народъ, но и защото тѣ ни поднасятъ изобщо най-важнитѣ данни за културата на тюркскитѣ народи. Да видимъ накратко каменнитѣ паметници:

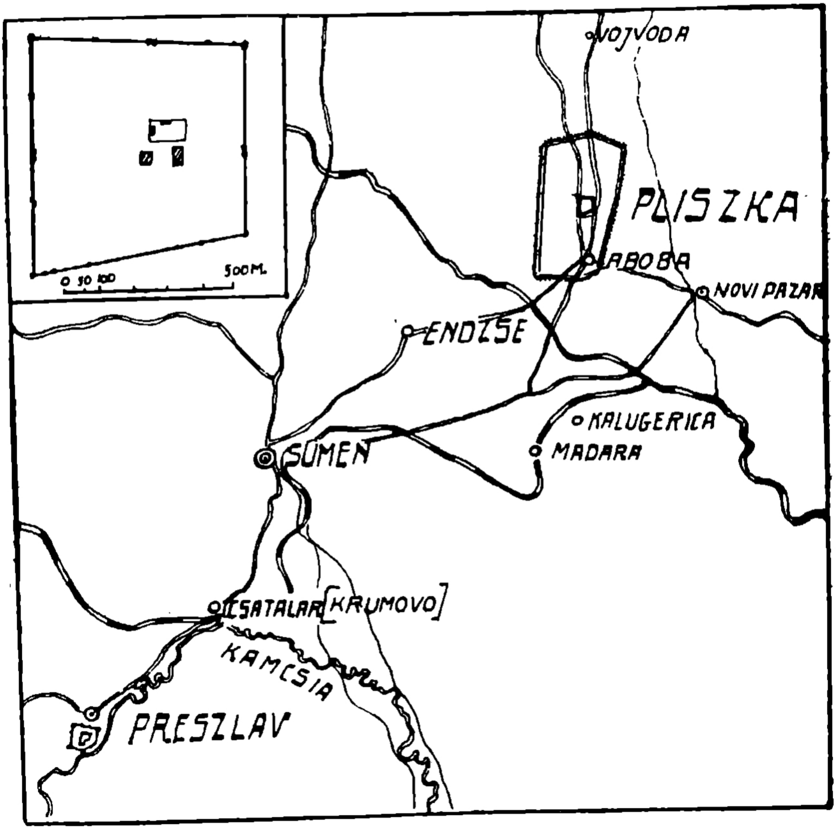
0 50 100
500M.
VOJVODA
PLISZKA
ABOBA
NOVI PAZAR
ENDZSE
KALUGERICA
MADARA
SUMEN
CSATALAR [KRUMOVO]
KAMCSIA
PRESZLAV

Обр. 3. Центроветѣ на дунавскитѣ българи.

ПЛИСКА.

Столицата на прабългарскитѣ ханове, Плиска (при с. Абоба) се състои отъ единъ окопенъ поясъ, които заобикаля една площь отъ 23.3 км.², въ чиято срѣда се намиратъ развалини отъ една мощна (0.5 км.²) каменна крепость. На ѫглитѣ на крепостнитѣ стени (обр. 4), които сѫ строени отъ голѣми (1.5×0.6 м.) каменни квадри и сѫ дебели 2.6 м., намираме цилиндрични кули, на всѣка страна по две петоѫгълни кули, и при портитѣ по две четириѫгълни двойни кули. Долепени до портитѣ стояли отъ дветѣ имъ страни статуи на лъвове.

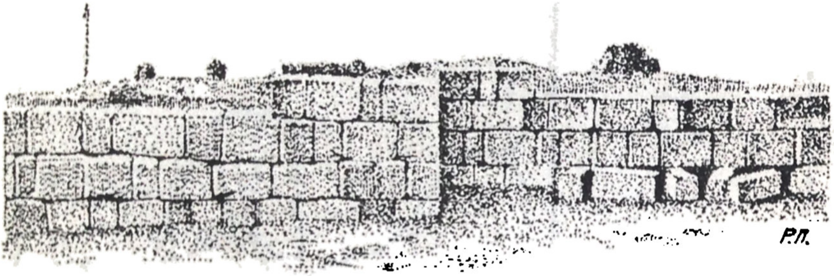

Обр. 4. Крепостна стена.

Въ срѣдата на крепостьта се намиратъ развалинитѣ на великолепни здания. По липса на мѣсто тукъ не мога да говоря по-обширно за тѣзи постройки. Затова ще изтъкна само това, което тѣ ни учатъ за вѫтрешния животъ на прабългаритѣ.

На първо мѣсто ние намираме основи отъ приземния етажъ на едно импозантно здание (48.5×27 м.) съ дебели (2.2—2.6 м.) зидове. Върху този „партеръ“, който трѣбва да е служилъ за магазини, жилище на персонала и пр., е билъ построенъ единъ етажъ, въ който навѣрно сѫ били следнитѣ помѣщения: едно предверие — 12×24 м., една зала 32 м. дълга и 24 м. широка, която съ два реда отъ пиластри била раздѣлена на три части, единъ срѣденъ широкъ и два странични тѣсни кораби, на края съ апсида и съ две малки странични стаички. Въ извънредно голѣмата зала сѫ ставали безсъмнено официалнитѣ приеми. (Обр. 5).

Друго здание (28.5×28 м.), което със своята оригинална квадратна форма представлявало дворцовото капище на езическитѣ ханове, по-късно било превърнато въ християнска дворцова църква.

Близо до тѣзи здания намираме единъ заобиколенъ съ тухлена ограда комплексъ отъ постройки. Приема се, че тукъ се издигали нѣколко отдѣлни здания. Ние обаче мислимъ, че тия постройки първоначално сѫ образували едно цѣло; а именно, широката жилищна постройка за хановото семейство. Въ по-масивно построената източна часть, т. н. малъкъ дворецъ, сѫ били залитѣ на хана. (Обр. 6). На западъ отъ него се намирали стаи, не толкова масивно построени, но затова пъкъ украсени съ мраморни плочи и колони. Ние можемъ да приемемъ спокойно, че това сѫ били отдѣления за женитѣ и децата на хановото семейство. Следъ това следвали кухнитѣ и други помѣщения, жилища за слуги и пр., както това показватъ многобройнитѣ останки отъ храна и отъ сѫдове. Този цѣлъ комплексъ заедно съ принадлежащия къмъ него дворъ (навѣрно тукъ ще се намѣрятъ още остатъци отъ строежи) е заграденъ съ една тухлена ограда (128×84 м.). Зданието е построено до оградата така, че неговата задна страна съвпада изцѣло съ самата ограда. Така предъ насъ се очертава комплексъ отъ постройки, съвършено отдѣленъ отъ външния свѣтъ чрезъ високата си ограда. Отъ това следва, че прабългарскитѣ ханове, както и всичкитѣ ориенталци, живѣели своя интименъ животъ въ единъ напълно отдѣленъ крѫгъ, кѫдето никой чуждъ погледъ не е могълъ да проникне.

Въ подобенъ смисълъ трѣбва да схващаме и онова, което казва Прискъ за палата на Атила, а именно че отвънъ ималъ една висока ограда, което значи, че постройкитѣ не се виждали отвънъ. Така пъкъ, естествено, за външния свѣтъ оградата е трѣбвало да бѫде по-внушителна отъ архитектурно гледище, отколкото самото здание. Въ действителность четемъ у Приска, че по оградата били построени архитектурни украсителни елементи — кули. Че това било и въ Плиска така, показва огромниятъ камъкъ, въ видъ на полукрѫгъ, който служелъ за сводъ на едната врата на оградата.

Следователно въ това пространно здание е живѣло хановото семейство. Затова ние не намираме тукъ външната грандиозность на тронния палать, а вжтрешна хубость, украсени съ мраморни плочи малки стаи и пр. т. е. повече кокетность и луксъ. Тукъ има всичко, което било нуждно за удобенъ животъ: спални, кухни, помѣщения за слуги и дворъ.

Обр. 5. Тронниятъ палатъ въ Плиска.

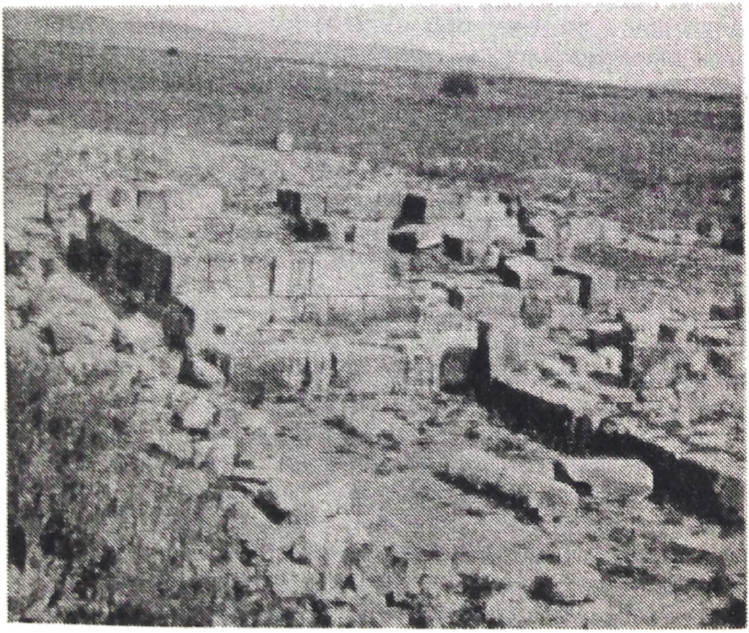

Обр. 6. Малкиятъ дворецъ въ Плиска

Обр. 7. Преславъ. Крепостна стена.

ПРЕСЛАВЪ

— Ханъ Омуртагъ построилъ и ядката на по-късната българска столица. — Преславъ. Отъ Чаталарския надписъ научаваме, че въ 821/22 г. ханъ Омуртагъ построилъ при р. Тича крепость. Освенъ мѣстото този надписъ опредѣля и цельта, за която е служила крепостьта: да бѫде използувана срещу гърцитѣ и славянитѣ.

Следъ разкопкитѣ при гр. Преславъ е съвсемъ сигурно, че Омуртаговата крепость представя ядката на по-късната столица Преславъ. Това значи, че Омуртагъ укрепилъ не само столицата си съ каменна крепость, но построилъ крепость при най-близкия до столицата си проходъ,

Укрепителната система е и тукъ сѫщата, както въ Плиска, и тукъ има външна и вѫтрешна отбранитеена линия, само че тукъ и външната линия е отъ камъкъ — може би отъ по-късенъ произходъ, отъ времето, когато Преславъ сталалъ столица. Зидътъ на вѫтрешната крепость (1/4 км.^{2}) и тукъ е построенъ съ голѣми квадри (обр. 7), които сѫ поставени пакъ правилно: следъ надлеженъ камъкъ следва напрѣченъ (обр. 8). И планътъ на крепостьта е сходенъ съ този на Плиска.

Омортагъ построилъ въ крепостьта си и палати (обр. 9), които по планъ и строежъ стоятъ близо до Плисковскитѣ.

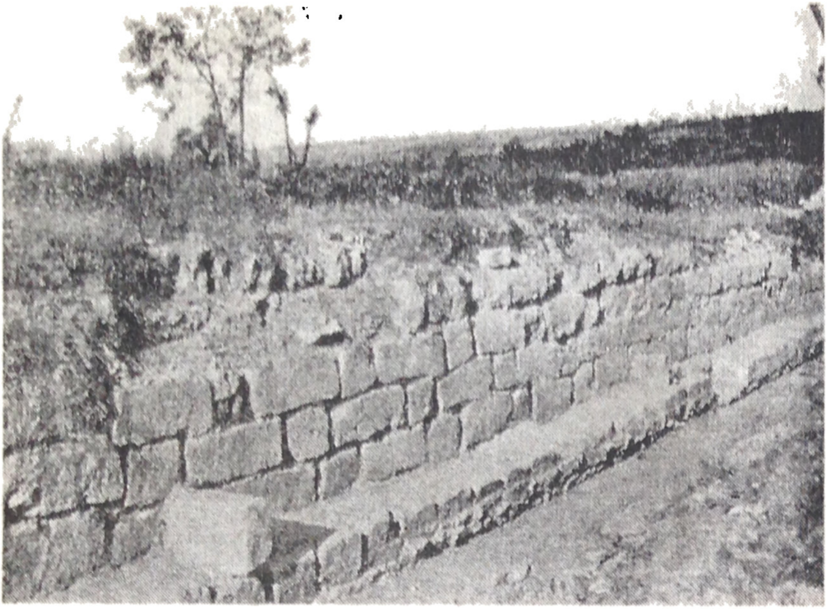

Обр. 8. Преславъ Крепостна стена.

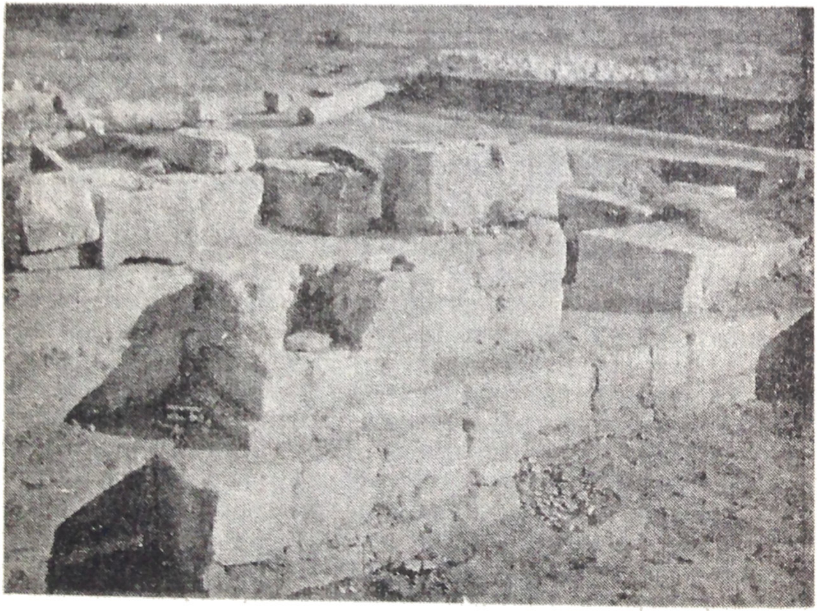

Обр. 9. Дворецъ въ Преславъ.

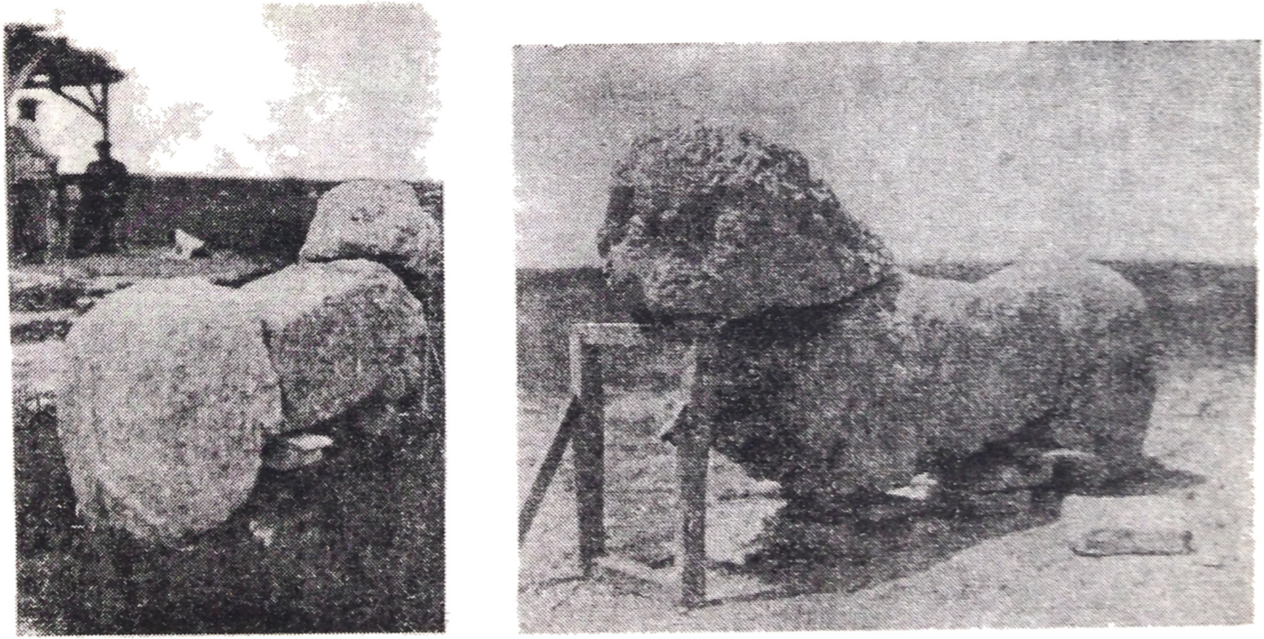

Обр. 10. Лъвътъ на портата въ Плиска.

Разкопанитѣ развалини не даватъ основа да имаме въ това отношение окончателно мнение. Тукъ има нужда отъ по-нататъшни разкопки. Трѣбва да очакваме по-късни прибавки и пристроявания. Прабългарски строежъ показва и разкритиятъ близо до двореца дълбокъ водораздѣлитель.

Вънъ отъ крепостната стена намираме остатъци отъ поменатия въ Чаталарския надписъ мость — основи построени отъ голѣми квадри.

Въ Чаталарския надписъ четемъ и това, че Омуртагъ построилъ крепость съ четири колони и два лъва. Една по-нова находка при Плиска хвърля свѣтлина върху това известие: именно, намѣрена е статуя на лъвъ, чието предназначение можемъ да опредѣлимъ. Лъвътъ е намѣренъ при източната порта. А фактътъ, че на дѣсната си страна и гърба той не е закръгленъ, но изработенъ като строителенъ камъкъ, говори ясно, че той е билъ вграденъ, прикрепенъ до дѣсната страна на портата по начинъ, че само лѣвата му страна се е виждала. Освенъ това и отгоре върху гърба на лъва е имало камъкъ — навѣрно стълбъ въ четвъртита форма (обр. 10). Можахъ да опредѣля дори и самото мѣсто, дето е билъ поставенъ този лъвъ: имало е по единъ лъвъ отъ двете страни на портата (обр. 11) и то прикрепени така, че главитѣ и гривитѣ имъ стърчали вънъ отъ външната линия на стената. Прабългарскиятъ произходъ на тази статуя проличава ясно отъ факта, че тя е съставна часть отъ една прабългарска постройка, и е изработена отъ сжщия камъкъ, отъ който е направена крепостьта, и че има поразителна прилика съ лъва отъ Мадарския скаленъ релиефъ. Той е произведение на сжщото изкуство, което е създало Мадарския конникъ.

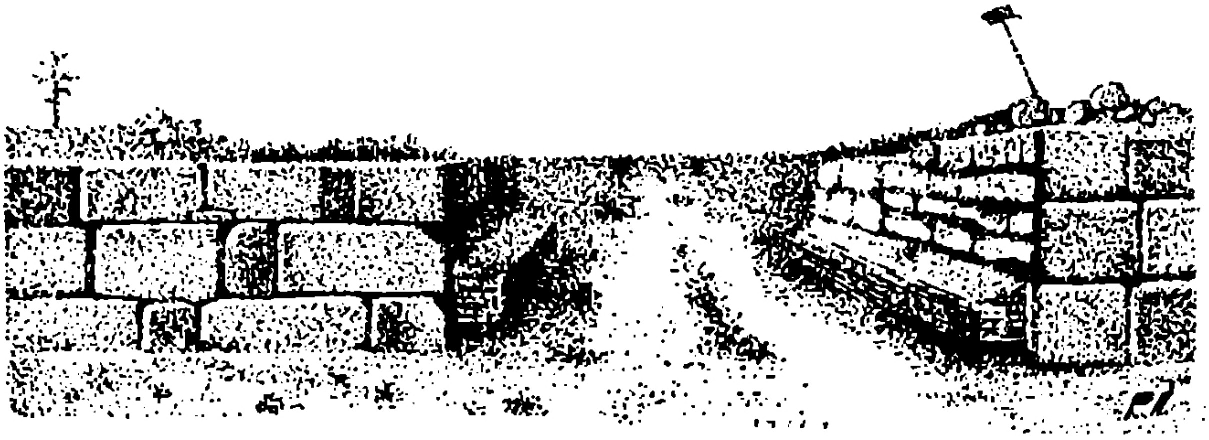

Обр. 11. Източната порта на крепостьта въ Плиска.

Гореказаното ни помага да разберемъ думитѣ на Чаталарския надписъ другояче, отколкото биваха разбирани досега: двата лъва за които говори Омуртагъ, ще да сж били въ портата, а предъ тѣхъ сж стояли четири колони.

Релиефъ съ изображение на лъвъ е намѣренъ и въ Преславъ. Той сжщо е произведение на прабългарското изкуство и има персийски успоредици.

Освенъ прабългарскитѣ старини въ Преславъ сж намѣрени много ценни християнски паметници. Това е естествено, защото, както знаемъ, Преславъ, въ времето на царь Симеона, станалъ богатъ държавенъ и църковенъ центъръ. Разкошнитѣ църкви сж дѣло на царь Симеона. Тѣ отговарятъ на голѣмата християнска култура и дълбока вѣра на този царь, а защитата на тази хубава царска резиденция е дѣло на Омуртага. Грамаднитѣ импозантни крепостни стени и кули говорятъ за предвидливостьта на великия български ханъ.

МАДАРА.

Прабългаритѣ построили пѫть отъ Плиска до скалната стена, лежаща 12 клм. на югъ, кѫдето природата дава възможность да се прокара пѫть за Мадарското плато, което отъ стратегическо гледище е много важно. Знацитѣ (обр. 12), които намираме въ скалата, показватъ, че пѫтьтъ тукъ е билъ построенъ действително отъ българитѣ. Този пѫть води къмъ крепостьта надъ платото, чиито развалини сѫ много добре запазени (обр. 13—14). Тъй като въ нейнитѣ развалини не е намѣрено нищо, което да говори несъмнено за българския ѝ произходъ, не е изключено, че тя е била построена още преди прабългарската епоха. Сигурно, обаче, тя е била използувана отъ прабългаритѣ, тъй като се споменава още отъ края на IX в. подъ името Мундахра. Отъ това име може да произхожда сегашното име на селото Мадара. На края на XIV в. намираме между крепоститѣ превзети отъ турцитѣ и крепостьта „Матара“.

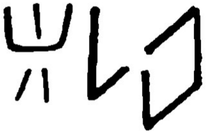
Обр. 12. Знаци въ Буйюкпроходъ.

На платото, обаче, се намира само крепостьта, самиятъ градъ лежалъ въ подножието на скалата (обр. 15). Той е откритъ чрезъ разкопкитѣ на Българския Народенъ археологически музей, които датиратъ отъ 1924 г. насамъ. Върху тѣзи старини, за които се опитахъ да дамъ другаде обяснение, тукъ ще се спра малко по-подробно, за да кажа въ връзка съ тѣхъ нѣщо за култа на прабългаритѣ.

Докато Плиска съ своитѣ огромни постройки показва мощьта на българскитѣ ханове — всичко импозантно, едролинейно, — една столица, отговаряща на владетелитѣ на една мощна държава, чиито развалини будятъ у всѣкиго, който идва тамъ, чувство за сила и великолепие, — въ развалинитѣ на Мадара обратно, — долавямъ нѣщо много по интимно, кѫдето имаме работа съ вѫтрешния животъ, а именно съ култа, съ вѣрата.

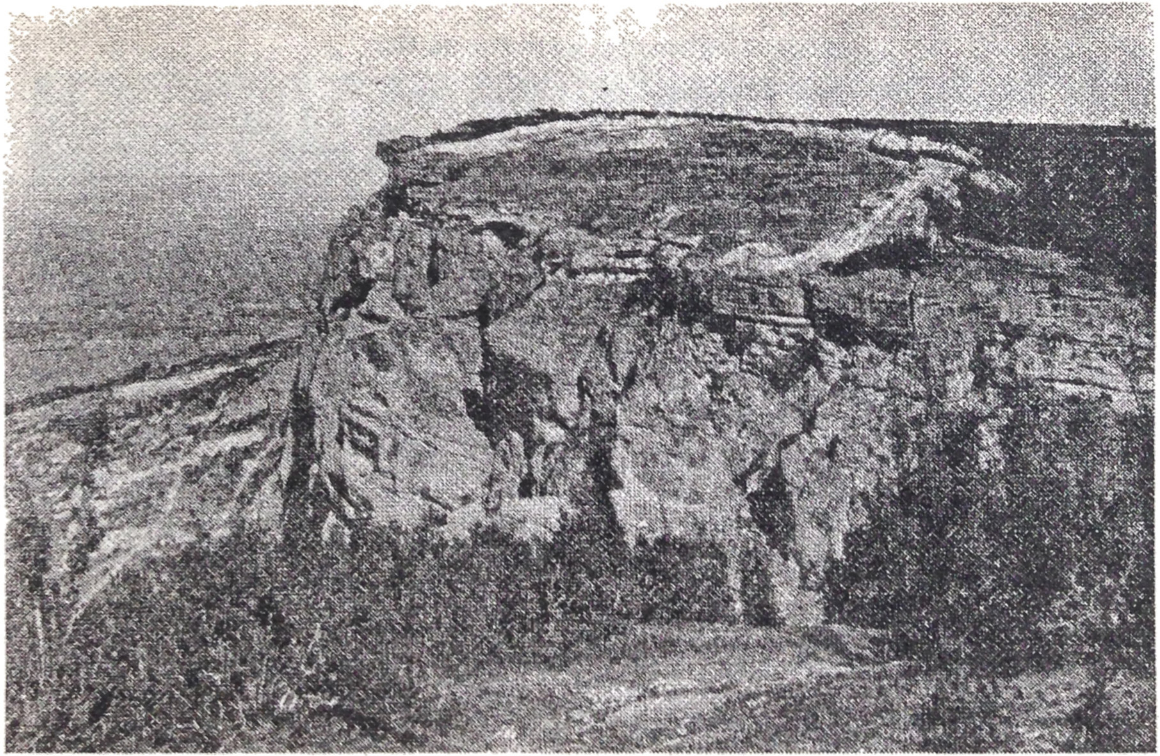

Обр. 13. Крепостьта въ Мадара.

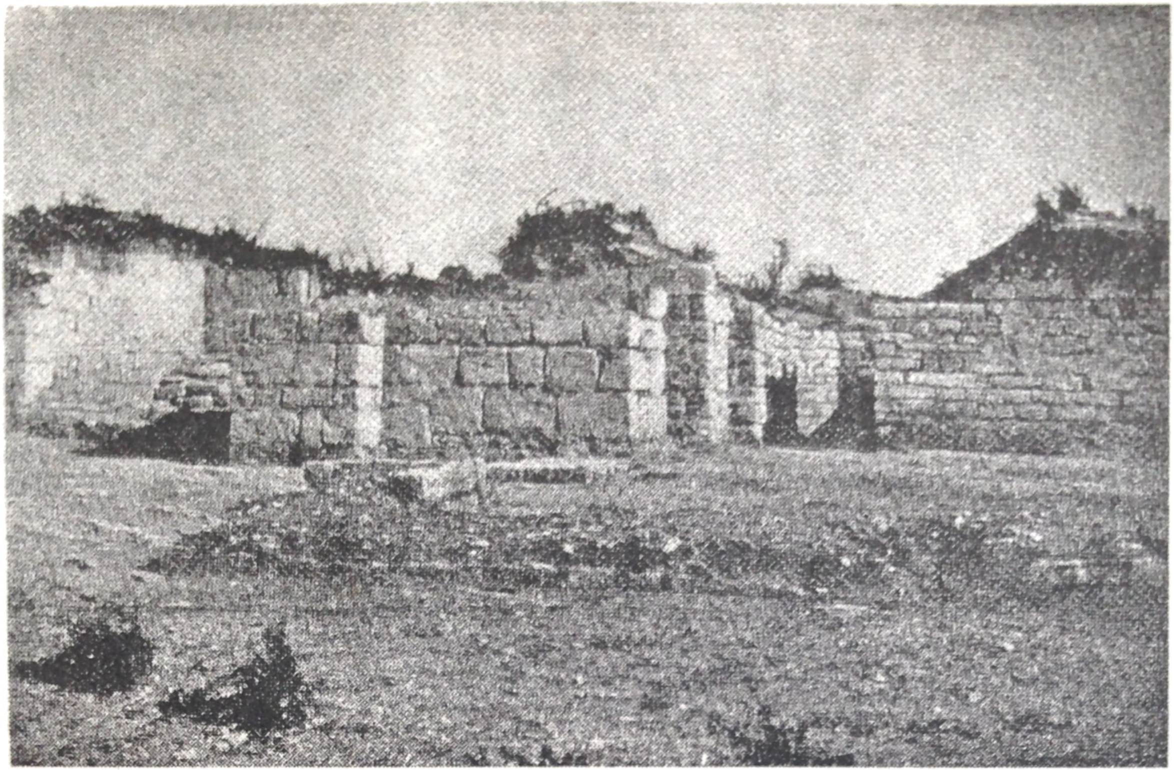

Обр. 14. Портата на Мадарската крепость.

Обр. 15. Малярската скала.

Когато, идвайки отъ Плиска, стигнемъ при скалната стена и се обърнемъ на югъ, ние изпърво стигаме до развалинитѣ на едно здание (обр. 16), което събужда нашия интересъ, не чрезъ огромнитѣ си размѣри, като тия на Плиска, а чрезъ мѣстоположението и формата си. То лежи на най-високата точка въ Мадара. Предъ насъ се простира единъ четириѫгълникъ съ осемь отвора и съ залепенъ до него зидъ въ форма на полукрѫгъ. Този полукрѫгъ заобикаля отъ задната, източна страна, единъ огроменъ камененъ блокъ. Цѣли столѣтия жителитѣ на тази околность трошели камъни отъ върха на тази скала, и все пакъ въ 1924 г., когато се започнаха Мадарскитѣ разкопки, скалата все още стърчеше надъ земята. Ние не можемъ въ случая да мислимъ за нѣкаква кула, която би могла да служи за военни цели, защото мѣстото между зида и скалата е толкова тѣсно, че е изключена всѣка подобна мисъль. Ето защо приемамъ, че тукъ имаме работа съ култово мѣсто на прабългаритѣ, съ единъ свещенъ камъкъ, до чиято източна страна е билъ построенъ зидъ въ полукрѫгъ съ една вратичка, чрезъ която се добивалъ достѫпъ до свещения камъкъ.

Като доказателство на моето предположение служи и писменото сведение, че прабългаритѣ почитали известни камъни. Българитѣ писали въ 866 г. на папа Николай I, че у тѣхъ се намиралъ единъ камъкъ, при който болнитѣ ходѣли на изцѣление.

Че почитьта къмъ камънитѣ билъ престаръ обичай у прабългаритѣ, показва фактътъ, че и други тюркски народи, а и близкитѣ тѣмъ по култура — маджари имали сѫщо свещени камъни. За това, освенъ мѣстни имена съ значение „Свещенъ камъкъ“, свидетелствува и единъ документъ: Светиятъ унгарски краль Ласло въ 1092 г. билъ принуденъ съ законъ да заповѣда, щото онзи, който по езически обичай принася жертва на камъни, да изплати този си грѣхъ съ единъ волъ. Следа отъ почитание на камънитѣ намѣрихъ и на 3 клм. отъ Мадара — при с. Калугерица.

Отъ всичко това очевидно следва, че прабългаритѣ, както и маджаритѣ, които се развивали презъ редица столѣтия подъ тѣхно влияние, почитали известни камъни. И така фактътъ, че Мадарскиятъ камъкъ е заобиколенъ отъ изтокъ съ зидъ трѣбва да се обясни съ това, че е билъ свещенъ камъкъ.

Възъ основа на гореизложеното прилепената до свещения камъкъ четириѫгълна постройка трѣбва да е имала нѣкаква връзка съ прабългарския култъ. Прабългарскиятъ произходъ на това здание се потвърждава и отъ обстоятел-

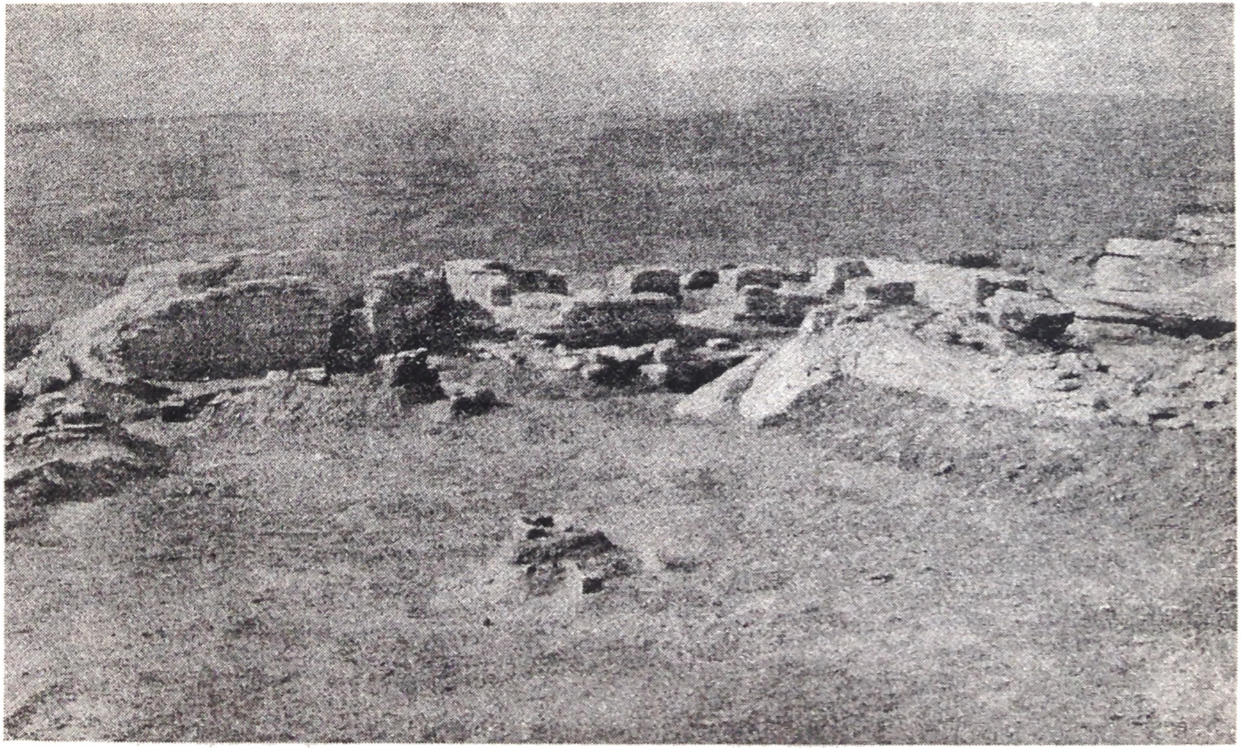

Обр. 16. Мадара: Свещенъ камъкъ съ езически храмъ.

ството, че прабългарски знаци се намиратъ не само върху единъ камъкъ отъ зида, но и върху самата мазилка.

И нѣма нищо невѣроятно въ това, че прабългаритѣ сѫ си построили светилища. При роднинскитѣ тѣмъ народи намираме сѫщото. Така за тюркитѣ знаемъ, че надъ гроба на тѣхнитѣ голѣмци построили т. н. „зала на прадѣдитѣ", а хазаритѣ, въ паметь на тѣхния хаганъ — здание съ 20 зали. Следователно, като знаемъ, че Мадарскиятъ конникъ е паметникъ на прадѣдовския култъ, може сѫщо да предполагаме, че мадарската постройка е била първоначално сѫщо „зала на прадѣдитѣ".

Като култова постройка тълкувамъ сѫщо тъй и банята (обр. 17). На югоизтокъ именно отъ свещения камъкъ бѣха открити развалинитѣ на единъ голѣмъ дворецъ, който съ своитѣ размѣри и планъ се доближава до палатитѣ въ Плиска. Въ този палатъ се намиратъ разклонения отъ водопроводи, чийто прабългарски произходъ (има тукъ и по-стари водопроводи) ясно се вижда, както отъ формата на кюнцитѣ, така и отъ прабългарскитѣ знаци върху тѣхъ (обр. 18). Единъ клонъ отъ водопроводитѣ води къмъ една постройка, която заслужава особено внимание: тя представлява единъ хубаво построенъ четириѫгълникъ 3.5×3.5 съ стълба до дъното му, което е послано съ тухли.

За какви цели е служилъ този басейнъ? Ние четемъ за ханъ Крума, че при обсадата на Цариградъ той принесълъ кървава жертва предъ Златнитѣ врати, после отишелъ до морския брѣгъ, намокрилъ краката си въ морето, омилъ се изцѣло и попръскалъ войницитѣ си съ вода. Това значи, че прабългаритѣ смѣтали, че водата имала очистителна и предпазна сила. Съ сѫщото вѣрване се обяснява и обичаятъ у тюркскитѣ народи, да погребватъ умрѣлитѣ при извори, дори и въ коритото на рѣкитѣ, за да не може да се върне духътъ на мъртвия. Особено ценни сведения имаме за това у хазаритѣ и маджаритѣ. Съ сѫщото вѣрване, че водата очиства и предпазва, се обяснява и това, че българитѣ и маджаритѣ, когато сключвали договоръ, следъ пускане на кръвьта на тотемното животно, попръсквали земята съ вода. За маджаритѣ четемъ дори дословно, че тѣ принасяли жертви при чешми и извори. И така, знаейки, че българскиятъ ханъ, когато е принасялъ кървава жертва, е трѣбвало въ вода да потопи краката си, да се омие и да попръска народа сѫщо съ вода, трѣбва да приемемъ, че близо до храма, кѫдето била принасяна жертвата, трѣбвало да има обреденъ басейнъ — баня, та ханътъ или другъ жрецъ, следъ като принесе жертва, да

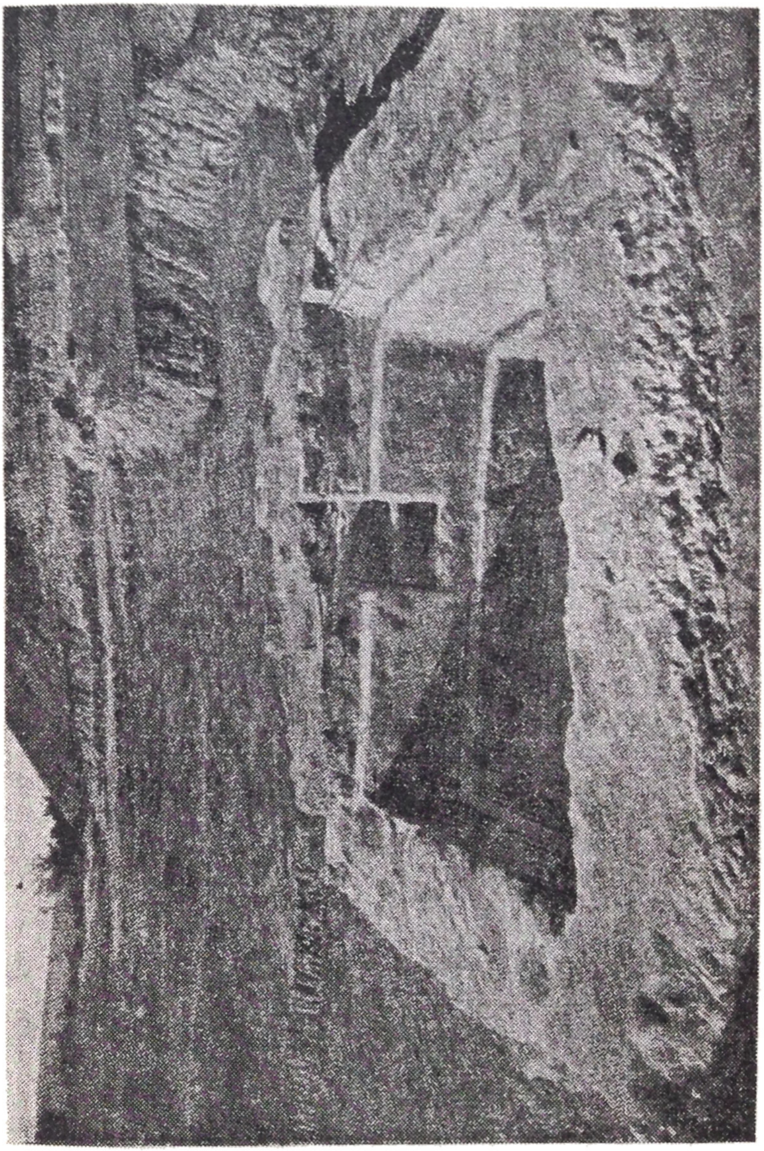

Обр. 17. Култовъ басейнъ.

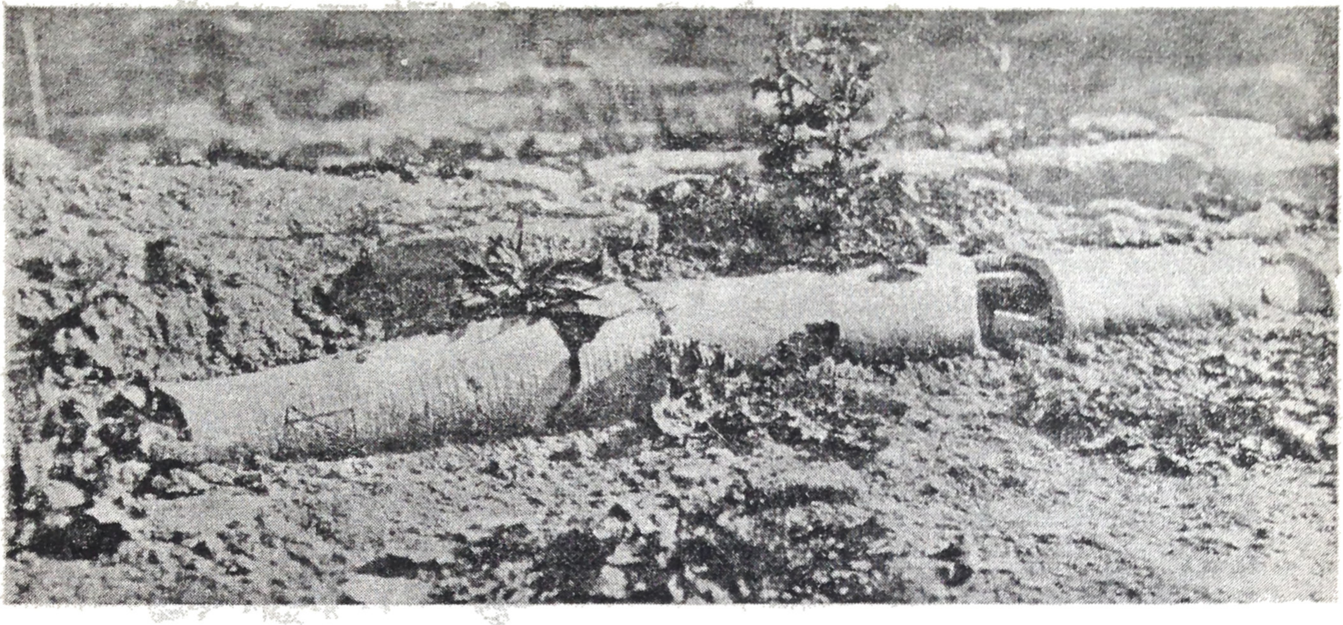

Обр. 18. Мадара. Водопроводъ.

може да извърши церемониитѣ на омиването и попръскването.

Но въ Мадара има следи и отъ това, че прабългаритѣ сѫ почитали и пещери. Предметитѣ и единъ надписъ намѣрени въ живописната т. н. „Голѣма пещера“ доказватъ, че тази пещера представлявала въ римско време нимфеонъ. Но тамъ има следи и отъ прабългарски постройки. Дори върху стената на пещерата личи единъ прабългарски знакъ. Че тази пещера действително е служила у прабългаритѣ като култово мѣсто, се доказва отъ това, което намѣрихъ въ други тамкашни пещери. Надъ конника, около срѣдата на отвесната скална стена, има една мѫчно достѫпна пещера. Предъ входа на тази пещера намираме прабългарски знаци, пъкъ и между буквитѣ на двата надписа въ самия входъ на пещерата откъмъ дѣсната й страна има сѫщо прабългарски знаци (обр. 19). Сѫщо така намѣрихъ и въ про-

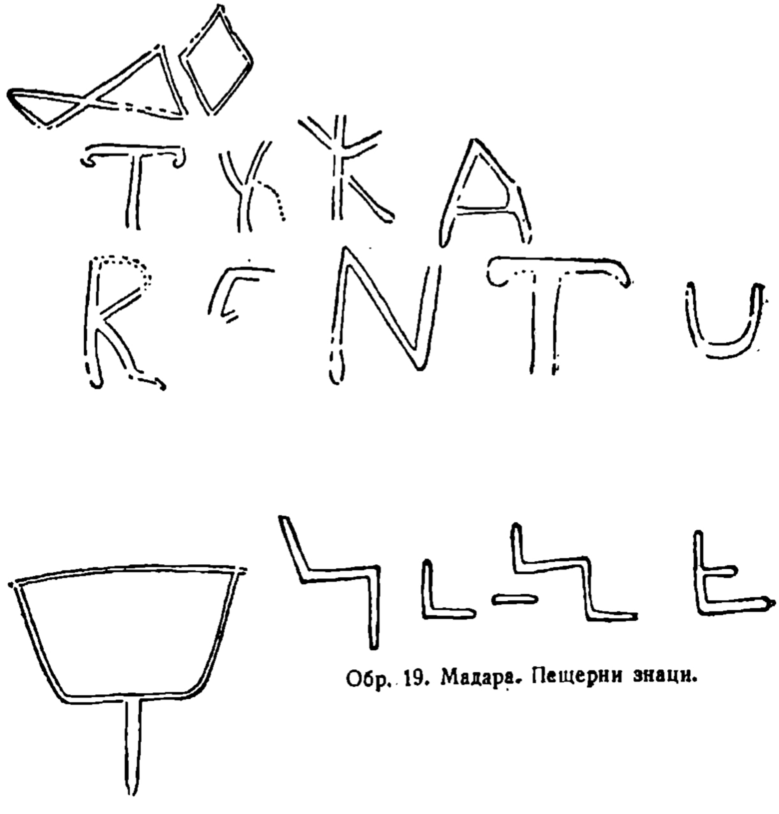

Обр. 19. Мадара. Пещерни знаци.

дължението на Мадарската скала, при началото на скалния пжть, т. н. Буйюкпроходъ, една пещера съ редица прабългарски знаци. Това ясно показва, че тѣзи пещери сж служили на прабългаритѣ за култови цели. Впрочемъ ние знаемъ, че и единъ сроденъ съ прабългаритѣ народъ, Ту-ки-уе — тюркитѣ, сж тачели сжщо пещери. Въ единъ китайски изворъ четемъ, че владетельтъ на тюркитѣ всѣка година отивалъ въ една пещера, наречена „пещера на прадѣдитѣ", за да принася жертва на прадѣдитѣ.

Освенъ горепоменатитѣ постройки въ Мадара се разкриха още множество основи на здания, важни надписи и много важни следи отъ художествената индустрия на прабългаритѣ.

Възъ основа на разкрититѣ въ Мадара презъ 1924—1936 година материали можемъ да дойдемъ до следнитѣ заключения. Народитѣ сж наследявали единъ отъ другъ Мадара, която благодарение на природнитѣ си хубости и изобилието на вода е станала още отъ най-древно време култово срѣдище. Отъ предисторическата епоха се намиратъ жертвени камъни. При извора, въ голѣмата пещера презъ римското владичество имало нимфеонъ, отъ византийската епоха пъкъ сж останали следи отъ базилика. Тази традиция била наследена и отъ прабългаритѣ. Тукъ се намира не само най-хубавия паметникъ на прабългарския култъ на прадѣдитѣ — Мадарскиятъ конникъ, но сжщо и прабългарски храмъ, обреденъ басейнъ, свещенъ камъкъ и свещена пещера. Дори и въ намѣрения между развалинитѣ Омуртаговъ надписъ се срѣща прабългарската дума за Богъ „Тангра".

И така трѣбва да приемемъ, че Мадара е била срѣдище на прабългарския култъ.

СКУЛПТУРА

Скулптурнитѣ паметници сѫщо говорятъ ясно за културата на прабългаритѣ и за врѫзкитѣ на тази култура.

Писменни, езикови и археологически данни доказватъ, че прабългаритѣ притежавали развита скулптура.

За да се развие скулптурата у прабългаритѣ подпомагалъ и тѣхниятъ култъ, понеже изисквалъ да се приготви за спомена на умрѣлитѣ статуи, които да ги наподобяватъ, и така естествено мнозина се занимавали съ скулпторски занаятъ. Многото порѫчки и голѣмиятъ брой на майсторитѣ осигурили развитието на скулптурата.

За значението на статуитѣ въ прабългарския култъ говори и 41. отговоръ на папа Николай I, споредъ който между българитѣ има и такива, „които отказватъ да възприематъ благото на християнството и жертвуватъ на идоли или свиватъ колѣнѣ предъ тѣхъ.“ Но имаме за това и лингвистично свидетелство. Въ старобългарски има една дума: капь „иконъ, статуя, идолъ“, която както и съответната маджарска дума кепь „картина“, произхожда отъ прабългарското кепь. И тъй християнскитѣ учители на българитѣ сѫ наследили отъ прабългаритѣ думата кепь „статуя, идолъ, иконъ“, като важна култова дума. А това показва, че значението на статуитѣ е било голѣмо у прабългаритѣ.

Впрочемъ въ прадѣдовския култъ на тюркскитѣ народи сѫ много разпространени статуитѣ: паметьта на умрѣлитѣ увѣковѣчавали, като поставяли на гроба статуята имъ. Абулгази Бахадуръ ханъ разправя, че ститѣ тюрки, когато умиралъ нѣкой любимъ членъ отъ семейството, сѫ правили балванъ или кукла, пазили я дълго въ кѫщи, давали ѝ ядене, старателно я чистили и обожавали (молили се на нея). Отъ писменитѣ свидетелства тукъ споменавамъ още и това на Рубрукъ, който пише, че „куманитѣ правятъ голѣма могила надъ умрѣлия и му поставятъ статуя, обърната съ лице къмъ изтокъ и държаща предъ пѫпа си чаша.“

Но и археологическитѣ данни показватъ, че този обичай е билъ въобще разпространенъ у тюркскитѣ народи, и то точно така, както го е наблюдавалъ Рубрукъ у куманитѣ. По цѣлата линия на разпространението на тюркскитѣ народи се намиратъ такива статуи, които държатъ предъ пѫпа си чаши, т. н. каменни баби = каменни дѣди.

Прабългаритѣ донесли съ себе си отъ далечния Изтокъ тази форма на почитане на мъртавцитѣ, която била известна на всички тюркски народи, следователно, произхожда отъ престаро културно богатство. Престариятъ обичай, който задължавалъ наследницитѣ да поставятъ на умрѣлитѣ си родители надгробенъ паметникъ въ видъ на статуя, се вижда отъ факта. че такива статуи (обр. 20—21) се намиратъ въ много области на Азия, както и въ Южна Русия. Сжщо такива статуи намираме и у прабългаритѣ. Открититѣ презъ 1926 год. между Плиска и Мадара, при с. Ендже статуи, показватъ точно сжщитѣ схематични форми (обр. 22—23), както тѣхнитѣ успоредици въ Ориента. Не само техниката имъ, но и подробноститѣ имъ, носията, покривката на главата на жената и мжжа, тритѣ дълги плитки на мжжа и пр. сж толкова сходни, че ни се струва, като че ли предъ насъ стоятъ познатитѣ отъ Русия тюркски надгробни паметници.

Но прабългаритѣ били способни и да развиятъ своята скулптура до такава степень, че могли да създадатъ и майсторски творения. Това показва най-ясно най-прочутиятъ паметникъ на прабългаритѣ — скалниятъ коненъ релиефъ при Мадара (обр. 24).

Б. Филовъ, като взема предвидъ обстоятелството, че въ България се намира единъ скаленъ релиефъ, какъвто на друго мѣсто въ Европа не сжществува, и че подобни релиефи намираме въ Сасанидска Персия, заключава, че нашиятъ релиефъ е прабългарско дѣло подъ сасанидско влияние. За последното, споредъ Филовъ, говори сжщо и концепцията и композицията, докато въ стилово отношение конникътъ стои близо до мѣстнитѣ творения на елинистично-римското изкуство, особено на тракийския конникъ.

Като резултатъ на моето пжтуване изъ Персия установихъ възъ основа на намѣрения тамъ материалъ, че прабългаритѣ въ своето кавказко отечество влѣзли въ близко съприкосновение съ персийската култура. Така може да се разбере, че възприели идеята — да се увѣковѣчава паметьта на единъ голѣмъ владѣтель чрезъ скаленъ релиефъ. Тѣ пренесли тази идея, както и сасанидската композиция въ своето отечество при Дунава. Обаче тѣ не останали незасѣгнати и отъ изкуството, което намѣрили въ новото си отечество: тукашнитѣ паметници на гръцко-римското изкуство упражнили въ стилово отношение своето влияние върху тѣхъ.

Впрочемъ ученитѣ, които сж се занимавали съ Мадарския скаленъ релиефъ, се помжчиха да установятъ, какво въ него се дължи на чуждо влияние. Обаче щомъ тукъ нѣмаме работа съ нѣкакви копия, а съ творба на творецъ-ху-

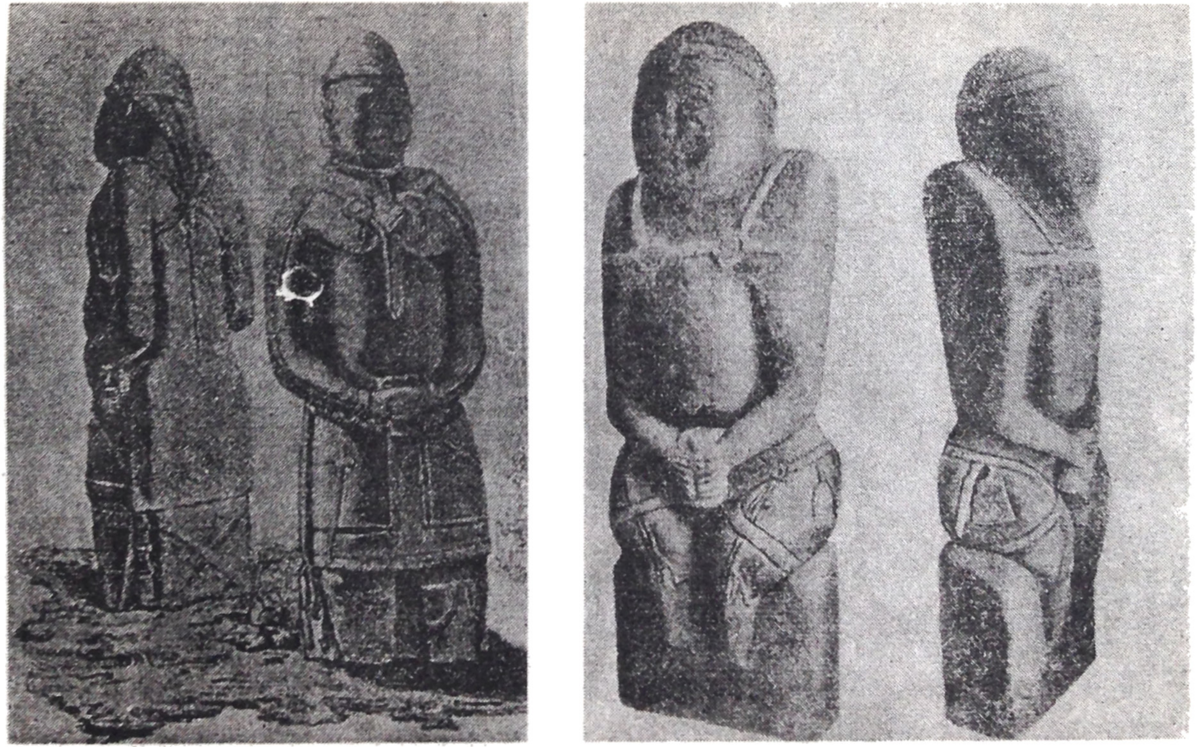

Обр. 20. Каменни баби изъ Русия.

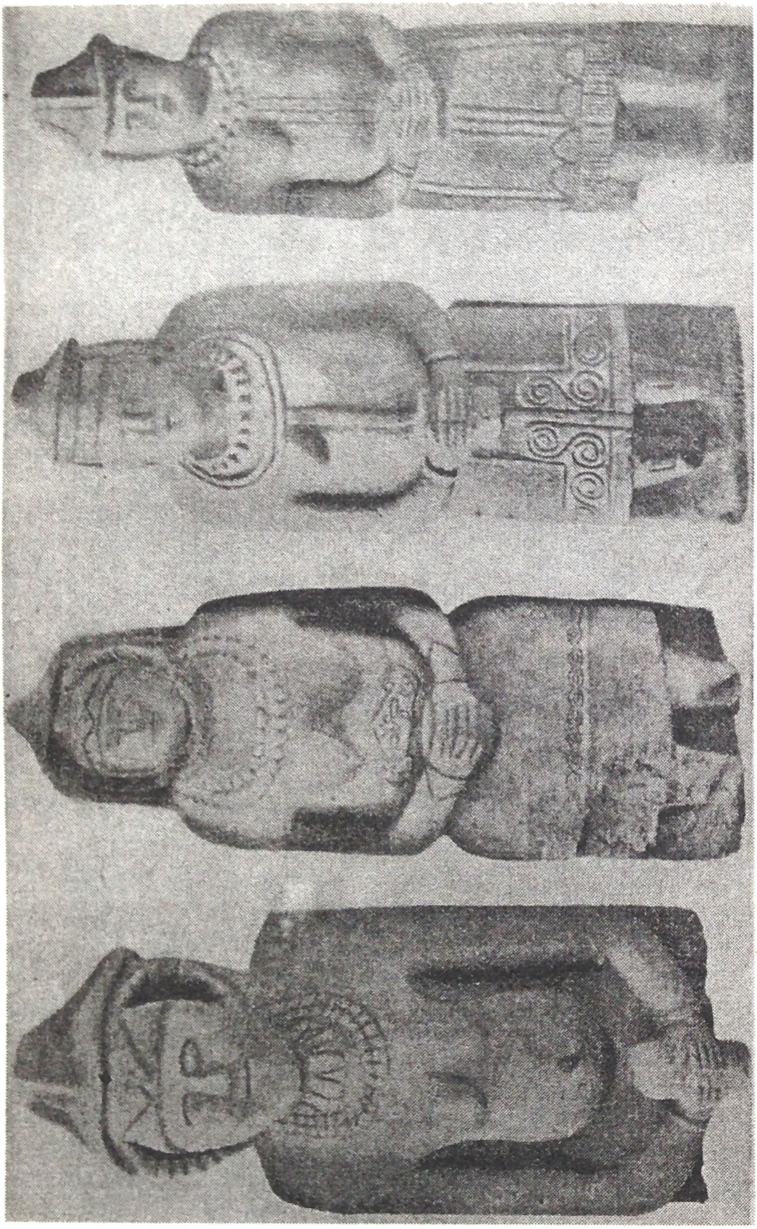

Обр. 22. Женски статуи изъ Русия.

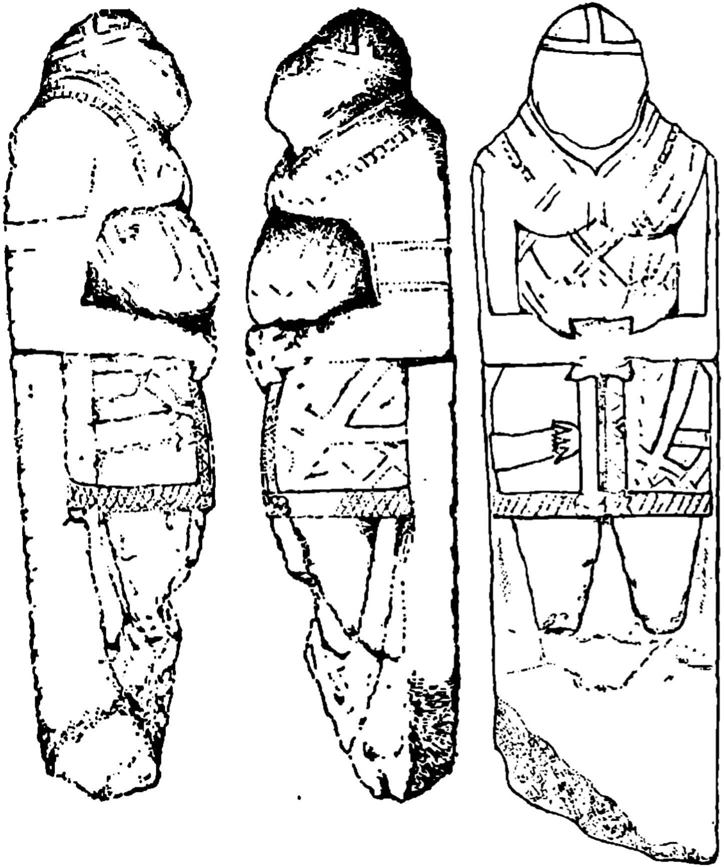

Обр. 22. Статуя, изобразяваща мѫжъ, отъ Енлже.

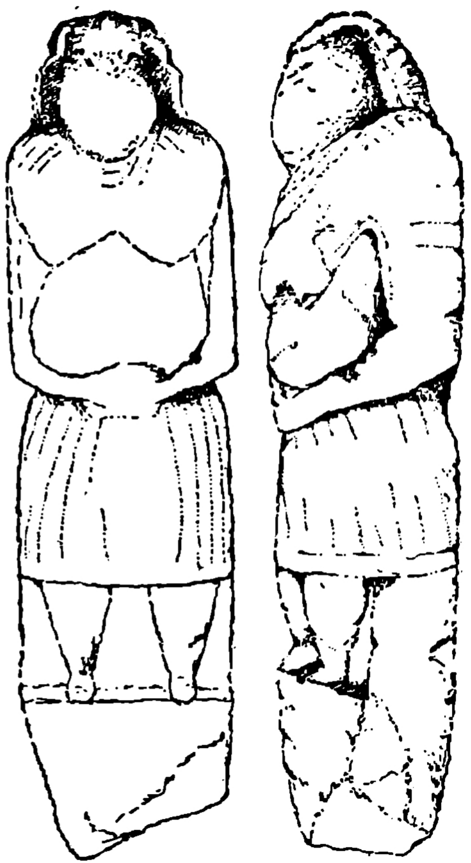

Обр. 23. Статуя, изобразяваща жена, отъ Енлже.

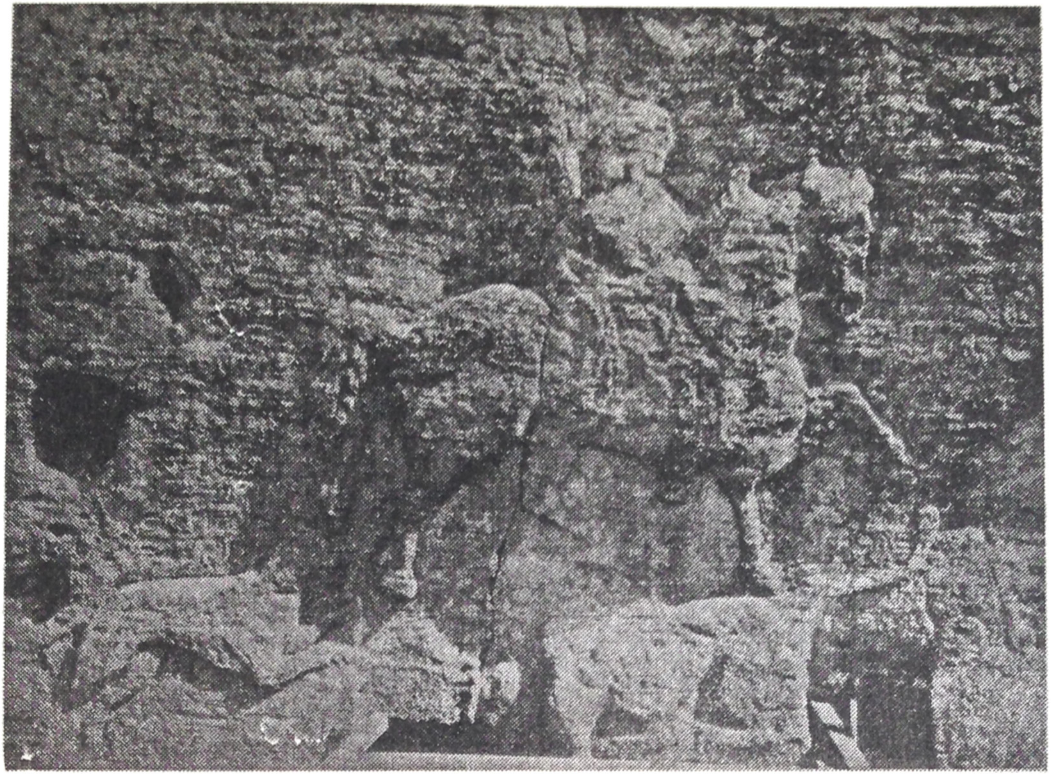

Обр. 24. Мадарскиятъ скаленъ релиефъ.

дожникъ, трѣбва да разгледаме този паметникъ и откъмъ неговата положителна страна: така пъкъ ние ще намѣримъ, че художникътъ е ималъ за цель да създаде паметникъ, отговарящъ на идеологията на народа му.

Ние сме въ щастливото положение единъ ханъ самъ да ни съобщава, че твори паметникъ за народа си, а отъ това пъкъ естествено следва, че владѣтелитѣ желаели да работятъ по вкуса на своя народъ: ханъ Омуртагъ казва въ края на Търновския надписъ: надписътъ е направенъ, за да си спомни поколѣнието, като го вижда, за оногова, който направи паметника — за великия ханъ Омуртагъ.

Тия думи ясно ни показватъ, че когато билъ правенъ Мадарскиятъ конникъ, както тоя, който порѫчалъ изработването му, тъй и изпълнительтъ му — художникъ, сѫ желаели да творятъ съобразно съ вкуса и манталитета на онзи народъ, който въ подножието на скалата щѣлъ да съзерцава образа на своя голѣмъ владѣтель. Паметникътъ е направенъ, за да припомня на българитѣ великия имъ ханъ — дори и пропорциитѣ му сѫ нагодени да се гледа отдолу.

И така българитѣ сѫ възприели отъ сасанидитѣ идеята, че паметьта на победоносния имъ ханъ може да се увѣковѣчи достойно чрезъ изсѣченъ върху скалитѣ релиефъ, защото отговаряла на разбиранията имъ, защото смѣтали, че тя е най-грандиозната, най-величествената и най-подходната форма за увѣковѣчаване. Ако пъкъ отъ друга страна виждаме, че българитѣ вмѣсто стила на сасанидскитѣ релиефи възприематъ единъ съвсемъ натуралистиченъ стилъ, то отъ това трѣбва да заключимъ, че такива живи, лишени отъ конвенционалность фигури имъ допадали.

Фактически, чуждитѣ влияния въ Мадарския конникъ, засѣгатъ само външната му страна, но не и вѫтрешната му художествена сѫщина. Тия външности не трѣбва да ни подвеждатъ, както нѣкои автори, които поради външнитѣ прилики не разбирали сѫщностьта на паметника, като твърдятъ, че Мадарскиятъ релиефъ представя тракийско божество. Този въпросъ е решенъ окончателно: Г. Кацаровъ, най-добъръ познавачъ на тракийскитѣ конници установи, че между релиефитѣ на тъй наречения тракийски конникъ и Мадарския релиефъ има сѫществени разлики, които показватъ, че ние имаме въ случая работа съ паметници на различни народи и епохи.

Сѫщо такава разлика намираме, ако сравнимъ нашия паметникъ, съ сасанидскитѣ релиефи.

Нека разгледаме само единъ отъ тѣзи релиефи, въ който царь Ардаширъ приема отъ рѫката на Бога Ормуздъ пръстенъ, украсенъ съ лента — символъ на царската власть. Царьтъ и Богътъ яздатъ спокойно коне единъ срещу другъ въ симетрична композиция. Подъ коня на Бога лежи Ариманъ, подъ коня на Царя — неговиятъ неприятель, Артабанъ, последниятъ Арсакидъ (обр. 25).

Обр. 25. Сасанидски скаленъ релиефъ.

Тукъ е въплотена една съвсемъ различна идея отъ тази на нашия релиефъ. Представено е едно действие и то предназначено на първо мѣсто за хора, на които конвенционализмътъ влияе и прави впечатление. Въ Мадарския конникъ обаче нѣма действие. Величието на хана не е изразено съ това, че небеснитѣ сили му предаватъ знацитѣ на величието, а самото му положение излжчва величие въ тази величествена обстановка. Тукъ нѣма никакво действие, но е даденъ само единъ мигъ, една образна представа.

Нашиятъ релиефъ е сравняванъ и съ ловджийскитѣ сцени отъ сасанидскитѣ сждове (обр. 26). Колкото и да си приличатъ по външность, все пакъ се различаватъ вжтрешно: докато тамъ единъ конникъ се прицелва въ лъвъ, който го напада, въ нашия релиефъ ханътъ не върши нищо, въ него не е представено никакво действие.

Въ Мадарския конникъ нѣма ловна сцена, както въобще е прието да се мисли за него. Не е представенъ ловъ на лъвове, а моментътъ следъ побеждаване на лъва. Конникътъ не се бори, той не се прицелва въ лъва, той не е въ стремително движение, той язди спокойно и гордо, подъ него лежи знакътъ на неговата сила, победениятъ лъвъ. Не е представенъ тукъ борещъ се владѣтель, а победительтъ —

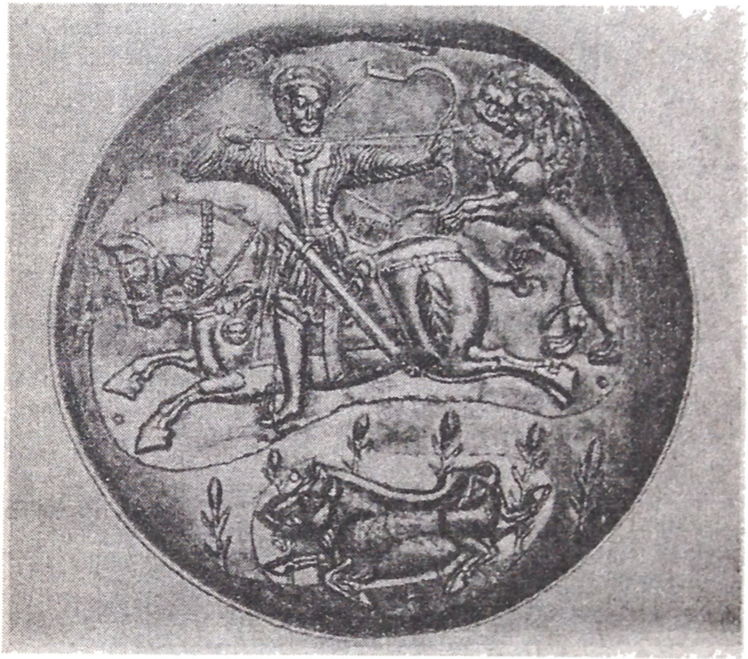

Обр. 26. Сасанидски сждъ.

триумфиращиятъ владѣтель — нѣщо съвсемъ естествено въ единъ паметникъ на прочутия по цѣлъ свѣтъ победитель на византийския императоръ. И тъй въ паметника имаме образа на триумфиращия владѣтель. И подъ краката на фигуритѣ въ сасанидскитѣ релиефи лежи победениятъ неприятель. А пъкъ една фигура на единъ релиефъ отъ Так-е-Бостанъ отговаря напълно на концепцията на Мадарския конникъ. Именно на дѣсната страна на релиефа-пещера на II. Кошрау (?) има една голѣма ловна сцена. Това е паметникъ въ три реда: долу владѣтельтъ тръгва за ловъ, въ срѣдата той е въ ловъ, а горе се връща отъ ловъ. Последното е ясно преставление на триумфъ: владѣтельтъ язди спокойно, задъ него една по-малка фигура — съ хубавъ коланъ — държи чадъръ надъ господаря си, а задъ и предъ него малки фигури показватъ триумфално преставление. Въ това намѣрихъ доказателство, че у сасанидитѣ е съществувало преставлението на връщащия се отъ ловъ конникъ (обр. 27), т. е. образецъ за Мадарския конникъ.

Доколкото то е отговаряло на прабългарския духъ и вкусъ, показва една сцена изобразена върху една кана отъ Надъ Сентъ-Миклошовото съкровище. Докато другитѣ сцени върху каната сж взети или сж подобни на тия отъ сасанидскитѣ сждове, въ въпросната сцена виждаме единъ конникъ, който не се бори, а триумфира. Той се връща тамъ като победитель спокойно въ кжщи, не се движи, а носи само знацитѣ на своята победа: единъ черепъ, закаченъ виси на колана му, и съ лѣвата си ржка влачи за косата пленникъ (обр. 28).

*

За прабългарския произходъ на Мадарския конникъ имаме съвсемъ сигурни доказателства:

1. Самото мѣсто, кждето е врѣзанъ въ скалата този релиефъ, Мадара, е прабългарски центъръ. При разкопкитѣ бѣха намѣрени прабългарски постройки, прабългарски надписъ и други предмети отъ тази епоха.

2. Надписътъ на релиефа, както установихъ въ моята книга върху надписа, говори за ханъ Крумъ (обр. 29).

3. Сполучихъ да докажа сжщо, че всичкитѣ детайли на този паметникъ говорятъ за прабългаритѣ:

Конникътъ държи въ лѣвата си ржка чаша, която представлява религиозенъ символъ у тюркскитѣ народи, и като такава се намира въ ржцетѣ на всички надгробни статуи у тѣзи народи. Сжщото виждаме и въ прабългарскитѣ статуи отъ Ендже. Религиозното значение на чашата се обяснява съ обстоятелството, че тюркскитѣ народи принасяли клетва или сключвали договоръ, като вкусвали отъ една свещена чаша кръвь, смѣсена съ вино и вода. Така чашата е станала важенъ религиозенъ символъ. Освенъ това важното религиозно значение на чашата е допринесло, за да се превърне и въ атрибутъ на върховния жрецъ — владѣтеля. Ние имаме данни, споредъ които чашата е атрибутъ на владѣтелската власть. Ето защо, естествено, тя сжщо подхожда и за паметника на Крума.

4. На острието на кжсото метателно копие е принадена конска опашка (обр. 30). Ние имаме и писменно свидетелство, че знамето на прабългаритѣ е било конска опашка. Сжщо така знаемъ, че и други тюркски народи имали кжси, знаменни копиета, както и конска опашка като знаме.

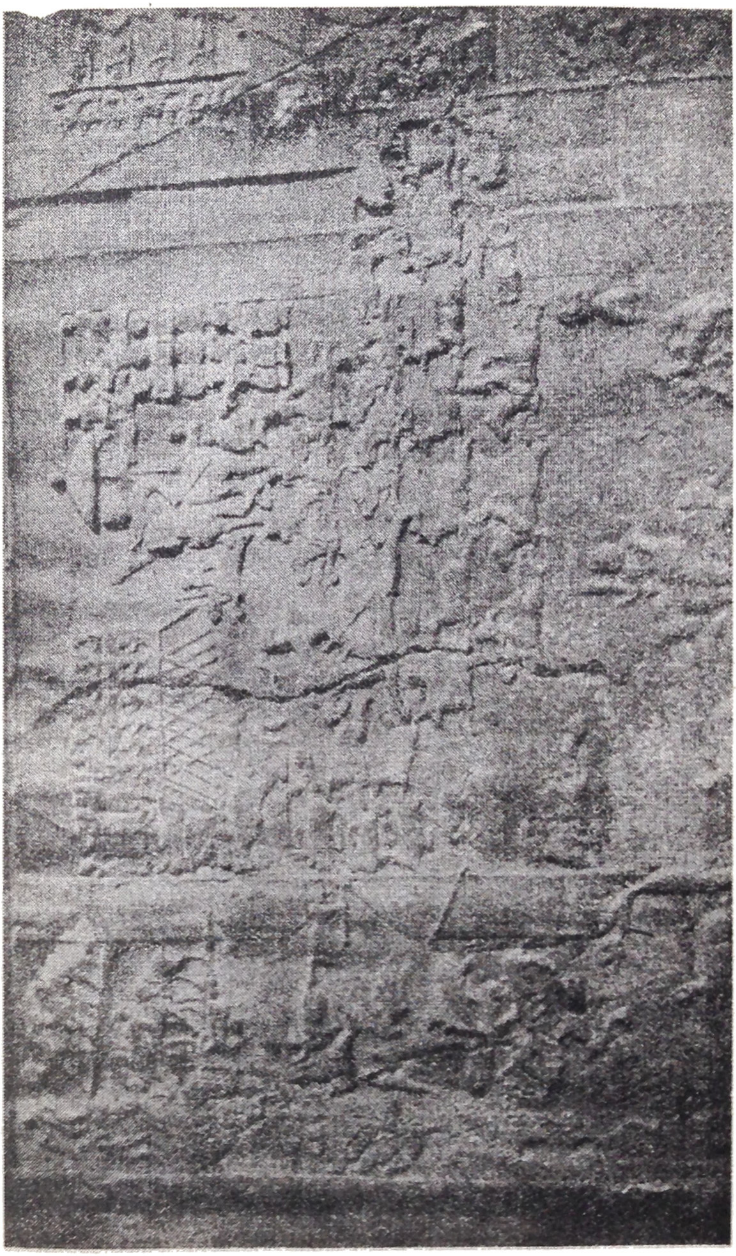

Обр. 27. Отъ единъ релиефъ при Так-е-Бостанъ.

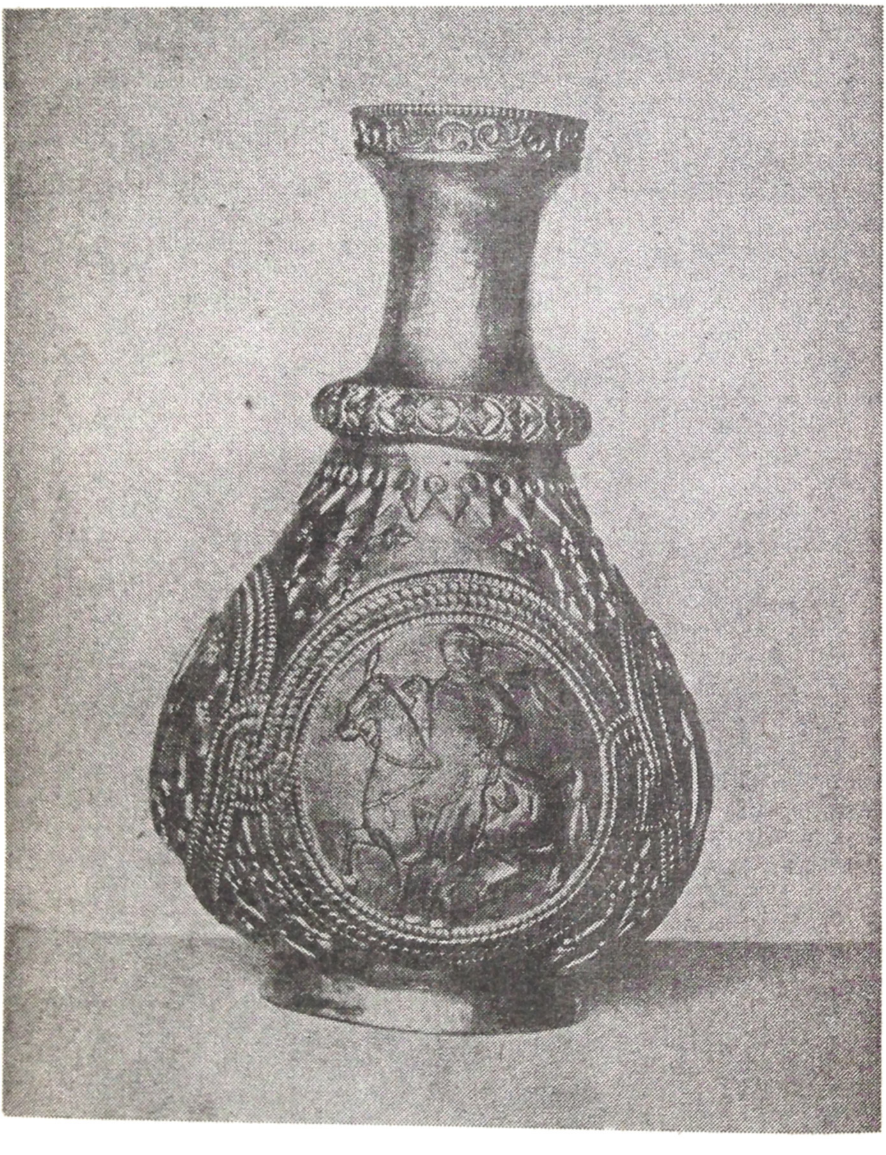

Обр. 28. Една кана отъ съкровището отъ Надь-Сентъ-Миклошъ.

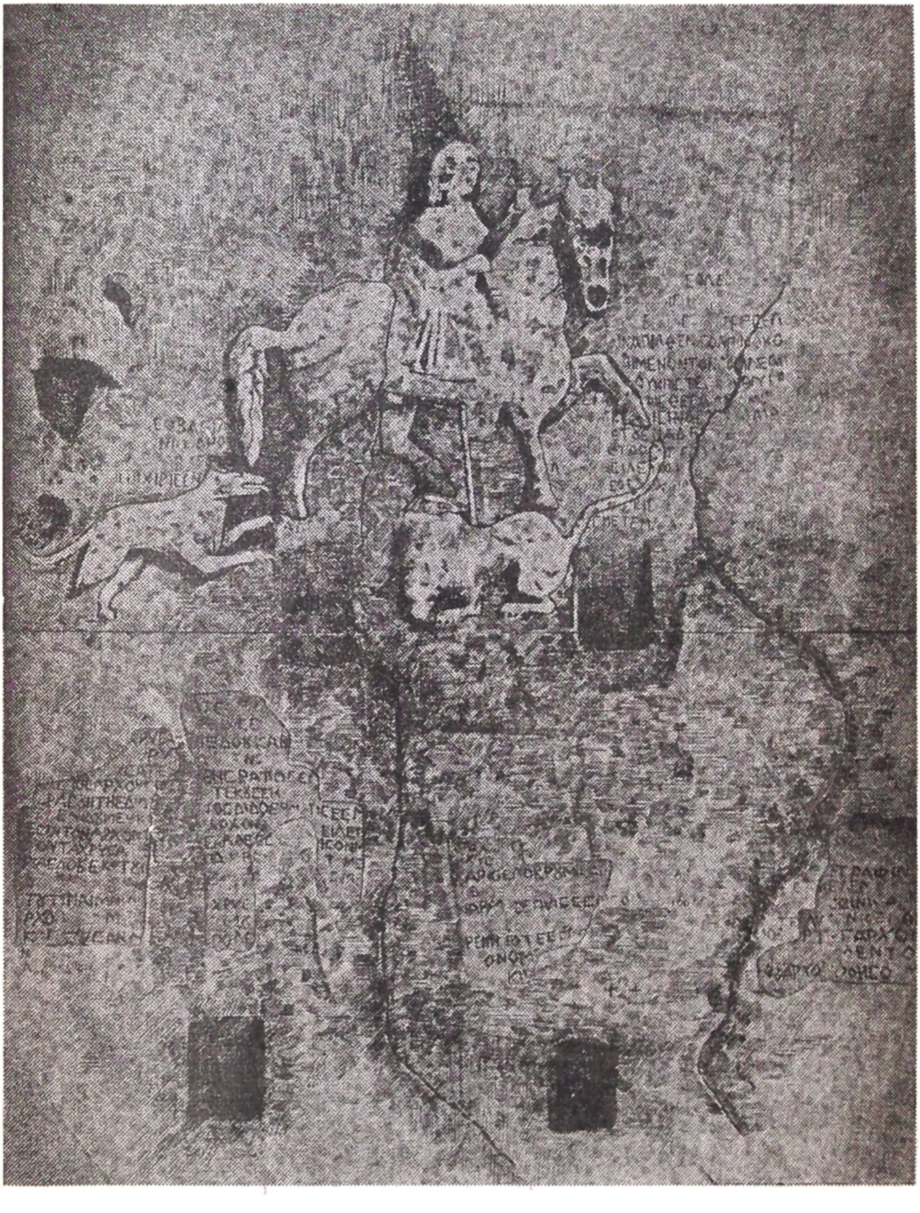

Обр, 29. Мадарскиятъ конникъ.

5. Конникътъ носи дълга коса. Установихъ, че у прабългаритѣ народътъ билъ съ напълно бръсната глава — благороднитѣ пъкъ бръснѣли главитѣ си само отпредъ, а отзадъ въ знакъ на благородство, си оставяли три плитки. Само ханътъ, като най-благороденъ, ималъ привилегията да пусне цѣлата си коса. Сѫщо три перчеми намираме и у други тюркски народи: у унгарскитѣ благородници, и въ каменнитѣ баби отъ Русия (обр. 31). Ние дори имаме сведение, че владѣтельтъ на единъ отъ тѣзи народи завивалъ косата си въ една виолетова торбичка. Вѣроятно и косата на българскитѣ владѣтели е била така вързана, така е била навѣрно изобразена и на Мадарския конникъ.

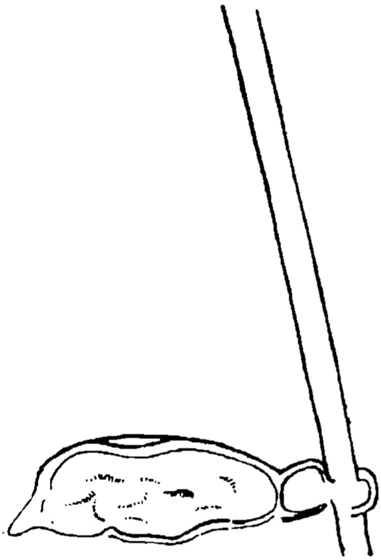
Обр. 30. Копието на Мадарския конникъ съ конска опашка.

Дори и простотата въ рисунката съвсемъ отдѣля този паметникъ отъ сасанидскитѣ или гръцки художествени творения. Единъ голѣмъ художникъ, какъвто е билъ скулпторътъ на нашия релиефъ, никога не би направилъ у сасанидитѣ или византийцитѣ подобна рисунка, лишена отъ перспектива. За тази рисунка имаме много добъръ паралелъ въ една каменна рисунка отъ Преславъ (обр. 32).

*

Отъ гореизложеното трѣбва да направимъ следното заключение:

Тюркскитѣ народи, както доказватъ писменнитѣ и археологически данни, имали обичай да приготвятъ статуята на умрѣлия, който държи чаша: сиромаситѣ приготвяли подобни статуи отъ дърво, а богатитѣ отъ камъкъ. Този обичай сѫществувалъ и у прабългаритѣ, както показватъ статуитѣ отъ Ендже.

За единъ въ културно отношение високостоящъ народъ, именно Ту-ки-уе=тюркитѣ, ние знаемъ, че поставяли на своитѣ владѣтели като надгробни паметници статуи и освенъ това надписъ, въ който описвали неговитѣ подвизи.

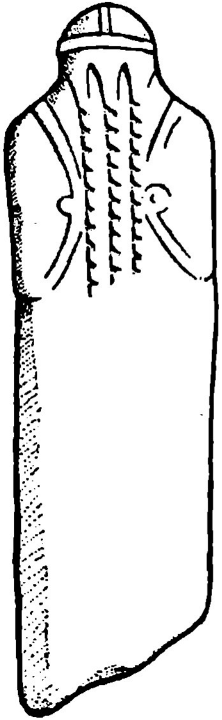

Обр. 31. Статуя отъ Ендже изобразяваща мжжъ.

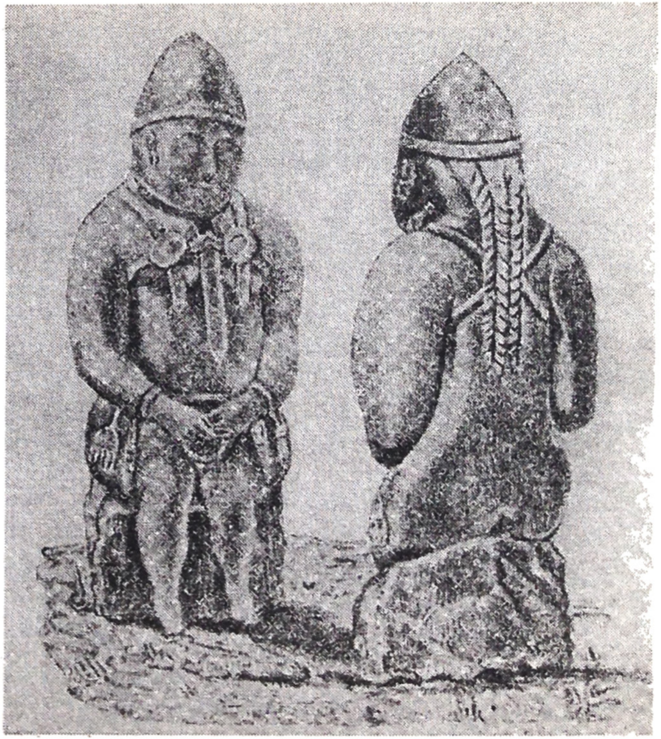

Обр. 31. Надгробна статуя изобразяваща мжжъ отъ Русия.

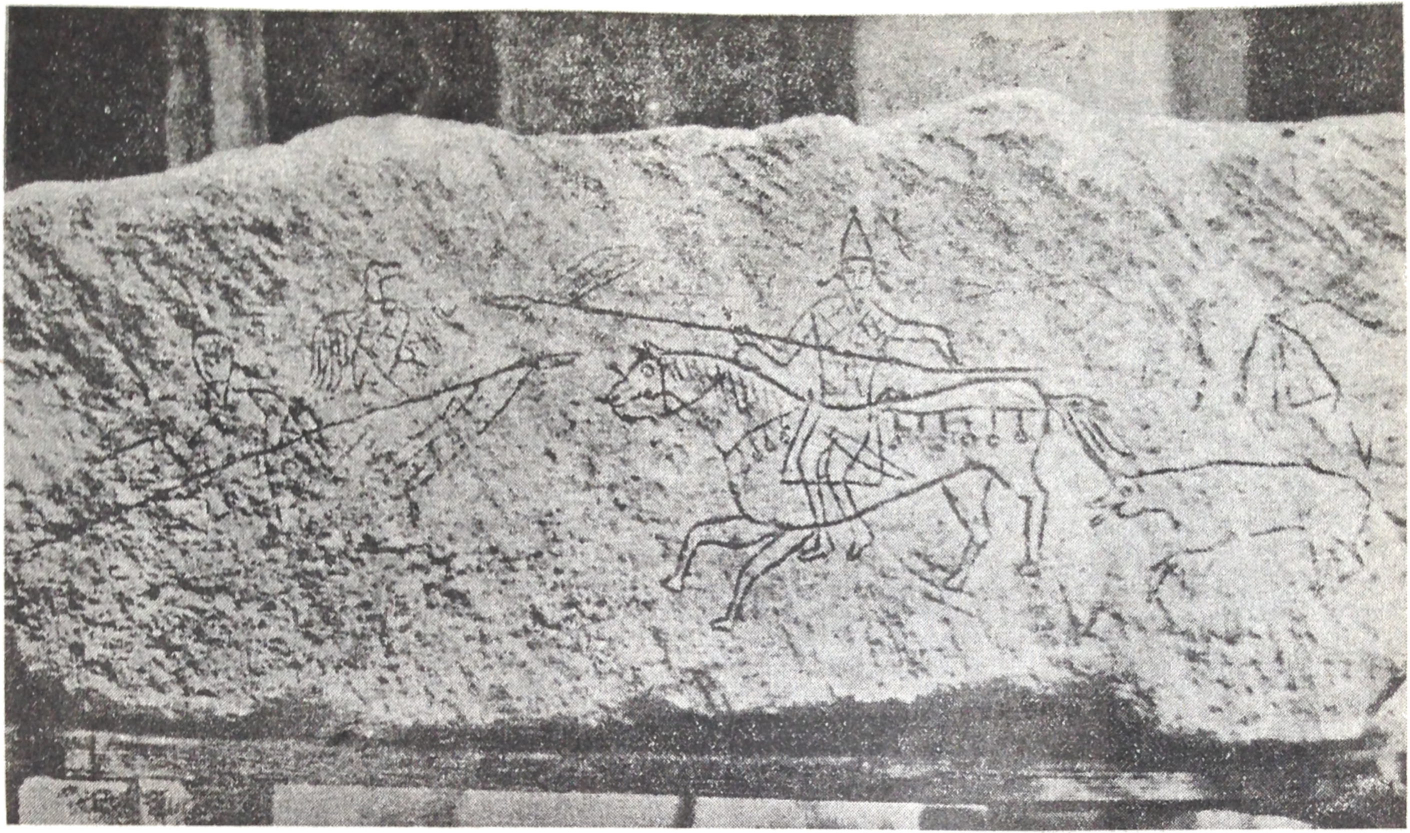

Обр. 32. Каменна рисунка отъ Преславъ.

И тъй подбудитѣ за направата на нашия паметникъ почиватъ върху престария обичай, споредъ който българитѣ смѣтали за свои дългъ да поставятъ паметникъ на умрѣлия и то статуя, държаща чаша, и надписъ съ описание на дѣлата му.

Идеята, че достоенъ паметникъ за единъ голѣмъ владѣтель е скалниятъ релиефъ, българитѣ ще да сѫ заели отъ перситѣ. Обаче тѣ предали тая идея съобразно съ своя вкусъ и мисловность, като подробноститѣ заели сѫщо отъ своя животъ.

*

Освенъ статуитѣ отъ Енджe и Мадарскиятъ конникъ — релиефъ до насъ сѫ дошли и други скулптурни паметници отъ прабългаритѣ.

Така напр. една спомената вече статуя на лъвъ, която заедно съ друга подобна статуя стояла на източната порта на крепостьта Плиска. Такава порта съ два лъва е имало споредъ Чаталарския надписъ и въ Преславъ. Лъвътъ отъ Плиска съотвѣтствува на тоя въ Мадарския конникъ. Измежду статуитѣ на лъвъ въ Русенския музей има други две отъ Силистра, сѫщо наследство отъ прабългаритѣ. Отъ Преславъ имаме единъ релиефъ върху плоча, лъвъ — грифонъ (обр. 33) и една каменна рисунка. Последната ни дава много важни данни за облѣклото и украшенията на конскитѣ снаражения на прабългаритѣ. Една рисунка върху керамида отъ Мадара и единъ релиефъ върху каменна плоча отъ Шуменъ показватъ връзкитѣ на прабългарския култъ съ Изтока.

Б. Филовъ смѣта за прабългарски четиритѣ плочи отъ червенъ пѣсъчникъ, които сѫ постѫпили въ Софийския Народенъ музей отъ Стара-Загора, сѫщо и капитела отъ Нова-Загора, съ релиефи сродни съ онѣзи на каменнитѣ плочи. Тѣзи предмети не сѫ прабългарски, а произхождатъ отъ X—XII в. Тѣ сѫ служили за украшения на една старозагорска християнска църква. Тѣхната връзка съ паметницитѣ на прабългарското изкуство не е непосрѣдствена, но тя показва, че християнското изкуство, особено плоскитѣ релиефи отъ тази епоха, сѫ черпили отъ сѫщия изворъ, както онѣзи на прабългаритѣ.

Въ рамката на тази книга не може да се спираме пообстойно на тази тема, ще говоримъ само накратко за девташаритѣ, които се намиратъ въ голѣмо количество особено около Плиска. Тѣ представляватъ групи отъ каменни блокове, които били първоначално въ квадратни групи, 5×5, 7×7, 9×9 и пр. Сега вече тѣзи групи не сѫ пълни, тъй като околното население е извадило отъ земята много отъ камънитѣ. Блоковетѣ сж общо взето 1.5 м. високи, и съ сжщо такъвъ диаметъръ при основитѣ си.

За какво сж служили тѣзи групи отъ огромни каменни блокове?

Ние знаемъ, че тюркитѣ сж поставяли при гроба на голѣмцитѣ си, освенъ надгробния паметникъ, и толкова камъни, колкото неприятели покойниятъ билъ убилъ презъ живота си. Произходътъ на този обичай се крие въ желанието у тюркскитѣ народи да снабдятъ своитѣ мъртви съ всичко, отъ което иматъ нужда презъ живота си, и то не само съ предмети, но и съ хора и животни: затова заравятъ съ умрѣлия коня и слугитѣ му. Но тюркскиятъ човѣкъ има на оня свѣтъ и други слуги, освенъ тия които сж му служили приживѣ, именно убититѣ му неприятели. Най-интересното доказателство за това се намира у маджарскитѣ хронисти, които разказватъ следното: въ 955 год. нѣмцитѣ пленили маджарски пълководци и императорътъ ги попиталъ каква смърть ще си избератъ. Маджаринътъ Леелъ му отговорилъ: „Нека да донесатъ по-напредъ тржбата ми, и следъ като посвиря, ще дамъ отговоръ.“ Като му донесли тржбата, той се приближилъ до императора и толкова силно го ударилъ съ тржбата по челото, че императорътъ умрѣлъ веднага отъ този ударъ. И Леелъ му рекълъ „Ти вървишъ предъ менъ и ще ми бждешъ слуга въ онзи свѣтъ.“ Следователно маджаритѣ, които били подъ прабългарско културно влияние, вѣрвали, че този, когото убивали на земята, ще бжде въ онзи свѣтъ тѣхенъ робъ.

Имаме сведение за нѣкои сродни съ прабългаритѣ по култура народи, че увеличавали числото на такъвъ видъ слуги по единъ особенъ начинъ. Така споредъ Марко Поло, когато погребвали великия ханъ, траурната процесия убивала всѣкиго, когото срѣщала по пжтя, като казвали: „Иди и служи на нашия ханъ и господарь“ — на другия свѣтъ.

И така камънитѣ при гроба, които символизиратъ убититѣ неприятели, собствено означава слугитѣ, които тѣ естествено, не сж могли да заравятъ заедно съ умрѣлия, защото ги чакали отдавна на онзи свѣтъ.

Че този обичай действително е сжществувалъ у Ту-киуе=тюркитѣ, за това имаме и други данни. Така споредъ едно мѣсто въ Орхонскитѣ надписи, единъ отъ неприятелитѣ на хагана билъ Базъ-Хаганъ, а пъкъ когато хаганътъ умрѣлъ, синътъ му казалъ: „За почить на баща ми—хагана, поставиха Базъ-Хагана като балбалъ“ (възпоменателенъ камъкъ). Очевидно тукъ сж поставили подобието на неприятеля за почить на умрѣлия.

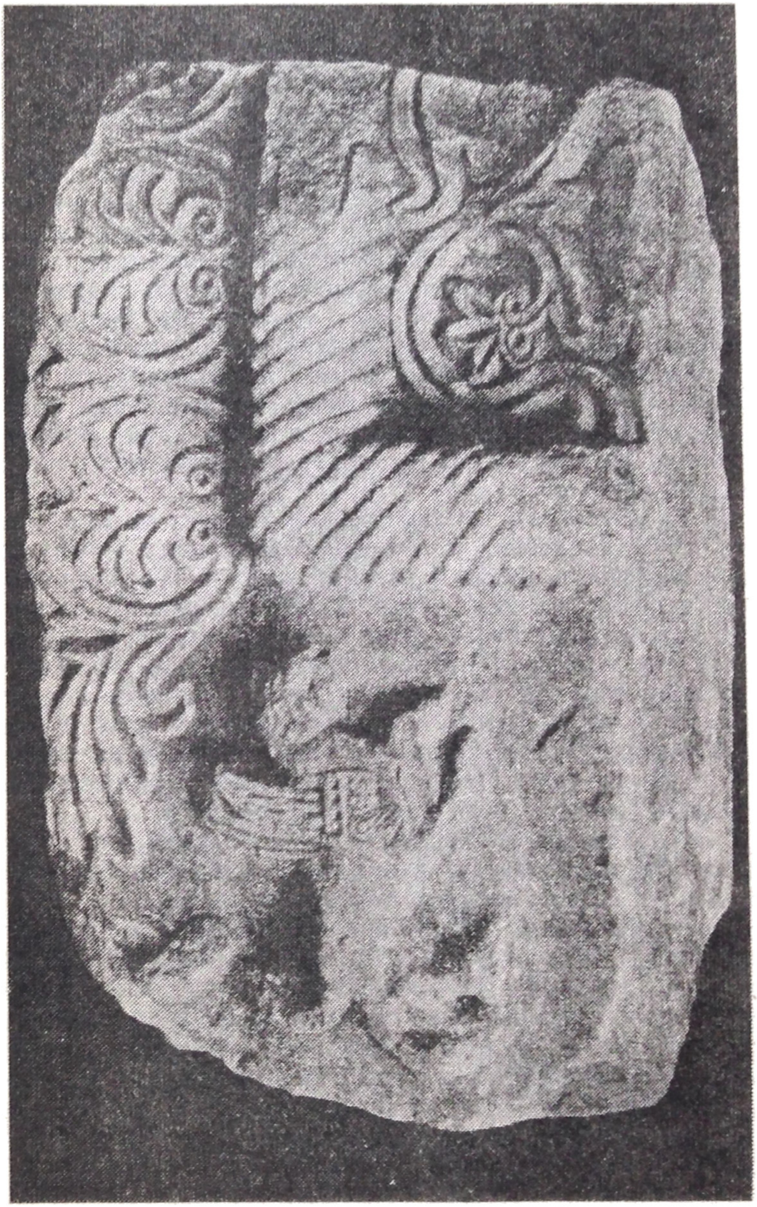

Обр. 33. Преславъ.

Но този „балбалъ“ се различавалъ отъ надгробна статуя, изобразяваща подобието на умрѣлия, защото образа на победения неприятель могла да бѫде само статуя безъ глава. У тюркскитѣ народи, именно сѫществувалъ обичай, победительтъ да отрѣзва главата на неприятеля и да я носи закачена на колана си, като знакъ на победата. Този обичай намираме представенъ върху една кана отъ „Атиловото съкровище“: връщащиятъ се отъ война конникъ-владѣтель носи закачена на колана си главата на победения неприятель. Че този обичай сѫществувалъ и у прабългаритѣ, доказа историята на ханъ Крума: Крумъ отрѣзалъ главата на императоръ Никифора, посребрилъ я и пилъ отъ нея съ голѣмцитѣ си, което значи, че той смѣталъ главата на неприятеля си-императоръ, като цененъ предметъ, като много цененъ трофей. Но ние намираме този обичай и у маджаритѣ чакъ до XIII в. Напр. ние четемъ, че Акошъ Ернье като убилъ единъ нѣмецъ, отрѣзалъ главата му и чрезъ единъ войникъ я изпратилъ на краля Бѣла IV, който съ велможитѣ си наблюдавалъ битката.

Впрочемъ наблизу до Орхонскитѣ надписи сѫ намѣрени освенъ статуи-подобия, и статуи безъ глави, които сигурно изобразяватъ убититѣ неприятели (обр. 34). Така напр. при гроба на Билге хаганъ били намѣрени, освенъ камъка съ надписъ, и една каменна статуя, върху която се намира ханската тамга (т. е. статуята на самия ханъ), друга статуя, вѣроятно на жена му, трета статуя, която споредъ надписа изобразява Тьолесъ Шадъ — и най-после три статуи безъ глави. Последнитѣ потвърждаватъ известието на китайския изворъ, споредъ което у тюркитѣ се намиратъ при гроба толкова камъни, колкото били убититѣ неприятели.

Възъ основа на гореказаното предполагамъ, че и девташларитѣ представляватъ такива камъни при гроба, които символизиратъ слугитѣ на умрѣлия въ онзи свѣтъ.

Този въпросъ ще се реши положително отъ разкопкитѣ. На три блока въ групата при с. Ендже се намиратъ прабългарски знаци (обр. 35). А въ повечето блокове сѫ направени по две напрѣчни вдлъбнатини съ цель да се раздѣли блока на три части (обр. 36). И при Плиска се намиратъ камъни, точно така рѣзани. Тѣзи камъни представляватъ каменни баби въ най-проста форма, прости надгробни камъни, въ които съ вдлъбнатини сѫ представени тритѣ части на тѣлото.

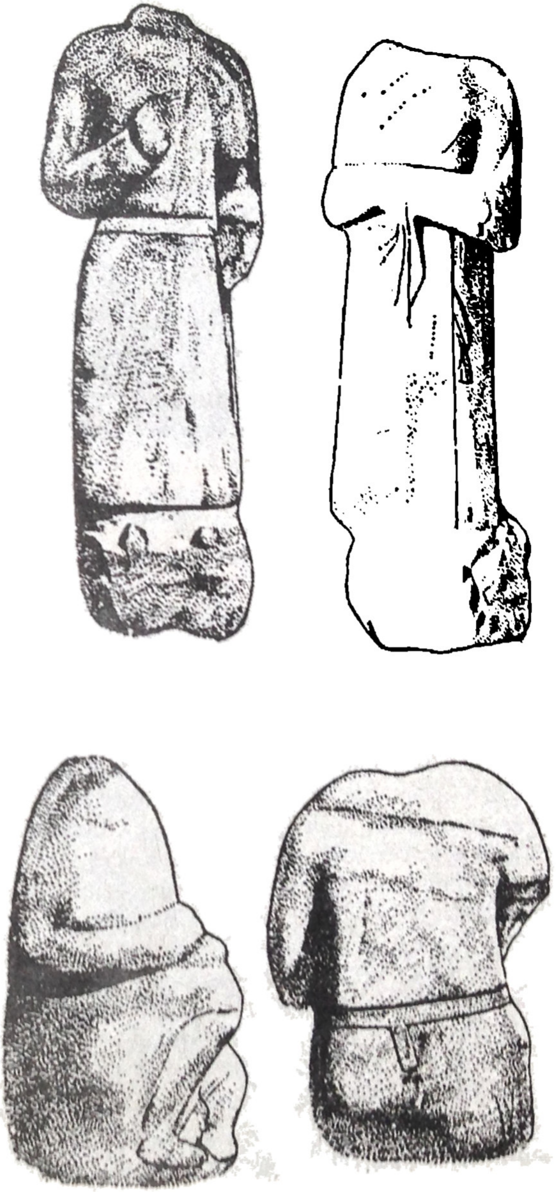

Обр. 34. Орхонски статуи.

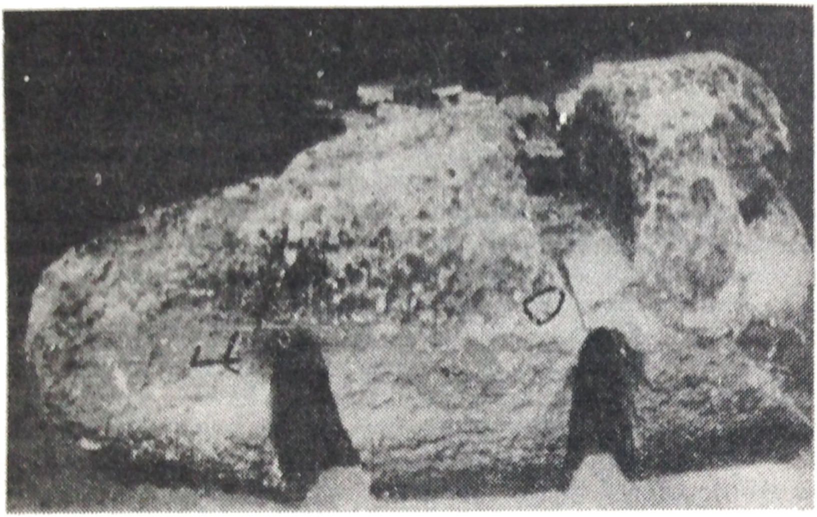

Обр. 35. Девташъ отъ с. Енджe.

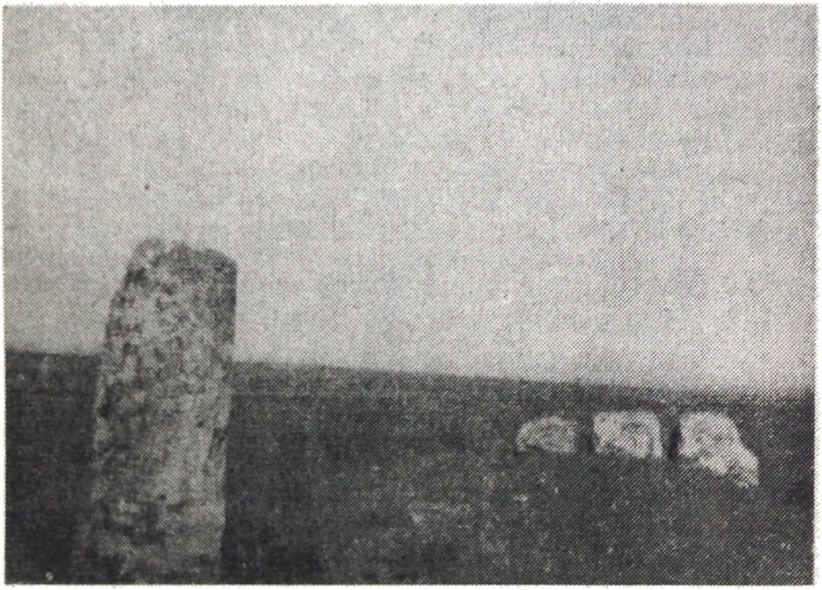

Обр. 36. Девташъ отъ с. Енджe.

ЗЛАТАРСТВО

Високото развитие на прабългарската култура и влиянието й върху огромни територии показватъ най-ясно паметницитѣ на прабългарското златарство.

Въ това отношение до най-ново време можахме да говоримъ само съ предположения. Знаехме, че по Срѣдна Волга, въ Северния Кавказъ, между Донъ и Днепъръ, въ Бесарабия, както на Източния и Срѣдния Балканъ, прабългаритѣ бѣха господари дълго време, следователно, трѣбваше да предположимъ, че въ тѣзи територии ще се намѣрятъ много следи отъ тѣхното златарство. Но ако искаме да отдѣлимъ българския материалъ отъ други материали отъ преселението на народитѣ, намѣрени въ тѣзи области, трѣбва да вземемъ като сигурна основа за това наследството на дунавскитѣ прабългари; обаче нищо не ни бѣше известно за художествената индустрия, която произхожда отъ териториитѣ на Дунавско-българската държава.

Мадарскитѣ разкопки разкриха и въ това отношение нови насоки. Но по-важно е, че успѣхъ да събера отъ околноститѣ на Шуменъ, Русе и Видинъ много предмети — непубликувани досега, които даватъ ясна картина за художествената индустрия на прабългаритѣ и представятъ основа, за да разрешимъ редица важни въпроси.

Отъ моя неизданенъ още трудъ върху художествената индустрия на прабългаритѣ давамъ тукъ накратко следното:

Най-интересната находка е Мадарскиятъ втори коланъ, който е намѣренъ въ една могила до Мадара, като украшение на погребанъ съ своя конь българинъ. Той се състои отъ единъ предметъ, който имитира голѣмъ ремъченъ край, 5 малки ремъчни краища, 3 голѣми елипсовидни и 9 малки кржгли монтирани гранати. Украсата на всичкитѣ кжсове е гранулация, отдѣлно излѣна и заварена върху златна пластинка (обр. 37).

Най-близкиятъ паралелъ на тази находка представя сребърното съкровище отъ Хацки (Киевска губерния)[1]. Тукъ заедно съ предмети имитиращи токи се намиратъ две апликации, чиито позлатени инкрустации сж еднакви съ нашитѣ ремъчни краища. Сходството е тъй голѣмо, че общиятъ про-

---

[1] За това пълно сходство ми обърна вниманието А. Алфьолди.

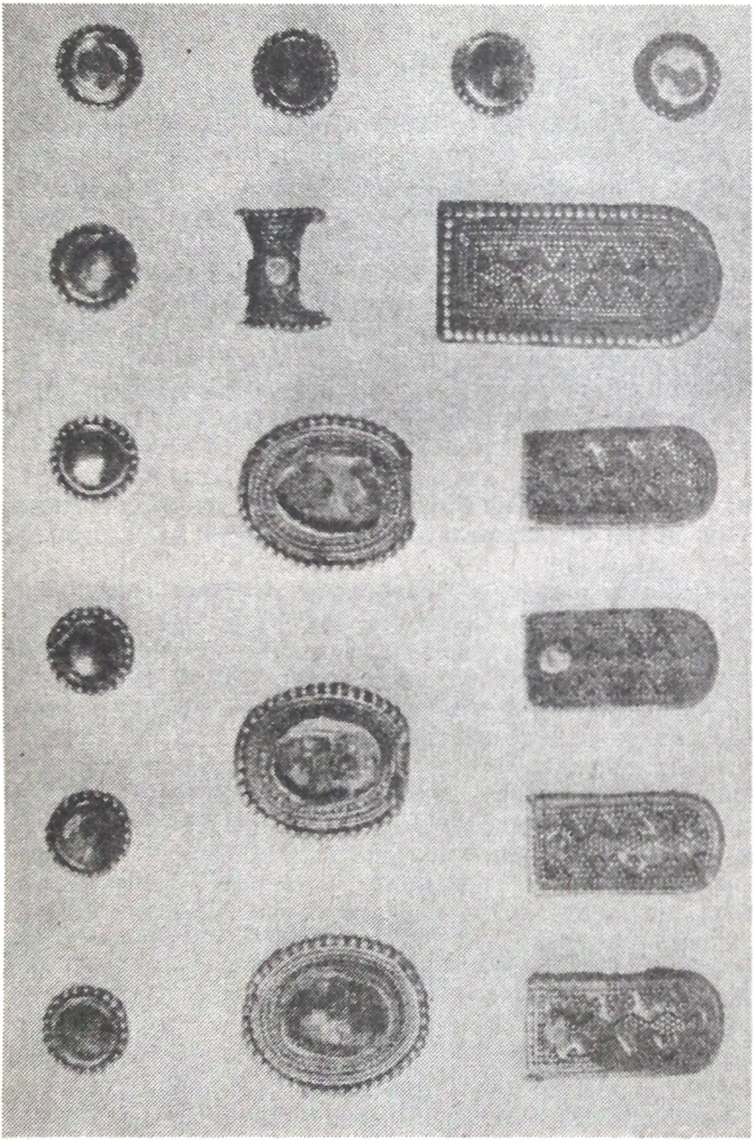

Обр. 37. Вториятъ златенъ коланъ отъ Мадара.

изходъ е несъмненъ (обр. 38). А пъкъ че и самата първоначална родина на нашата находка е Днепърската область, че тукъ имаме работа съ една престара мѣстна традиция, показва фактътъ, че предходни образци за поменатитѣ кѫсчета отъ Хацки сѫ намѣрени пакъ въ сѫщата область, въ една находка въ Олбия (обр. 39).

Отъ горното трѣбва да приемемъ, че мадарското наследство отъ дунавскитѣ българи има корена си въ цъвтящата въ тѣхното старо, приднепърско отечество култура. Аналогиитѣ на Мадарския втори коланъ се намиратъ пръснати върху много широки територии, — както установи Фетихъ напр. при Хайдусобосло (Унгария обр. 40), но и въ Изтока (срав. находката въ Камунта) — обаче, както казахме фактътъ, че въ Днепърската область се намиратъ най-близкитѣ успоредници до него, осигурява днепърския му произходъ.

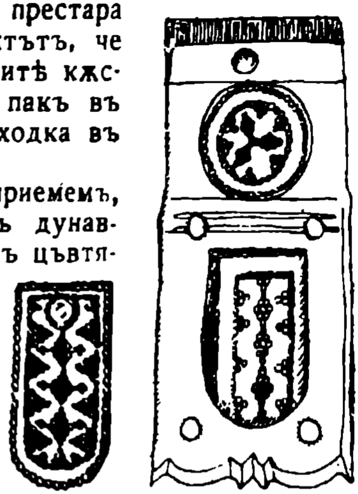
Мадара. Хацки
Обр. 38 Единъ кѫсъ отъ Мадарския втори коланъ съ успоредницата му.

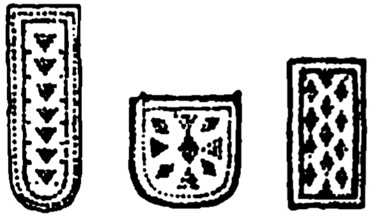
Обр. 39. Олбия.

Къмъ сѫщата днепърска кутригуръ-българска култура ни насочватъ и коланнитѣ части отъ Садовецъ (обр. 41). Дори можемъ да кажемъ, че доколкото находката отъ Хацки е нераздѣлима отъ Мадарския втори коланъ, дотолкова не можемъ да я раздѣлимъ и отъ садовскитѣ кѫсчета. Най близкитѣ аналогии на садовскитѣ коланни части се намиратъ въ находкитѣ отъ Хацки и на близкитѣ ней други днепърски находки (обр. 42—43). Така и садовскитѣ коланни части доказватъ, че днепърската - кутригуръ-българска култура е била пренесена въ Дунавска България.

Дветѣ находки — мадарската и садовската — произхождатъ отъ една и сѫща епоха, и отъ два тъй важни се-

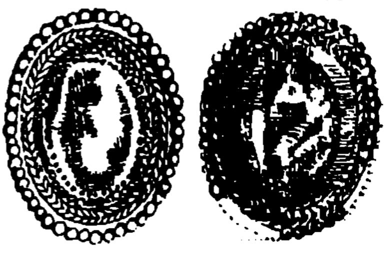
Обр. 40. Мадара, Хайдусобосло.

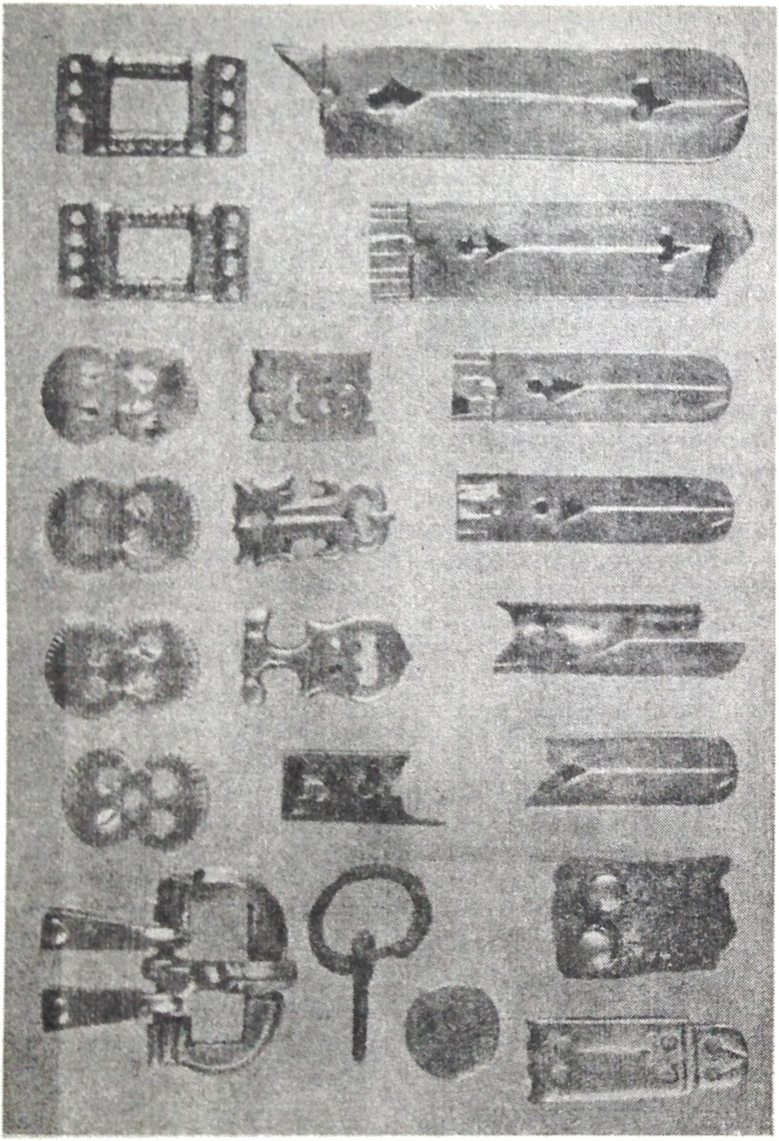

Обр. 41. Коланни части отъ Садовецъ.

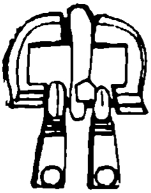
Садовецъ

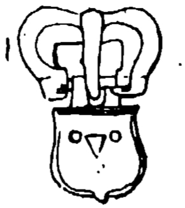
Хацки

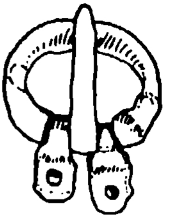
Одеса (музей)

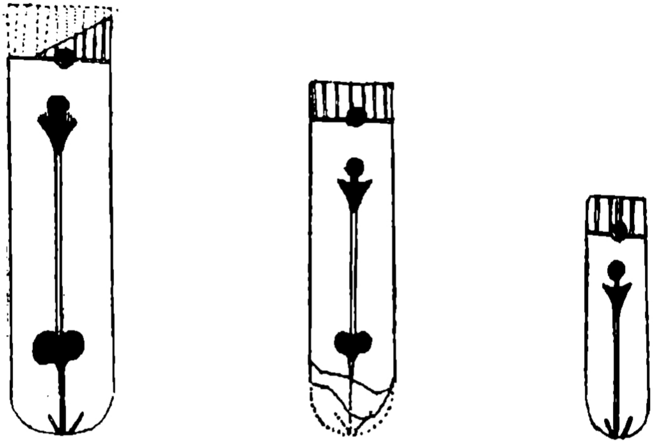
Садовецъ

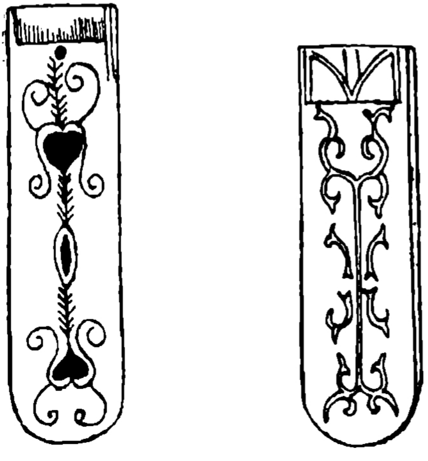
Мартиновка (Киевска губерния)

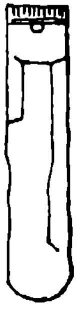
Хацки

Обр. 42. Коланнитѣ части отъ Садовецъ и тѣхнитѣ успоредни.

веро-български места, които поради старата си стратегическа роля и укрепеность, сѫ били завзети още когато се установили въ новото си отечество презъ 680 година.

Относно жителитѣ на Садовецъ засега, преди да се публикуватъ всичкитѣ материали отъ разкопкитѣ, може да

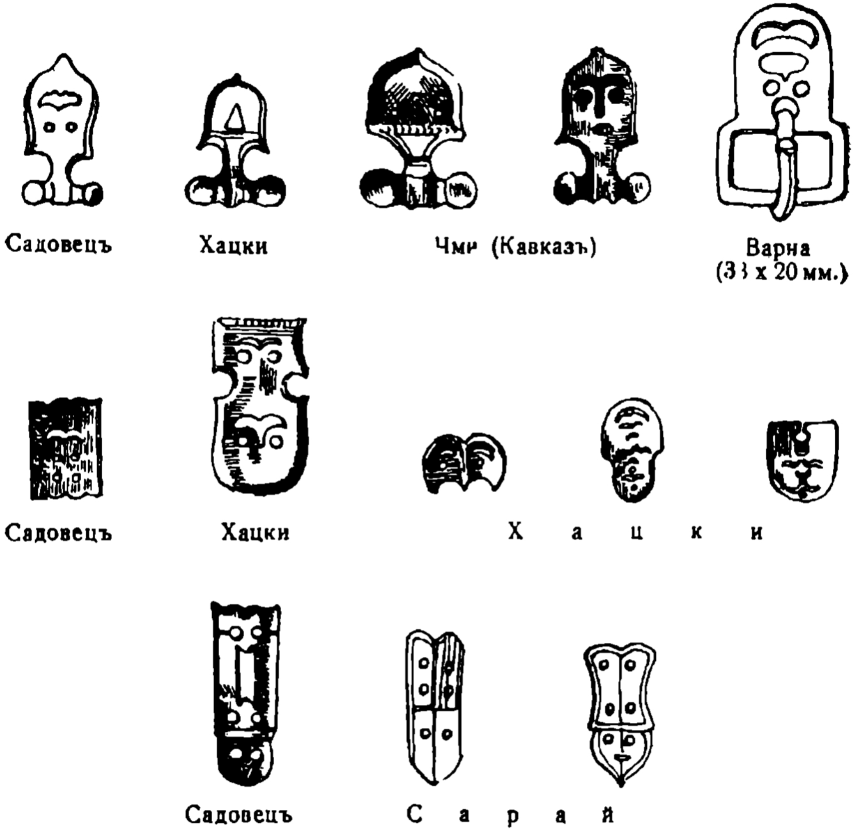

Садовецъ
Хацки
Чми (Кавказъ)
Варна
(33 х 20 мм.)
Садовецъ
Хацки
Хацки
Садовецъ
Сарай

Обр. 43. Коланнитѣ части отъ Садовецъ и тѣхнитѣ успоредици.

се каже само толкова, че споредъ историческитѣ сведения, следъ разпадането на хунската империя, хунски остатъци и готски групи, които се присъединили къмъ хунитѣ, се заселили въ Византийската империя, дето имъ било повѣрено да пазятъ границата на долния Дунавъ чакъ до устието му. Специално за областьта при Искъръ, Ломъ и Витъ, знаемъ, че тамъ сѫ се заселили хуни. Отъ това е ясно, че преди идването на славянитѣ тукъ сѫ живѣли хуни въ съседство съ готи. (Естествено възможно е да е било тукъ и по-старо готско население). Върху това население се наслоили въ VI в. славянитѣ, които опустошили, изгонили или отчасти погълнали старото население; а после въ 680 сѫ се явили прабългаритѣ.

Естествено византийцитѣ построили на това толкова важно мѣсто укрепление, което ако и да било понѣкога въ ужаснитѣ стихии на V—VI вв. силно повреждано, византийцитѣ сигурно всѣки пѫть пакъ сѫ подновявали и то си останало византийски центъръ и по-късно, между славянското население, тъй като Византия се стараела да запази въобще укрепенитѣ си мѣста. Сигурно обаче е и това, че когато прабългаритѣ сѫ превзели областьта, и крепостьта е паднала въ рѫцетѣ имъ, както и всички други важни укрепени пунктове.

Намѣренитѣ въ Садовецъ предмети напълно отговарятъ на картината, която нарисувахме по-горе. Голѣмитѣ готски фибули сѫ били употрѣбявани отъ населението въ хуно-готската епоха на тази областъ. Византийскитѣ предмети говорятъ за византийското владичество, а коланнитѣ части — за единъ народъ, който следъ византийцитѣ е заседналъ въ тази територия.

Тукъ трѣбва да направимъ още една забележка: следъ горенарисуваното положение възъ основа на готскитѣ находки, можемъ да мислимъ действително за готско население, но трѣбва да знаемъ и това, че ако нѣкѫде се намиратъ предмети отъ времето на преселението на народитѣ, и между тѣхъ има готски, това още абсолютно не може да служи за основание да приемемъ, че последнитѣ произхождатъ отъ готско население. Това би могълъ да допусне само този, който не познава голѣмото влияние на готската култура, специално широкото разпространение на предметитѣ на готската художествена индустрия. Тази готска култура упражнявала голѣмо влияние изобщо върху прабългаритѣ, (влиянието било взаимно) които дълги столѣтия живѣели въ съседство съ кримскитѣ готи. Освенъ това и кутригурското златарство се развило въ една територия, дето били запазени и готски традиции. И между аварскитѣ находки въ Унгария има много предмети, които произхождатъ отъ готската художествена индустрия, обаче и въ самитѣ предмети отъ аварски произходъ има силно готско влияние.

Сребърнитѣ коланни части отъ Садовецъ произхождатъ отъ прабългарскитѣ завоеватели на това важно мѣсто, отъ сѫщитѣ, които превзеха Мадарската крепостъ и ни завещали Мадарския втори коланъ. И двете находки произхождатъ отъ единъ и сѫщъ народъ, отъ една и сѫща епоха и иматъ неразделна връзка съ Днепърската прабългарска култура.

Връзката на двете находки съ Днепърската култура правилно обхвана и установи Фетихъ, обаче яснотата на тази връзка го кара да мисли, че сѫ внесени. Отъ находките обаче е ясно, че въ старата область на кутригурите работили, както отъ престари времена, така и презъ българското време изкусни златари и сигурно е, че когато единъ многочисленъ клонъ отъ прабългарите подъ водителството на своя ханъ се настанилъ въ Бесарабия, най-добрите отъ днепърските имъ златари се преместили заедно съ техъ. Ако виждаме, че въ новата си дунавска страна, те сѫ построили великолепни центрове съ величествени палати, статуи и пр., ако тукъ намираме и прекрасни златарски изделия, чийто български произходъ е сигуренъ, това значи, че златарите имъ сѫ работили и въ новите центрове, а по никой начинъ не може да се допусне, че докато другите елементи на културата си те носили съ себе си, златари не сѫ дошли съ техъ, златарството имъ не е било продължено въ новото отечество, а внасяли художествени изделия отъ старото.

Предположението на Фетихъ все пакъ почиваше на известна реална основа, тъй като отъ дунавско-българската територия доскоро липсваха изобщо следи отъ прабългарското златарство, съ изключение на мадарските златни колани, отъ които той взема предвидъ само втория коланъ. Но сега следъ като разполагаме съ многобройни български находки, тази празнота се изпълни. Тукъ ние ще дадемъ сигурни доказателства, отъ които ще се види, че прабългарското златарство на Балкана е живело и се е развило. Именно, освенъ такива хубави златни и сребърни предмети, каквито сѫ мадарските и садовските коланни части, ние имаме и други по-прости, които обаче не сѫ по-малко важни.

Така напр. въ Варненския музей, между предметите, събрани отъ старогръцки гробове, се намиратъ няколко токи, между които една има общность съ некои садовски предмети (срв. обр. 43).

Освенъ това обаче многобройни предмети удостоверяватъ и това, че прабългарското златарство тукъ е живело и се е развивало: макаръ по-голямата часть отъ тези находки да не стоятъ близо до предметите, възприети за кутригурски, се намиратъ и предмети, които сѫ продължение отъ „кутригурското“ златарство, което творило мадарските и садовските коланни находки, — съ по-късенъ произходъ, за които знаемъ съ пълна сигурность, че сѫ се развили на тукашна почва.

Ако горепазгледанитѣ български предмети стоятъ още много близо до онѣзи днепърски издѣлия, които сѫ отъ времето близко преди изселването на българитѣ, и сѫ дори почти сходни съ тѣхъ, това показва, че тѣ сѫ приготвени още въ първото столѣтие следъ заселването на дунавскитѣ българи на Балкана — и то отъ дошлитѣ съ тѣкъ днепърски златари и тѣхни синове, които сѫ си служили съ старитѣ златарски инструменти, съ старата техника, и съ старитѣ мотиви. Пъкъ това не могло да бѫде и другояче.

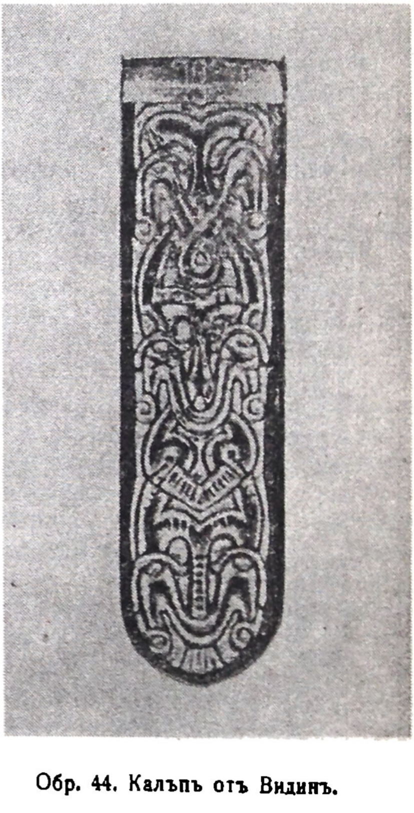

Обр. 44. Калъпъ отъ Видинъ.

Действително отъ тази ранна епоха се намѣри и златарски инструментъ, именно, калъпъ за изчукване отъ Видинъ (обр. 44), които Фетихъ мисли, че произхожда отъ Южна Русия и го датира отъ срѣдата на VII в. Обаче възъ основа на гореспоменатитѣ нови данни, ние имаме основание да твърдимъ, че и тукъ имаме работа съ една находка, чийто южно-руски аналогии действително произхождатъ отъ първата половина на VII в., т. е. отъ времето на изселването на дунавскитѣ българи, а въ дунавско-българска територия този предметъ означава, че ние имаме работа съ златарски инструментъ, донесенъ отъ днепърската область и употрѣбяванъ тукъ. Съ една речь тази видинска находка е свързана съ мадарскитѣ и садовскитѣ коланни части и произходътъ ѝ е сѫщо отъ Южна Русия, и така смѣло можемъ да я припишемъ на дунавскитѣ българи.

Естествено не може и да се помисли, че тази находка произхожда отъ панонскитѣ българи, взели участие въ аварскитѣ нападения въ началото на VII в. Невъзможно е войници на бързи и кратки походи да носятъ съ себе си златарски инструменти. Предметътъ е инструментъ на единъ златаринъ, живущъ въ тукашна область.

И така, ако — както правилно установява Фетихъ, — този предметъ стои въ връзка съ Южна Русия и е билъ въ употрѣба презъ срѣдата на VII в., той, като е намѣренъ въ Видинъ, принадлежи къмъ кръга на кутригуръ -- български предмети, е билъ също така притежание на дунавскитѣ българи идващи тукъ въ 680 год., какъвто е случаятъ и съ съвременнитѣ нему мадарски и садовски колании части.

Много важенъ е и другъ единъ видински калъпъ (обр. 45). На лицевата страна на фрагмента се виждатъ въ рамка

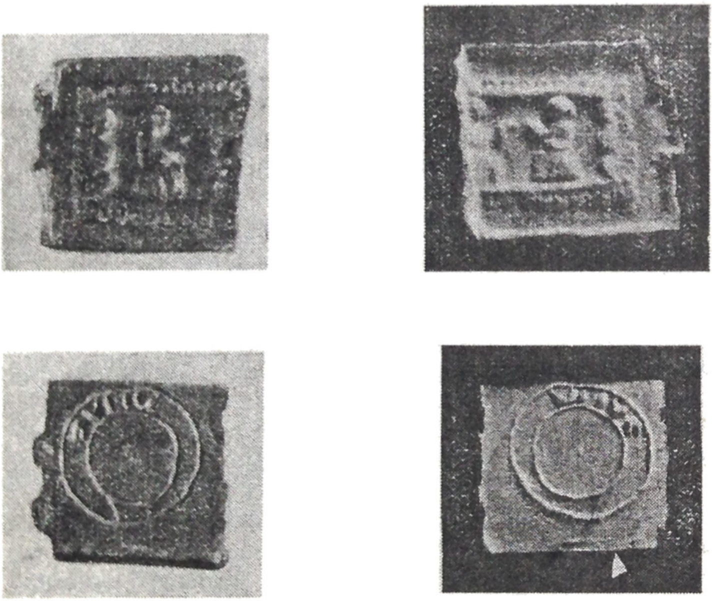

Обр. 45. Фрагментъ отъ калъпъ отъ Видинъ.

две стоящи фигурки, дѣсната предлага на лѣвата единъ предметъ, къмъ който тя насочва проснатитѣ си ръце. Съ този калъпъ изчуквали четвъртити украшения. Въ германската култура тѣзи четвъртити украшения сж много обикновени и естествено тѣ сж разпространени въ Южна Русия, въ кутригурската область, а също и въ аварската територия. За произхода на този калъпъ отъ Южна Русия ясно говори скитската традиция, наследена въ златарството въ Южна Русия, която може да се проследи и въ хунското и кутригурското златарство.

Успоредици на двѣтѣ седящи една срещу друга скитски фигури представя находката отъ Редикоръ, както е изтъкналъ вече Мавродиновъ. Споредъ Фетихъ този мотивъ билъ занесенъ въ Пермия отъ златари между Донъ-Днепърската область.

Несъмнено е, че тази стара елинистична композиция отъ скитската епоха била предадена на хунитѣ, а отъ тѣхъ на кутригуритѣ, както и на златарството въ Унгария.

Орнаментътъ на нашия калъпъ е сходенъ съ онзи на редикорскитѣ апликации, а формата му принадлежи към цвѣтущия и при кутригуритѣ кръгъ. Задната часть отъ предмѣта, върху която има гръцки надпись, тукъ публикуваме за първъ пѫть.

Сѫщо отъ столѣтието, следъ като завзели българитѣ балканското си отечество, произхождатъ известни токи намѣрени въ България.

*

Покрай тѣзи дунавско-български находки (отъ края на VII в. и отъ VIII в.), които сѫ запазили още напълно чисто образа на днепърската кутригуръ-българска култура, намираме втори слой на дунавско-българско златарство. Тази втора група, която се състои почти изключително отъ неизвестни досега златарски предмети, говори съвсемъ ясно и категорично.

За характера на прабългарското златарство имахъ и порано опредѣлено мнение възъ основа на характера на прабългарската култура изобщо, а особено възъ основа и на една досега неправилно обяснявана находка, но сега, възъ основа на събранитѣ находки, мога и да изкажа и обоснова мнението си по тоя въпросъ.

До започването на мадарскитѣ разкопки липсваха предмети отъ дунавското прабългарско златарство и керамика. Мадарскитѣ разкопки можеха да дадатъ вече сигурно доказателство за произхода му, но понеже не бѣха събрани и издадени други, по-скромни останки отъ златарството на прабългаритѣ, златнитѣ колани доказаха на досегашнитѣ издирвачи само сѫществуването на едно златарско изкуство, — Фетихъ даде много ценни бележки за подробноститѣ и произхода на единия коланъ, — обаче двата колана все още нищо не говорѣха за характера на това изкуство: за единия коланъ се изказа мнението, че е донесенъ отъ източното отечество на прабългаритѣ, а за другия, че има

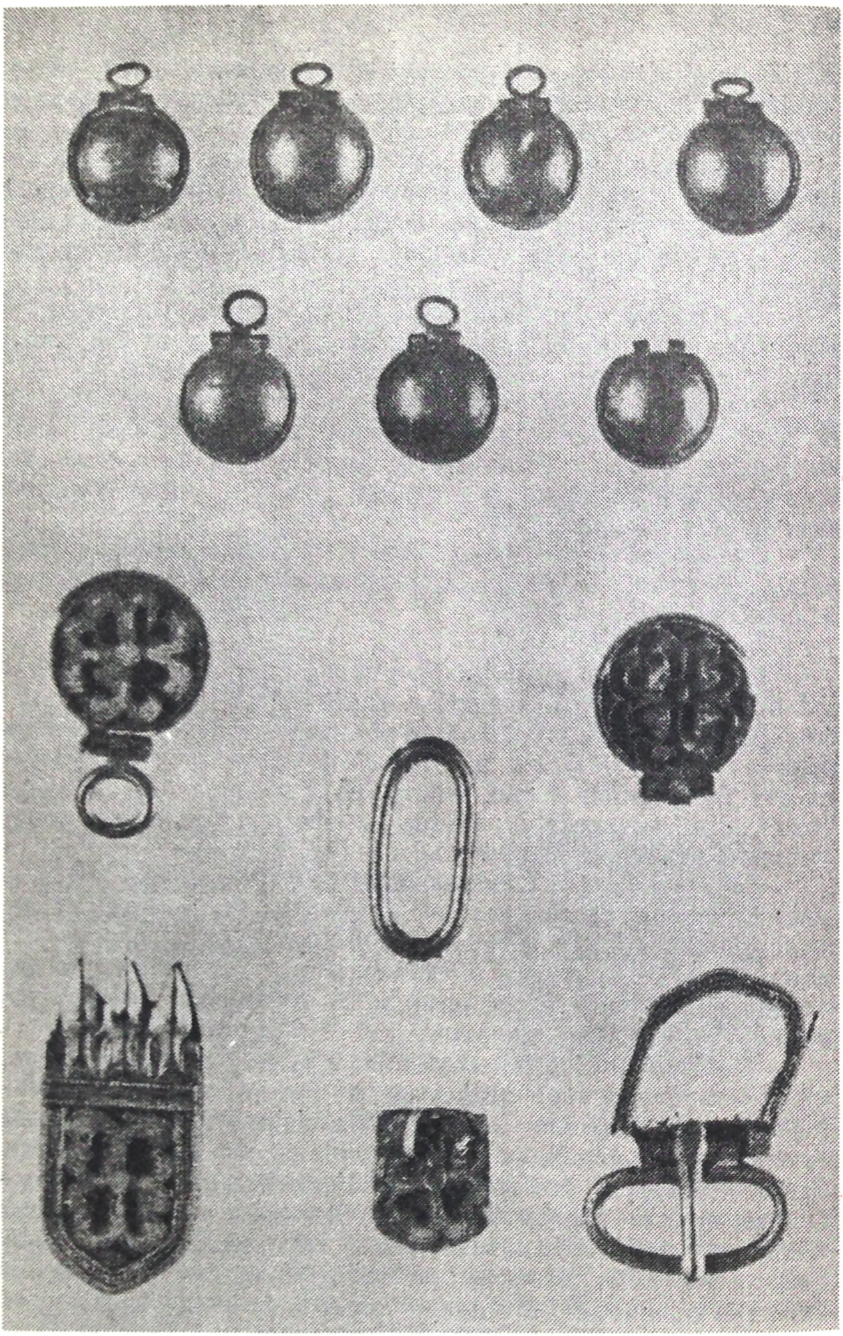

Обр. 46. Мадарскиятъ първи коланъ.

нѣщо общо съ аварскитѣ и кавказкитѣ предмети и че византийското влияние било много силно върху него.

Толкова знаехме досега за златарството на дунавскитѣ прабългари. Сега, обаче, когато имаме възможность да веземемъ предвидъ освенъ златнитѣ колани и други, при това многобройни и многоценни находки, ще докажа не само това, че прабългаритѣ и въ това отношение стояли на високо културно ниво, но и че тѣхното златарство е много характерно, така, че съ неговата помощь могатъ да се обяснятъ много заплетени научни въпроси.

Новитѣ предмети сѫ толкова важни, че представляватъ една здрава основа, върху която наново ще се пререшаватъ известни въпроси относно преселението на народитѣ. Тѣ сѫщо ще ми дадатъ възможность да изтъкна — сега вече и съ веществени доказателства — извънредно голѣмата роля на прабългаритѣ.

За мене ясно говори и първиятъ мадарски коланъ (обр. 46). Вмѣсто дава нитѣ за него до сега паралели, трѣбва да се каже, че мотивътъ на четири части отъ него съвпада съ мотива на известни унгарски находки отъ Южна Унгария, Банатъ обр. 47), срв. и съ една мѣстна находка — отъ Садовецъ,

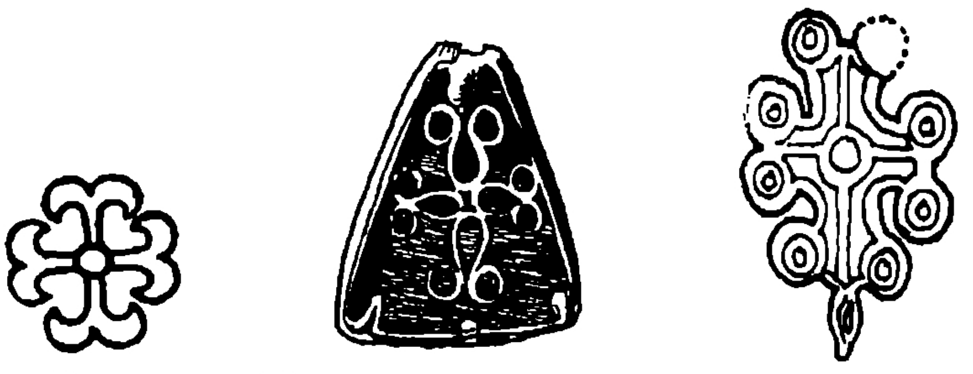

Мадара Надьтеремия (Унгария) Детта (Унгария)

Обр. 47. Мадарскиятъ първи коланъ съ успоредицитѣ си.

който има успоредици въ много широка територия. А пъкъ мотивътъ по рѫба на ремъчния край, съставенъ отъ три копиевидни листа, се схожда съ този на предметитѣ отъ Еперйешке — Унгария (обр. 48). Това показва ясно, че първиятъ мадарски коланъ е свързанъ неразривно съ златарството на маджаритѣ, че той има общъ коренъ съ него.

Но сега, освенъ тази находка, мога да дамъ голѣмо количество предмети отъ разни мѣста въ България, които ясно доказватъ две много важни обстоятелства, представляващи основата на моята синтеза, а именно:

1. Културата на маджаритѣ стои много близо до тая на прабългаритѣ и

2. прабългаритѣ имали решително значение за изграждане цивилизацията на Източна Европа, а особено тази на славянитѣ.

Нашитѣ находки отговарятъ на съответнитѣ унгарски находки отъ IX—XI в. и показватъ отъ една страна високата степень на прабългарското златарство, а отъ друга — сходството му съ унгарския материалъ. Това показва, че както другитѣ елементи отъ културата на двата народа, така и златарството имъ е било еднакво — дотолкова, че отсега нататъкъ трѣбва да говоримъ за едно българо-унгарско златарство.

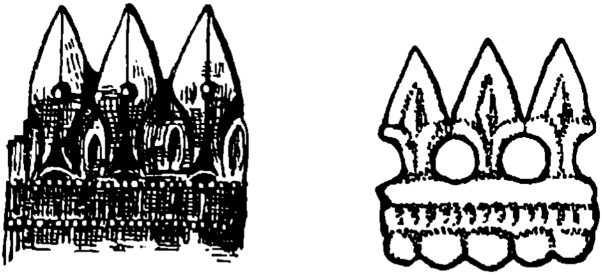

Мадара Еперйешке (Унгария)

Обр. 48.

Отъ находкитѣ на тази епоха тукъ споменувамъ само следнитѣ:

Токи отъ Мадара, Плиска, Преславъ и Шуменъ (бронзови, само едната — отъ Преславъ е желѣзна). Точнитѣ имъ паралели сѫ познати отъ наследството на маджаритѣ (обр. 49).

Една бронзова обица отъ Мадара има своя най-близка успоредица въ една находка отъ Рѣховското кале, която сега се намира въ Русенския музей (обр. 50). За произхода на тази находка най-ясно говори една сърцевидна апликация отъ сѫщата находка, чийто паралели познаваме отъ наследството на маджаритѣ (обр. 51). Такива сърцевидни апликации имаме въ Русенския музей още две, една пъкъ отъ Рѣховското кале, а другата е отъ неотбелязано мѣстонахождение. Последната има своитѣ близки паралели въ Кенезльо, Кишъ-Добра, Кецель и пр. — Унгария (обр. 52). Въ Русенския музей се намиратъ и други предмети — близки до унгарскитѣ (обр. 50).

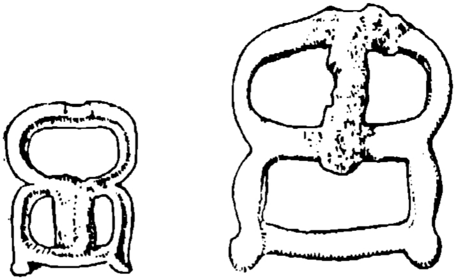

Мадара (26 x 22 мм.) Кецелъ (Унгария)

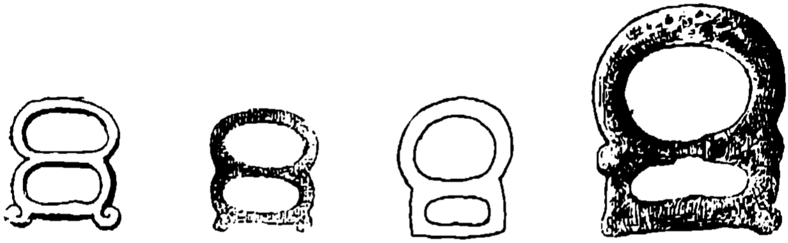

Мадара Хенцида (Унгария) Плиска Преславъ (34 x 33 мм.)

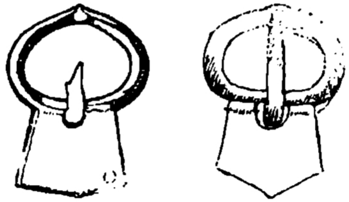

Мадара Тарцалъ (Унгария)

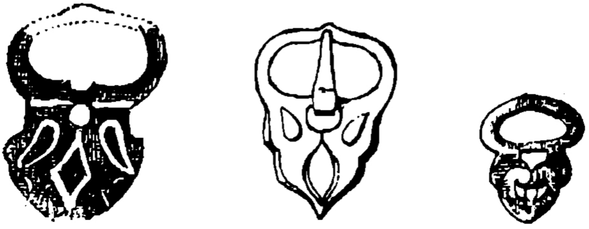

Преславъ Бихаръ Тарцалъ (Унгария)

Обр. 49. Български и унгарски токи (намалени).

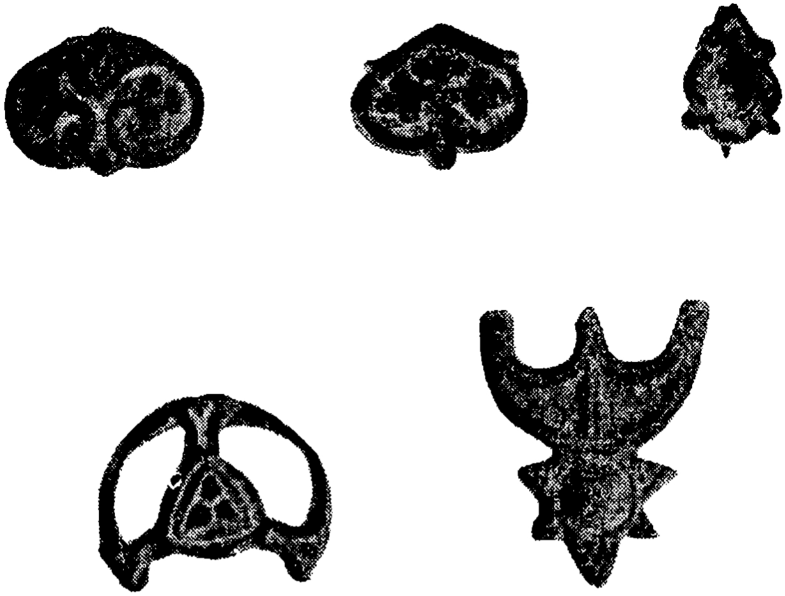

Обр. 50. Находка отъ Рѣховското кале (Русенски музей, естествена голѣмина).

Подобни сърцевидни апликации има и въ Свищовъ и въ Търново. Но още по-хубави екземпляри имаме отъ Плиска и Преславъ. Въ Плиска има освенъ единъ съ обикновена форма още единъ, а въ Преславъ три екземпляра съ по четири пъпки (единъ екземпляръ и отъ Търново обр. 53). Най-сходнитѣ имъ унгарски паралели се намиратъ въ находкитѣ отъ Кенезльо, Бенепуста и Гадорошъ (обр. 54).

Освенъ това отъ Плиска (обр. 55), Преславъ (обр. 56—57), Мадара (обр. 58) и Русе имаме разни украшения, които сѫ сѫщо нераздѣляеми отъ подобнитѣ унгарски (обр. 59—62).[1]

---

[1] Срв. още напр. къмъ орнамента на два кѫса отъ Преславъ съвсемъ сѫщъ орнаментъ отъ Унгария: Hampel, Ujabb tanulmânyok T. 15, обр. 3—4.

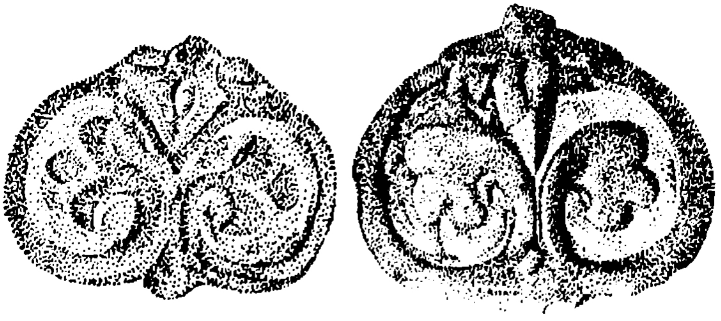

Русе Солнокъ Щражахаломъ (Унгария)

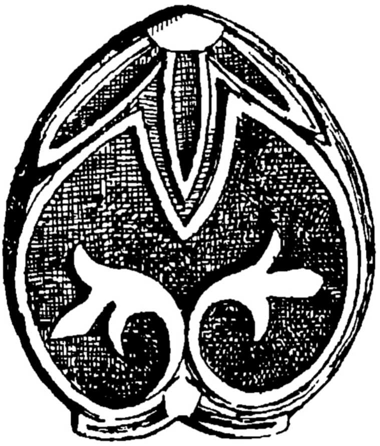

Ьочьодъ (Унгария)

Обр. 51. Български и унгарски бронзови апликации.

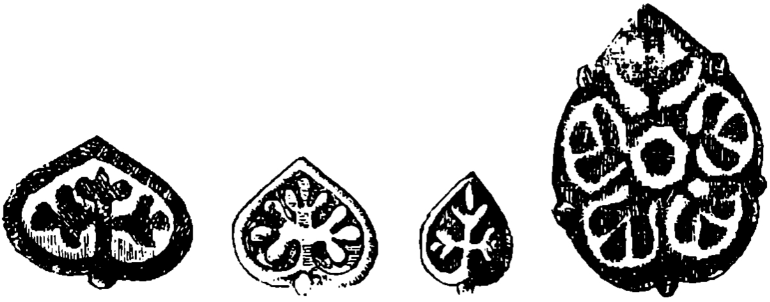

Русе Кецелъ Кенезло Алшоверецке

Обр. 52. Български и унгарски апликации.

Сжщо сходна съ останкитѣ на маджаритѣ е една находка отъ околностьта на Мадара — с. Иджикъ — сега с. Илия Р. Блъсково: бронзовъ пръстенъ, на чиято глава се намира изрѣзана звезда съ точки между лжчитѣ си. Такъвъ пръстенъ познаваме отъ Бездедъ и Кишкунхалашъ — Унгария, но сжщо и отъ Преславъ и Плиска. Другъ пръстенъ отъ сжщата находка има пентаграмъ, срв. единъ пръстенъ отъ Офелдеакъ — Унгария и отъ Видинъ (обр. 63). (Срв. още пентаграми върху предмети въ Кестхей и Верхне Салтово).

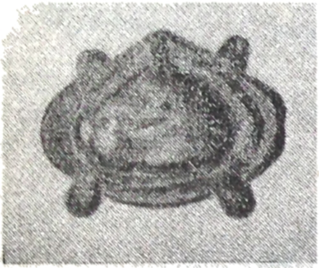

Обр. 53. Търново.

Между видинскитѣ находки има едно бронзово копче, което има безбройни паралели измежду останкитѣ на маджаритѣ (обр. 64).

Има единъ интересенъ пръстенъ между находкитѣ отъ Плиска — съ орелъ. Точна аналогия къмъ него ни даватъ пръстени отъ Кишзомборъ — Унгария (обр. 65). Сжщото показватъ и други подобни предмети.

Забележително е, че въ нѣкои унгарски находки повече кжсчета сж еднакви съ известни прабългарски златарски издѣлия, напр. много предмети отъ находката въ Кенеэльо, нѣколко отъ находката въ Ясдожа и пр.

И тъй чрезъ значително число находки се установява, че златарството на двата народа е било еднакво.

*

Отъ коя епоха произхождатъ поменатитѣ български находки? За жалость положението тукъ не е толкова добро, колкото при унгарскитѣ находки. Нѣмаме точно датувани находки. Само това може да се каже, че тѣхнитѣ успоредици сж отъ IX—XI в., и че преславскитѣ предмети сж отъ IX—XI в. (по-скоро отъ X—XI в.), а плисковскитѣ отъ VIII—IX в.

Тукъ трѣбва да се забележи, че ако една българска находка има своя унгарска успоредица отъ X в., това не значи, че българскиятъ предметъ е отъ сжщото време. Именно нѣ-

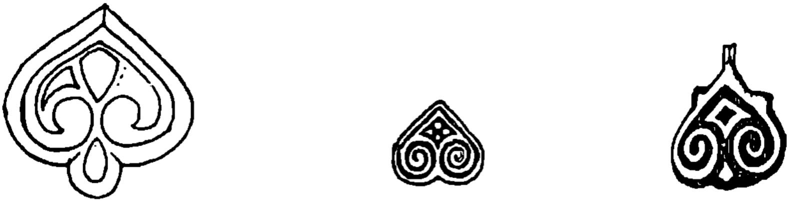

Плиска

Херсонъ

Гратрескъ
(Швеция)

Преславъ

Кенезльо (Унгария)

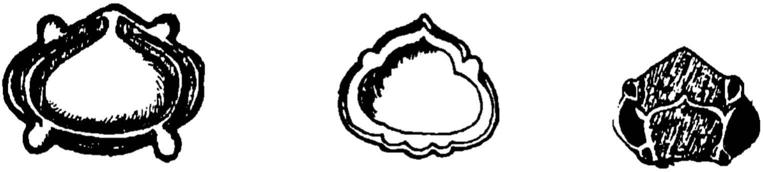

Търново

Мандокъ (Унгария)

Бенепуста (Унгария)

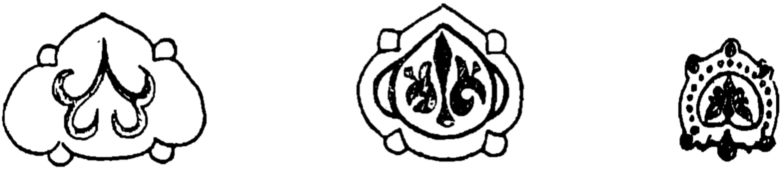

Плиска

Преславъ

Преславъ

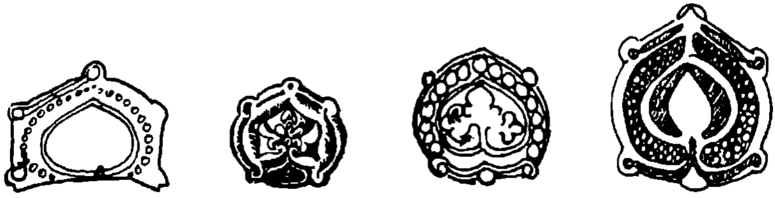

Плиска

Надйьосъ
(Унгария)

Гадорошъ
(Унгария)

Барсовъ Годорокъ
(Русия)

Обр. 54. Български находки и унгарскитѣ и шведскитѣ имъ успоредици.

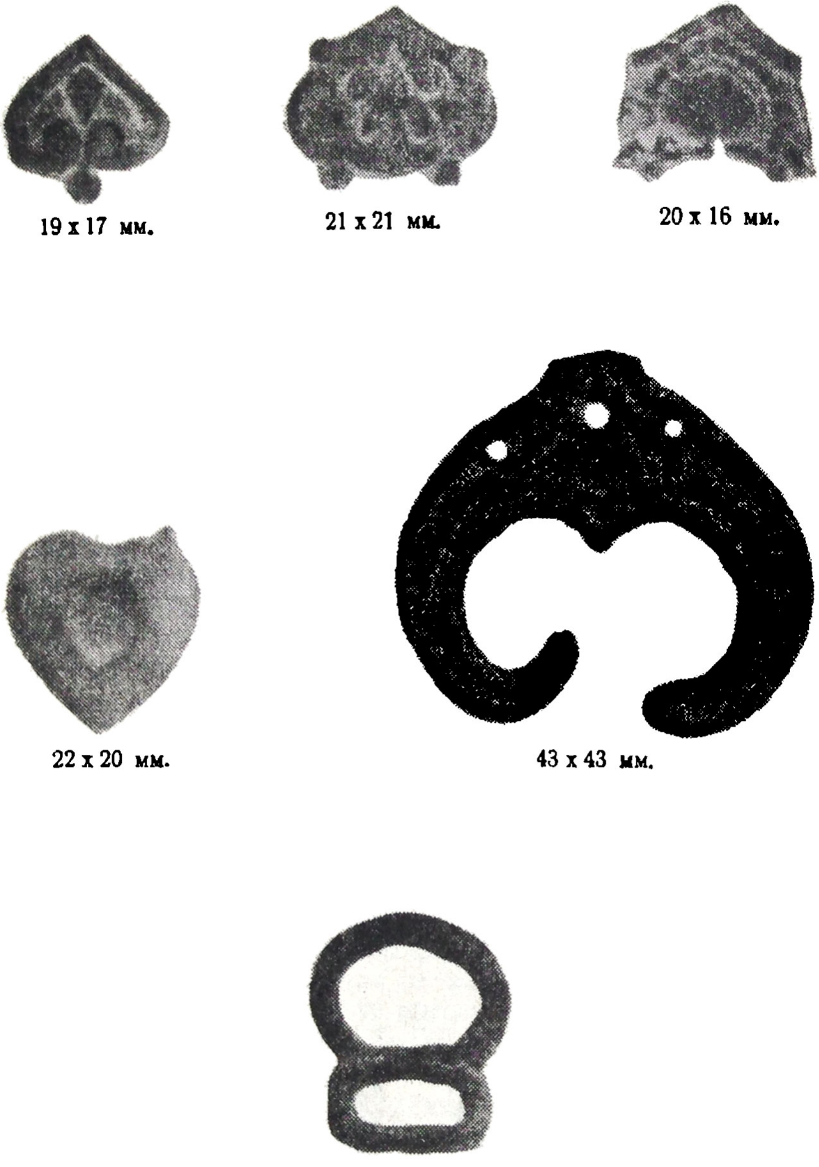

19 x 17 мм.

21 x 21 мм.

20 x 16 мм.

22 x 20 мм.

43 x 43 мм.

24 x 20 мм.

Обр. 55. Находки отъ Плиска.

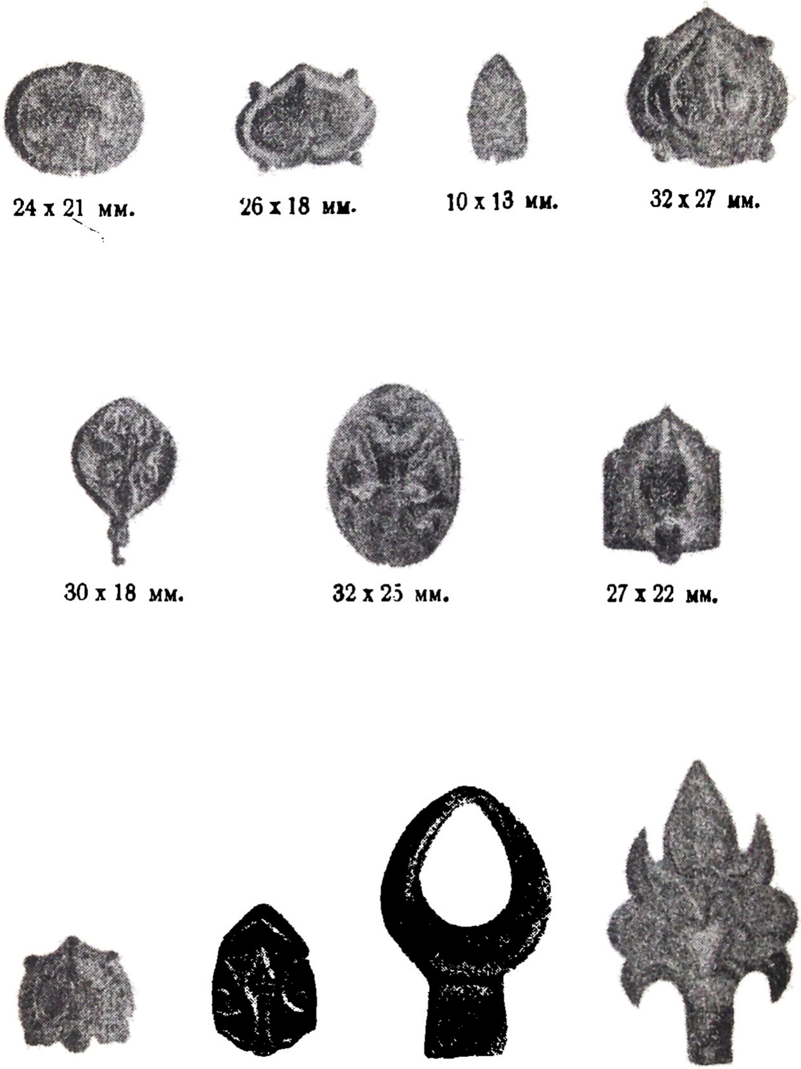

24 x 21 мм. 26 x 18 мм. 10 x 13 мм. 32 x 27 мм.

30 x 18 мм. 32 x 25 мм. 27 x 22 мм.

21 x 20 мм. 27 x 21 мм. 46 x 31 мм. 52 x 36 мм.

Обр. 56. Находки отъ Преславъ.

(Въ първия редъ втората е отъ медъ, четвъртата отъ олово, а всички други предмети отъ бронзъ — позлатени, само третата отъ 3 редъ не е позлатенъ; четвъртата отъ 3 редъ е позлатенъ и отъ дветѣ страни).

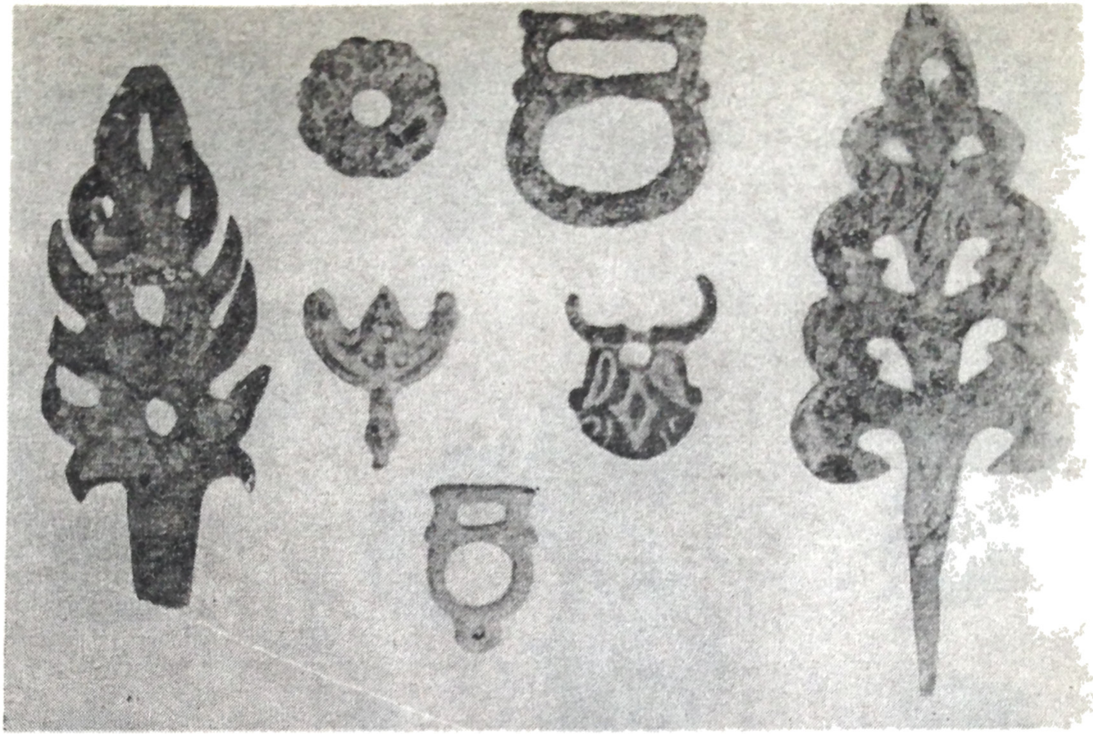

Обр. 57. Находки отъ Преславъ (3/4 голѣмина).

20 х 18 мм. 32 х 24 мм.

Обр. 58. Мадарски токи (Шуменски музей)

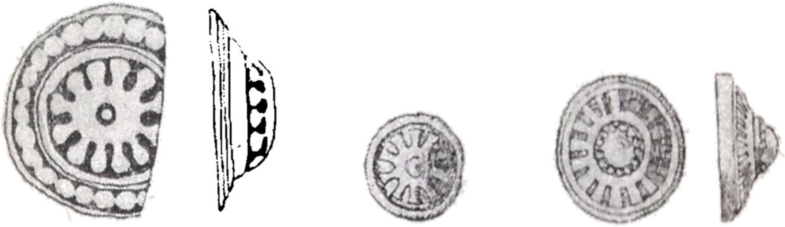

Плиска (диам. 31 мм.) Унгария Секешфехерваръ (Унгария).

Обр. 59. Предметъ отъ Плиска и унгарскитѣ му успоредици.

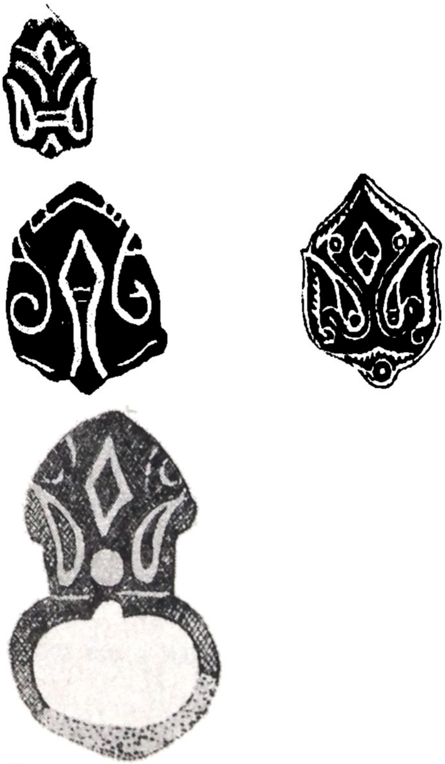

Обр. 60. Три предмети отъ Преславъ (въ естествена голѣмина) и (надѣсно) унгарската имъ успоредица.

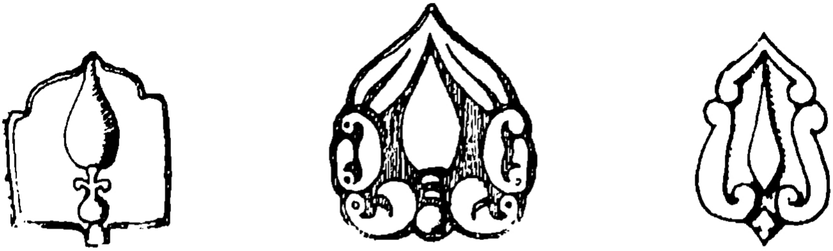

Преславъ

Унгария

Гестередъ
(Унгария)

Обр. 61. Предметъ отъ Преславъ и унгарскитѣ му успоредици.

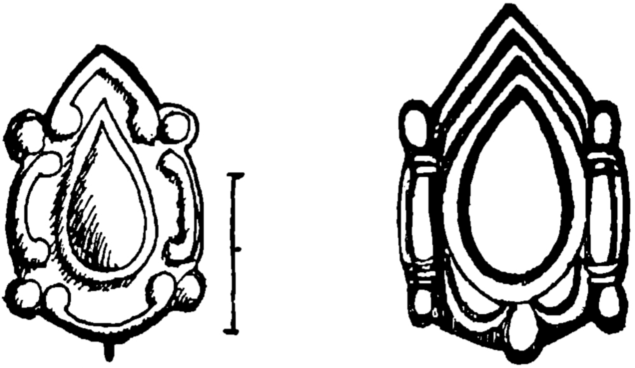

Русе

Кенезльо

Обр. 62. Апликация отъ Русе и унгарската ѝ успоредица.

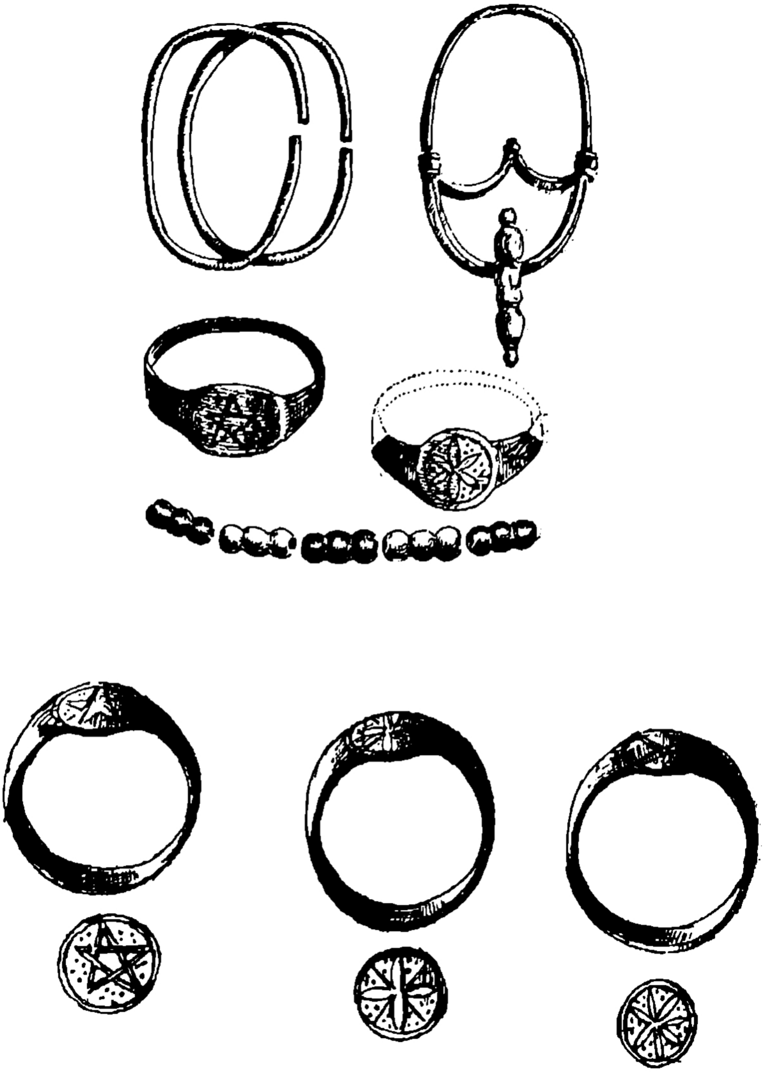

Офьохдеакъ Кишкунхалашъ Безедъ

Обр. 63. Находката отъ с. Иджикъ и унгарскитѣ ѝ успоредици.

кои белези ни даватъ право да приемемъ, че една часть отъ унгарскитѣ находки отъ този родъ стоятъ на сжщата степень на развитие, на каквато сж се намирали успоредицитѣ

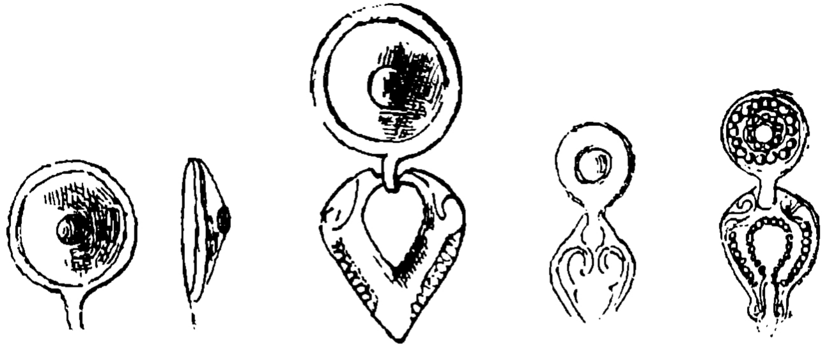

Видинъ (25 х 19 мм.) Сегедъ Боярхаломъ Каба Секешфехерваръ

Обр. 64. Копче отъ Видинъ и унгарскитѣ му успоредици.

имъ отъ времето на българо-унгарската общность. Впрочемъ находкитѣ отъ България могатъ да бждатъ и по-стари отъ тѣхнитѣ унгарски паралели отъ IX—XI в. Но сжщо е сигурно, че това златарство се е развивало въ България,

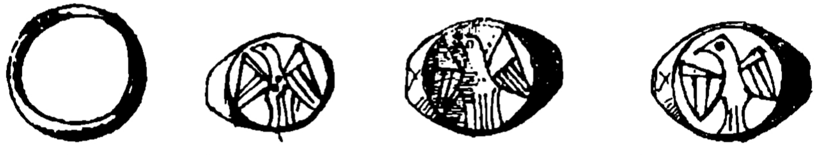

Плиска (22 х 22 мм.) Кишзомборъ

Обр. 65. Пръстенъ отъ Плиска и успоредицитѣ му отъ Кишзомборъ.

както и въ Унгария, и въ България то е станало основа на художествената индустрия презъ по-кжснитѣ времена.

*

Добитиятъ тукъ резултатъ има решително значение и относно доста много други въпроси. Така, следъ като установихме сходството на дунавско-българскитѣ и маджарски находки, можемъ да дадемъ сигурно обяснение и на въпроса, какво значи фактътъ, че въ волжско-българската територия намираме находки сходни съ маджарскитѣ. Такива сж: една находка отъ близкото съседство съ столицата на волжскитѣ българи — отъ Танкеевка, — отъ единъ гробъ съ погребение съ конь, друга отъ Бѣлимеръ, на югъ отъ Болгары — отъ могила, и други отъ неизвестно мѣстонахождение. Поради липса на данни за златарството на дунавскитѣ прабългари и поради сходството на поменатитѣ предмети съ унгарскитѣ материали, Арендтъ и Фетихъ смѣтатъ тѣзи находки за унгарски, т. е. изключватъ възможностьта, че сѫ отъ български произходъ. Споредъ тѣзи учени, сродството съ унгарски материали показвало, че нѣкакви унгарски отреди били живѣли — въ съседството на столицата на мощна Волжска България. Сега, следъ като установихме, че българското и унгарско златарство сѫ стояли извънредно близко, сигурно е, че както другитѣ елементи на културата на унгарския народъ произхождатъ отъ прабългаритѣ, така и златарството му има прабългарски произходъ. Следователно, ако въ Волжско-българска територия намираме материали сродни на унгарскитѣ, това значи, че златарството на волжскитѣ, както и на дунавскитѣ българи има общъ коренъ съ златарството на маджаритѣ.

За Бѣлимерската находка, напр., Фетихъ предполага нѣкакъвъ „чуждъ", т. е. неунгарски произходъ, понеже е намѣренъ въ могила съ погребение чрезъ изгаряне, а подобни погребения у маджаритѣ не сѫ известни.

Въ сѫщность обаче тази намѣрена въ Волжско-българска область находка е българска и нѣма нищо чудно въ това, че е отъ гробъ на могила и то съ изгаряне на мъртвеца, понеже имаме данни, които доказватъ, че такова погребение е тъкмо характерно за прабългаритѣ. Именно Пс. Масауди казва за българитѣ, че „когато между тѣхъ умира нѣкой благороденъ човѣкъ, събиратъ слугитѣ му, и следъ като ги препорѫчатъ, изгарятъ ги съ умрѣлия". Сѫщо у други тюркски народи намираме погребения съ изгаряне. А че това писменно сведение действително отговаря на истината, доказаха разкопкитѣ. Разкопахъ при плисковската крепость една могила, въ която намѣрихъ погребение съ изгаряне, съ огромно количество прабългарски керамични материали и близо до гроба скелетъ на конь.

И така спокойно можемъ да кажемъ, че находкитѣ отъ територията на волжскитѣ българи, отъ Танкеевка, Бѣлимеръ, сѫщо и нѣкои типично „унгарски" предмети отъ Казанския музей, произхождатъ отъ волжскитѣ българи; съ други думи, както въ дунавско-българската територия българскиятъ материалъ стои извънредно близо до унгарския, сѫщо е въ Волжска България. (Обр. 66—70).

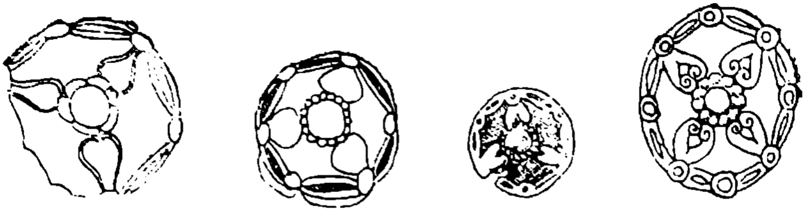

Бѣлимеръ Шаркадъ—Пецкешваръ (Унгария) Унгария Гадорошъ (Унгария)

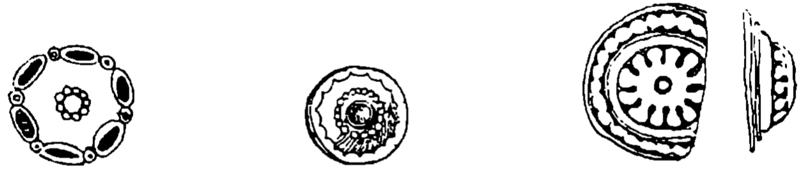

Бѣлимеръ Унгария Плиска

Обр. 66. Волжско-български находки съ унгарски и дунавско-българскитѣ имъ успоредици.

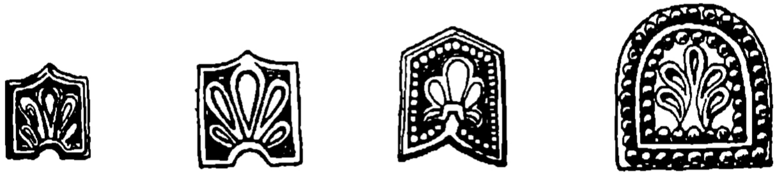

Болгары Бйьоркьо Кестхей (Унгария)

Обр. 67. Волжско-българска находка съ скандинавскитѣ и унгарскитѣ й успоредици.

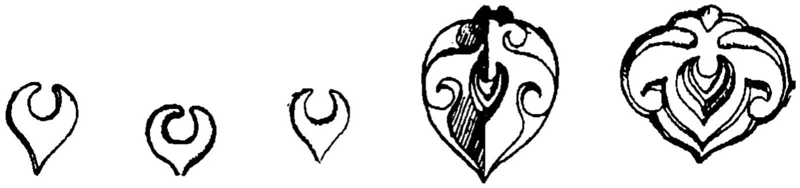

Волгары Лиада Кавказъ Унгария

Обр. 68. Волжско-българска находка съ успоредицитѣ й.

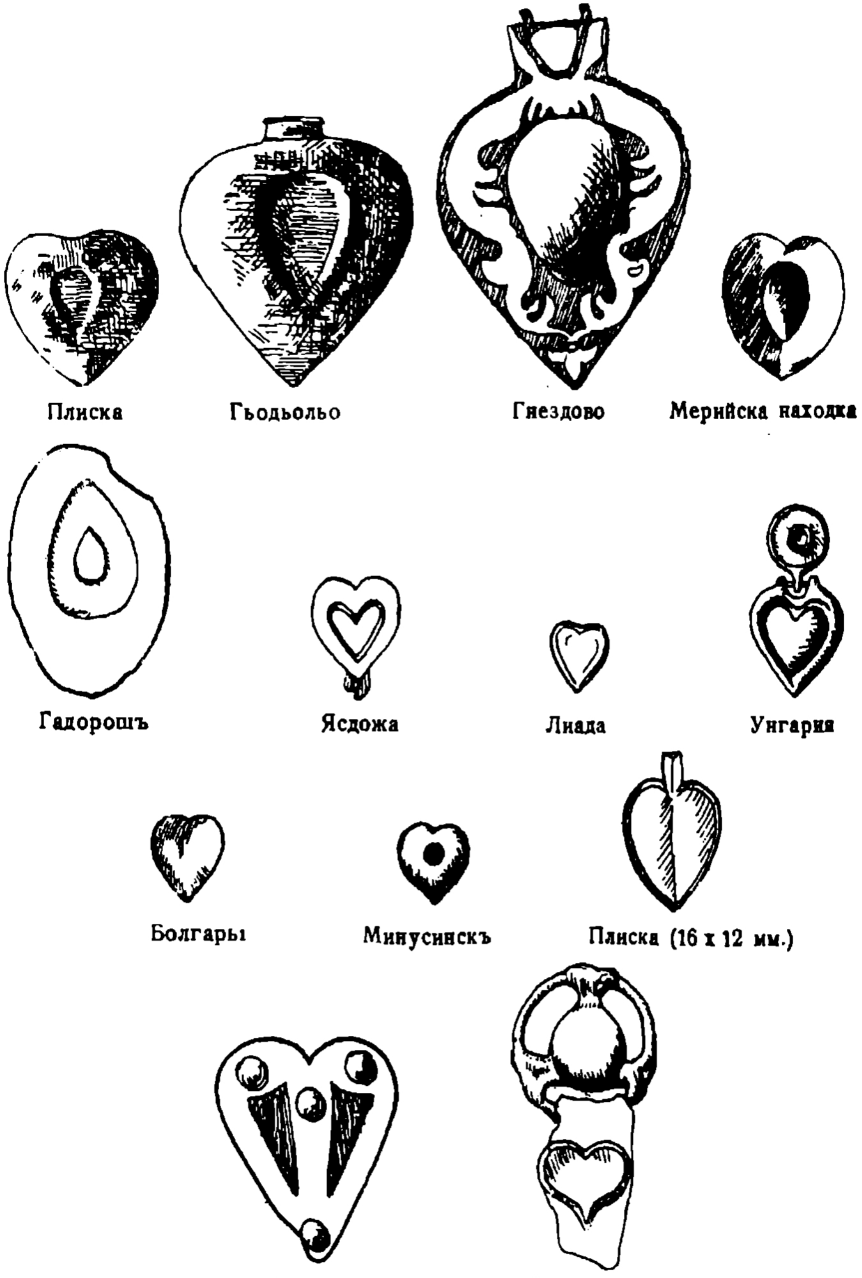

Плиска Гьодьольо Гнездово Мерийска находка

Гадорошъ Ясдожа Лиада Унгария

Болгары Минусинскъ Плиска (16 x 12 мм.)

Лиада Девеньуйфалу

Обр. 69. Български, унгарски, скандинавски и пр. сърдцевидни апликации и висулки.

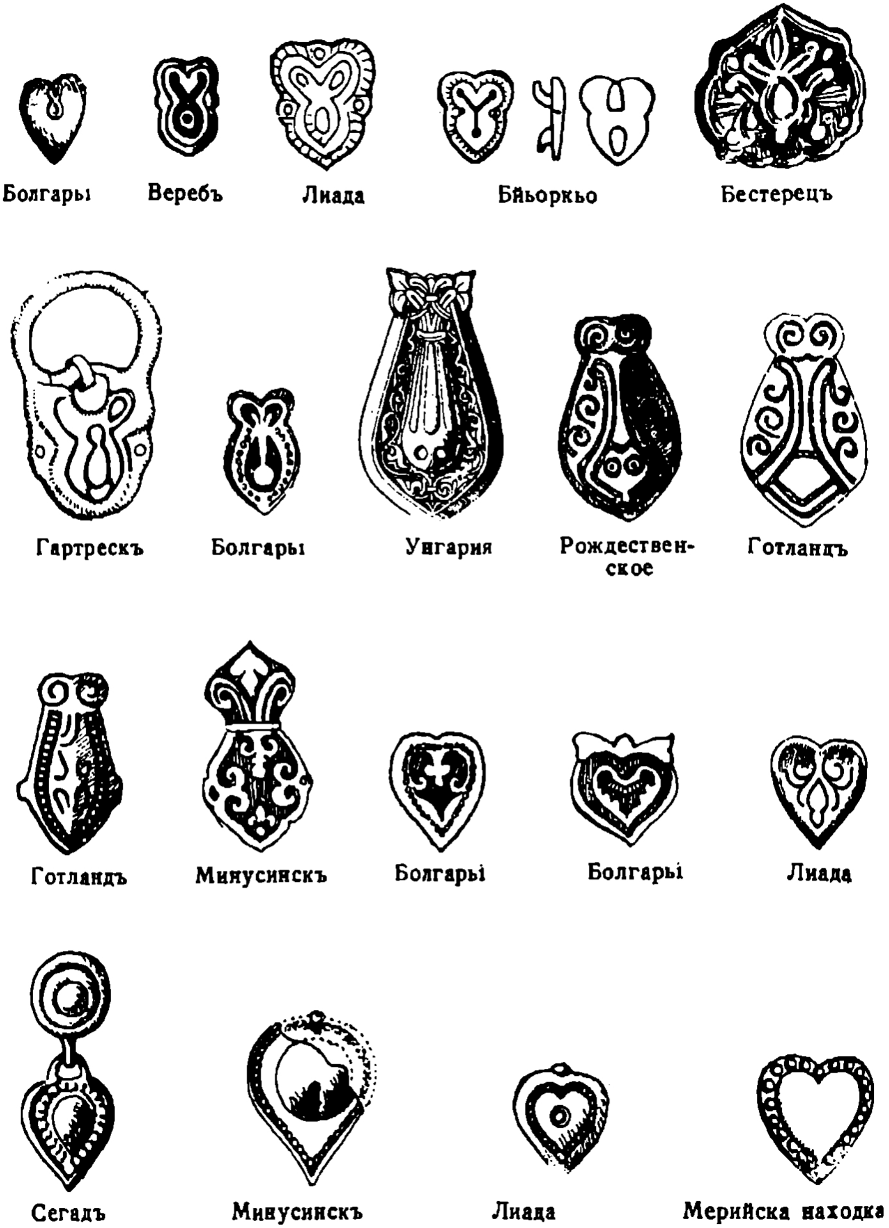

Болгары Веребъ Лиада Бйьоркьо Бестерецъ

Гартрескъ Болгары Унгария Рождественское Готландъ

Готландъ Минусинскъ Болгары Болгары Лиада

Сегадъ Минусинскъ Лиада Мерийска находка

Обр. 70. Български, унгарски, скандинавски и пр. сърдцевидни апликации и висулки.

Сходството на волжско-български, дунавско-български и унгарски материали показва, че прабългарското златарство е оказало своето влияние върху маджаритѣ още когато сж съжителствували съ волжскитѣ и дунавскитѣ българи, съ други думи още въ онова време, когато прабългарскитѣ заемки сж влѣзли въ маджарския езикъ. А това станало главно въ кавказкото имъ отечество, въ IV—VI в. Отъ времето на това кавказко съжителство датува и влиянието на прабългарското златарство. За Кавказъ сочатъ и сходнитѣ съ българския и унгарския материалъ тамкашни находки. И така, трѣбва да смѣтаме за съвсемъ естествено, че маджаритѣ, които както знаемъ сж научили отъ прабългаритѣ земедѣлието, скотовъдството, държавната и социална организация и пр., сж възприели сжщо и развитото българско златарство.

*

Това волжско-българско златарство, неразделимо отъ дунавско-българското и унгарското, имало — съответно на значението и външнитѣ връзки на Волжско-българската държава — влияние върху огромни територии. На първо мѣсто върху Пермия. Въ пермскитѣ находки именно се явяватъ презъ IX—X в. произведения на едно идващо отъ югъ златарство, които показватъ общность съ унгарския материалъ. Срещу обясненията на поменатитѣ учени, споредъ които тукъ трѣбва да търсиме маджари, сега можемъ да кажемъ, че приликата на тѣзи предмети съ маджарскитѣ се обяснява по следния начинъ: като знаемъ, че прабългаритѣ били съседи съ Пермия и тъкмо по това време достигатъ голѣмо международно значение, и като знаемъ сжщо, че прабългарското златарство има общность съ маджарското, несъмнено излиза, че въ Пермия имаме работа съ влияние на българското златарство.

*

Сжщо така е сигурно, че многобройни находки въ Швеция, въ Балтийската область, въ Полша и въобще въ цѣлата западно-славянска територия, произхождатъ отъ прабългарски изворъ. Тѣзи находки ясно показватъ, колко важенъ факторъ сж били прабългаритѣ въ създаването на източно-европейската цивилизацията, особено въ тая на славянитѣ: тѣ и викингитѣ били строители на тази култура.

Известни находки отъ дунавско-българската область сжщо говорятъ за това. Именно има друга и то много значителна насока на това международно влияние, която изхождa отъ дунавскитѣ българи: Прабългарската култура не само е създала много нѣщо, не само ни е завещала строежитѣ, архитектурнитѣ останки и надписитѣ въ Плиска, Мадара и Преславъ, както и произведенията на едно развито златарство, но тя е продължавала да упражнява мощно влияние и презъ християнската епоха. Освенъ, че дейностьта на Бориса и Симеона трѣбва да смѣтаме като продължение на прабългарската организаторска и културна сила, но и другаде намираме ясни следи отъ това влияние. Така близо до Мадара при с. Калугерица открихъ християнски постройки, които обаче запазватъ традициитѣ на прабългарската архитектура.

Традициитѣ на прабългарското изкуство сѫ продължили обаче, не само въ строителството, но въобще въ българско-християнско изкуство. Нѣкой находки говорятъ за това много ясно. Тѣ показватъ, че българското златарство отъ късното срѣдновѣковие все още черпи отъ прабългарски изворъ (обр. 71). Доколко важно е това за началото на славянската култура, ще се установи съ обстойни изучвания. Тукъ азъ набелязвамъ само този ясенъ пѫть. Сѫщо и преславската керамика, и паметницитѣ на каменодѣлческото изкуство, както ще видимъ по-долу, могатъ да се разбератъ само възъ основа на прабългарското златарство и неговитѣ връзки. Дори въобще въ по-късната българска керамика ясно личатъ мотиви, засвидетелствувани въ прабългарското и унгарско златарство (обр. 72).

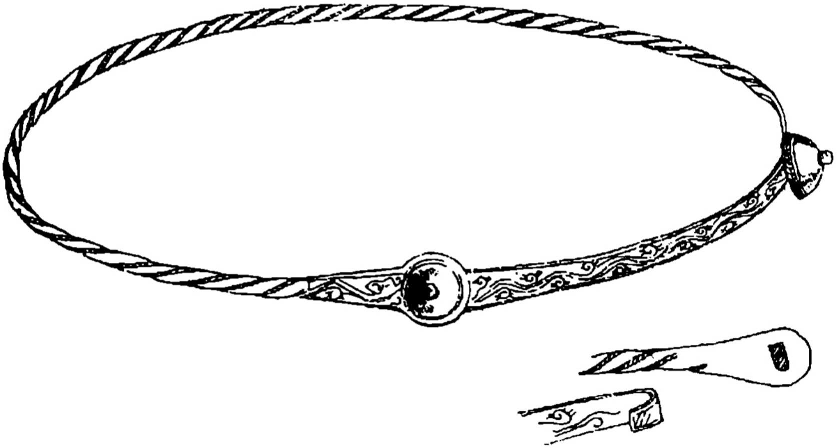

Обр. 71. Варненски сребъренъ герданъ.

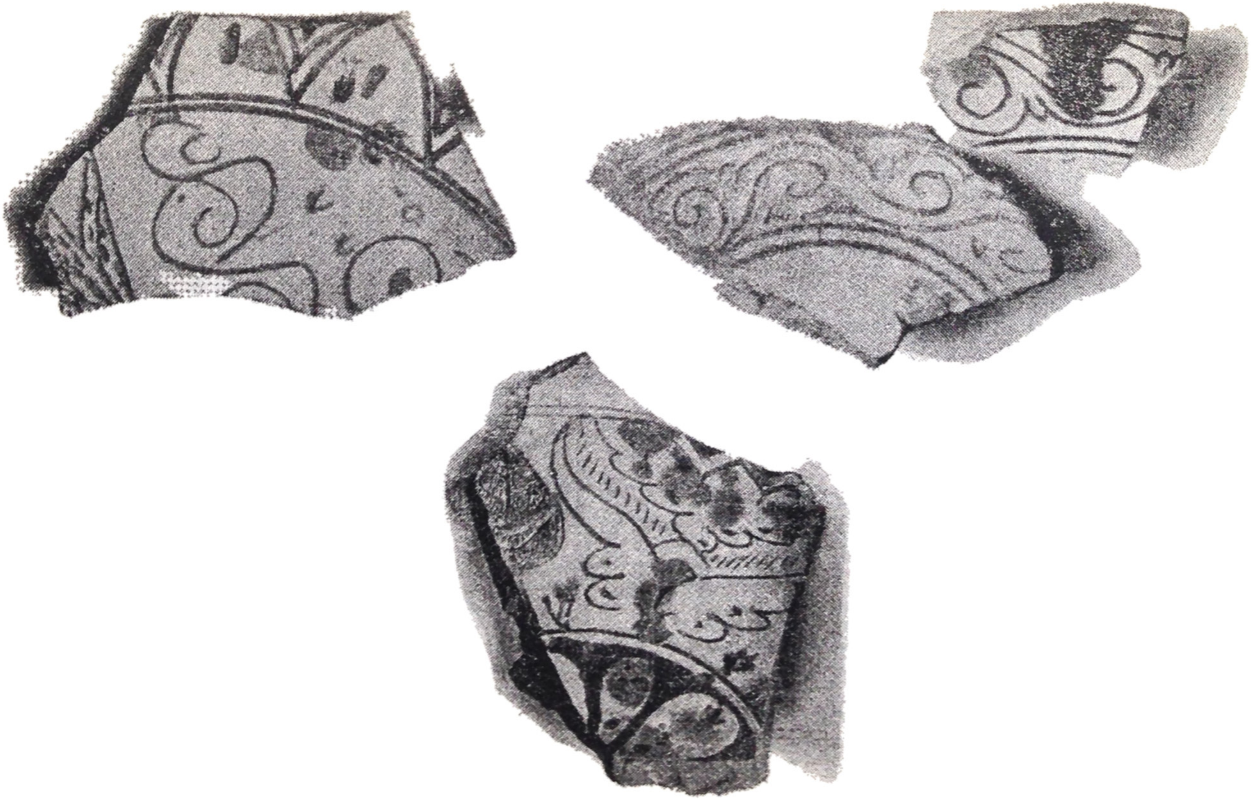

Обр. 77: Златни украси въ Българския народенъ археологически музей.

Трѣбва да прибавимъ още, че орнаментитѣ на нѣкои български находки ясно подражаватъ на резбарството. Такива сж напр. единъ ремъченъ край отъ Болгары, нѣколко кжса отъ Кавказъ, едно отъ Томниковъ (Тамбовски губ.) и пр.

Отъ това пъкъ следва, че известни орнаменти у прабългаритѣ се употрѣбяватъ въ металъ, каменни издѣлия, въ керамиката и резбарството, отъ гдето следва, че въ случая имаме работа съ едно прастаро богатство отъ форми.

*

Възъ основа на гореказаното сигурно е, че златарството у прабългаритѣ било много развито.

Тукъ трѣбва да кажемъ нѣколко думи и за наследството на прабългарското златарство въ Унгария.

Знаемъ, че аваритѣ презъ срѣдата на VI в. довели съ себе си въ Унгария голѣми кутригуръ — български групи, и значението на българския елементъ въ началото на VII в. е било нарастнало до толкова, че тоя елементъ направилъ опитъ да вземе въ ржцетѣ си върховната власть въ Аварската държава.

Ако искаме да разграничимъ паметницитѣ на тѣзи българи отъ материала на аварската епоха, трѣбва да изхождаме, освенъ отъ материала отъ Южна Русия, сжщо и отъ тия на паметницитѣ отъ България.

Това разграничение е направено отъ Алфьолди: въ материала отъ аварската епоха се намиратъ, покрай паметницитѣ на единъ народъ съ вжтрешно-азиятска култура[1]), и паметници на единъ другъ народъ, съ византийско-понтийски характеръ: коланнитѣ гарнитури украсени съ грифонови — растителни мотиви и животински борби сж дѣло на аваритѣ, а украсенитѣ предимно съ геометрически мотиви сж дѣло на кутригури, които сж живѣли между аваритѣ. Тази разлика се вижда и въ техниката: у аваритѣ преобладава леярството у българитѣ господствуващата техника е пластинна. Кутригурската група има силно византийски характеръ, но има и източни елементи и то различни отъ аварскитѣ както това се вижда напр. въ книнскитѣ и фьонлакски находки и изобщо въ оржжията и предметитѣ за всѣкидневната употрѣба. Обаче най-добриятъ примѣръ за това е историята на апликациитѣ въ форма на четирилистна детелина и кръстъ — изяснени отъ Фетихъ. Не само формата е староскитска, но и геометрическитѣ украсителни мотиви сж дегенерации на староскитски украшения.

---

[1]) Азъ смѣтамъ, че аваритѣ живѣли следъ преселването имъ въ Европа известно време и при Срѣдна-Волга и отъ това се долавятъ следи и въ находкитѣ.

Сжщо и пресуването вмѣсто изливане представлява влияние на Понтийската область, на Византия и на хунитѣ. Оказва се сжщо, че кутригуритѣ сж били по-годни да възприематъ влиянията на германизма, християнството и романизма.

Находкитѣ отъ Южна Русия показватъ ясни връзки съ тази група отъ находки. За тѣзи връзки дава примѣри особено Фетихъ. Мавродиновъ смѣта за панонско-кутригуръ-български следнитѣ находки: Кунагота, Сентендре, Пустатоти, Песерадачъ, Надьманйокъ, Мадарашъ, Артандъ, Фенекъ, Тисаесларь, Ркскашъ, Гатеръ, Игаръ, Адонь, Фьонлакъ, Кунсентмартонъ, Панчова, Тьорьокканижа, Бачфекетехедь, Дйьоръ, и нѣкои находки отъ неизвестно мѣстонахождение — сжщо и: Акаланъ, Видинъ, Садовепъ.

Студията на Мавроовиновъ е първиятъ опитъ за описването на художествената индустрия на прабългаритѣ, която има особено голѣма заслуга, че е запозналъ българската публика съ коланнитѣ украси отъ преселението на народитѣ.

По тоя въпросъ тукъ ще изтъкнемъ само това, че кутригурскитѣ находки може да отдѣлимъ само, ако ги разглеждаме въ връзка съ тѣхнитѣ паралели отъ други области. Следъ като Алфьолди установи рамката, а Фетихъ и Мавродиновъ (срв. още Мацулевичъ, Хорватъ, Чаланъ) дадоха ценни указания за връзката на южно-руски съ унгарски материали, сега можемъ да добавимъ че: следъ като установихме и събрахме дунавско-българския материалъ, сравнението му съ българскитѣ материали отъ Унгария, Южна Русия, Кавказъ и Волжска България е много важно. Сжщо не по-малко важно е и това, че най-близко сродство съ наследството на старитѣ унгарци намираме въ дунавско-българския материалъ. Близостьта на дунавско-българския и унгарски материалъ сочи не само къмъ волжско-българскитѣ връзки, но и къмъ Кавказа, гдето маджаритѣ живѣели заедно съ неразселенитѣ още прабългари.

Отъ значение е сжщо, че въ Унгария сжществува и единъ по-късенъ български слой, който произхожда отъ дунавскитѣ българи и се обяснява съ западнитѣ завоевания на прабългаритѣ. Алфьолди смѣта за прабългарски находкитѣ отъ Надь-Сенть-Миклощь, отъ Престовацъ и Блатница. За Престовацъ срв. особено цитираната студия на Н. Мавродиновъ.

Сега следъ съпоставянето на дунавско-българския материалъ отъ България, трѣбва да се разгледатъ отново и нѣкои материали въ Унгария. Азъ мисля на първо мѣсто за банатскитѣ находки.

И така, може да се установи, че златарството на прабългаритѣ е разпространило влиянието си върху огромни територии, и че цѣлиятъ въпросъ трѣбва да бжде изследванъ възъ основа на дунавско-българскитѣ материали, които се опитвахъ да събера и разясна, и които ще продължа да допълнямъ. За обрисуване на пълната картина, може да се мисли, естествено, само когато мога да направя и едно пжтуване изъ Русия.

Важностьта на изследването на руския материалъ ясно показва кутригурскиятъ въпросъ, въ който трѣбва да оставиме нѣкои неразрешени проблеми. Ние видѣхме, именно, че по-голѣмата група на дунавско-българскитѣ находки — всички бронзови предмети — се схождатъ съ унгарския материалъ, че сж близки сжщо съ волжско-българскитѣ находки и иматъ и Кавказко-български връзки. Това сходство значи, че общностьта произхожда отъ едно източно тѣхно отечество, навѣрно отъ Кавказкото имъ отечество. А пъкъ друга група отъ дунавско-българскитѣ находки отъ скжпъ металъ, каквито сж вториятъ мадарски коланъ, садовскитѣ колании части и видинскитѣ калъпи, — е израстнала върху престаритѣ традиции на художествената индустрия между Донъ и Днепъръ, тъй като тѣхнитѣ непосрѣдствени връзки водятъ къмъ Днепърската область, дори видинскитѣ калъпи сж златарски инструменти донесени отъ прабългаритѣ при преселването имъ. Сигурно е сжщо, че Мадарскиятъ първи коланъ показва съчетанието на тѣзи две различни по произходъ златарства, сжщо и „Атиловото съкровище".

Ако смѣтаме дунавскитѣ прабългари за кутригури, за каквито ги считамъ, гореизложеното отношение може да се изтълкува въ смисъль, че кутригуритѣ сж се преселили между Донъ и Днепъръ, презъ втората половина на V в., съ традициитѣ на прабългарското златарство, и че тамъ тѣ сж възприели и елементитѣ на мѣстното развито отъ стари времена златарство: и до като бронзовитѣ имъ предмети отразяватъ и по-нататъкъ старитѣ форми и орнаменти, пофинитѣ имъ златни и сребърни предмети ни поднасятъ нови елементи, създадени въ новото имъ отечество отъ мѣстнитѣ традиции. Това, обаче, може да се смѣта за доказано само ако:

1. Между Донъ и Днепъръ се намиратъ паметници отъ прабългарската епоха, принадлежащи къмъ кржга на българо-унгарското златарство. Сбирката Ханенко има нѣколко подобни предмета.

2. Много отъ находкитѣ на аварската епоха въ Унгария сж възприети за „кутригурски". Обаче възъ основа на гореизложеното, ако дунавскитѣ българи сж кутригури, въ тѣзи кутригурски находки въ Унгария трѣбваше да намираме покрай онѣзи, които показватъ южноруски мѣстни традиции и предмети на българо-унгарското златарство.

3. Може сжщо да се предполага, че дунавскитѣ българи сж оногондури, прочее, че предметитѣ на българо-унгарското златарство въ Дунавската България произхождатъ отъ източнитѣ българи. Въ такъвъ случай днепърскитѣ предмети щѣха да свидетелствуватъ, че само една часть отъ дунавскитѣ прабългари, водителската класа, сж били кутригури. Противъ това говори обаче, обстоятелството, че паметници на българо-унгарско златарство намираме освенъ у маджаритѣ, още и у всички български народи, у дунавскитѣ, както и у волжскитѣ българи въ Кавказъ. А пъкъ не може да се приеме, че всичкитѣ български групи сж взели съ себе си формитѣ и орнаментитѣ на общо българско златарство, а само кутригуритѣ сж ги загубили. Пъкъ и нѣма съмнение, че кутригурското златарство употрѣбило предмети съчетани отъ стари български и мѣстни традиции и то слѣти или едни до други,

4. Отъ това пъкъ следва, или че находкитѣ, които ги смѣтатъ за кутригурски, произлизатъ отъ единъ народъ отъ Днепърската областъ, но не отъ българитѣ, или че много отъ намѣренитѣ въ Унгария българо-унгарски предмети принадлежатъ на кутригурската група.

Окончателния отговоръ ще даде прегледването на руския материалъ, както и обогатяването на българския материалъ. Тукъ забелязвамъ само още това, че и въ староунгарския материалъ се констатира онази двуякость, която показва дунавско-българския материалъ въ техниката и въ формата: една група отъ източенъ, а друга отъ южноруски произходъ.

КЕРАМИКА — БЪЛГАРСКО ХРИСТИЯНСКО ИЗКУСТВО

При разкопкитѣ въ Плиска керамичниятъ материалъ не е билъ събиранъ съ нуждното внимание. Когато започнахме мадарскитѣ разкопки, имахме само нѣколко чирепи, — които Шкорпилъ ни дава въ таблица LX и LXI на албума „Абоба-Плиска" — скромни остатъци на керамиката отъ разни епохи. Систематичното събиране започнахме презъ време на мадарскитѣ разкопки. Сжщо Плиска и Преславъ дадоха нѣкои отломъци.

Презъ м. м. юний и юлий 1934 год. разкопахъ една могила при северо-западния жгълъ на крепостьта Плиска. Намѣрихъ погребение чрезъ изгаряне и пъленъ скелетъ на единъ конь. Въ тази прабългарска могила намѣрихъ керамика въ огромно количество, която дава пъстра картина на прабългарското грънчарство.

Материалътъ отъ тази могила показва ясно, че керамиката на прабългаритѣ стои близо до онази на сроднитѣ съ тѣхъ народи (обр. 73) и затова тя би могла да послужи като добра основа при изучването керамиката на прабългаритѣ и на сроднитѣ тѣмъ народи.

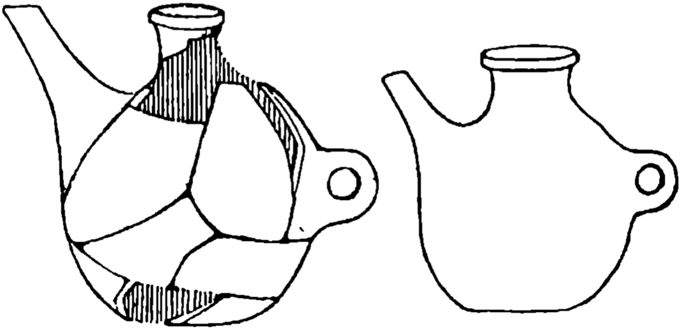

Обр. 73· Сждъ отъ Плиска съ аварската му успоредица отъ Дйьоръ (Унгария).

Тази керамика напълно схожда съ материала отъ Мадара и Плиска, а пъкъ материалътъ отъ разкопкитѣ въ Калугерица показва, че прабългарската култура е упражнявала влияние и презъ християнската епоха, и че и презъ това време е продължавало да сжществува старото грънчарство.

Възъ основа на тѣзи данни може да се разреши и въпросътъ за преславската керамика. Цвѣтната керамика, която покривала стенитѣ на преславската и патлейнската постройки, била тълкувана по различни начини, когато въ действителность тя показва сѫщо така продължение на старитѣ прабългарски традиции, съчетани съ дошли посрѣдствомъ християнството византийски елементи. Такова е въобще началото на българско-християнската култура: архитектурата, златарството, скулптурата и въобще културата на X—XII в. се развива възъ основа на прабългарската, въ която се вливатъ християнскитѣ, респ. византийскитѣ елементи. И керамиката се обяснява така.

Въ украсата напр. на нѣкои керамични сѫдове особено въ Търново, ясно се виждатъ мотивитѣ на прабългарското златарство. (срв. обр. 72). Сѫщо така и въ преславската керамика, освенъ византийскитѣ мотиви, ясно личатъ тѣзи на прабългарското златарство. За такова схващане до сега нѣмахъ български доказателства, и можехъ да кажа само толкова, че мотивитѣ на унгарскитѣ чантини капаци и тѣхнитѣ многообширно разпространени паралели произхождатъ отъ сѫщия коренъ, отъ който сѫ израстнали и нѣкои мотиви отъ украшенията на преславската керамика. Тази констатация, сега, следъ това, което научихме отъ дунавско-българското златарство, може да формулираме така, че въ преславската керамика се криятъ елементи на близка култура до унгарската, т. е. прабългарска. И така може да кажеме, че въ преславската керамика получаваме византийски мотиви, облагородени съ мотиви на прабългарското златарство.

Но сега между дунавско-българскитѣ находки има и единъ бронзовъ предметъ — и то отъ преславскитѣ разкопки, който говори съвсемъ ясно. Той носи сѫщия мотивъ на българското златарство, което познаваме отъ преславската керамика. (Обр. 74, срв. и обр. 75).

Тукъ трѣбва да забележа още, че въ преславската българо-християнска култура се криятъ и коренитѣ на това изкуство, което е оставило своитѣ следи въ унгарскитѣ християнски строежи отъ XI в. — въ Веспремъ, Секешфехерваръ, Сексардъ и пр. За тѣзи архитектурни паметници не се намѣри досега задоволително обяснение. Макаръ и мотивитѣ на тѣзи паметници — както вече изтъкватъ издирвачитѣ на този въпросъ — да сѫ въ несъмнена връзка съ мотиви известни въ староунгарското златарство, но въ нашия случай това означава само толкова, че тѣзи паметници сѫ направени по вкуса на маджаритѣ. Но майсторитѣ имъ сѫ били тия, у които е процъвтявала една сродна съ маджарската култура, слѣта съ византийски елементи, и то въ употрѣба на една развита църковна архитектура. Споменатитѣ маджарски архитектурни паметници именно (обр. 76, срв. обр. 74—75) показватъ голѣма общность съ развитата преславска култура, а това може да се обяснява така, че въ първитѣ строежи на маджарското християнство сѫ взели живо участие и майсторитѣ на съседната християнска страна, България, която имала развито строителство. За основа на това заключение служатъ не само връзкитѣ и съседството на съвременнитѣ българи и маджари, и не само това, че българитѣ сѫ имали развита църковно-строителна култура, а на първо мѣсто обстоятелството, че въ това строителство се намирали мотиви въобще разпространени въ унгарската художествена индустрия, чрезъ които само българитѣ-строители сѫ могли да дадатъ найподходящето на маджарския вкусъ. Вѣрвамъ, че издирвателитѣ на този въпросъ по така начертанъ пѫть ще се добератъ до добри резултати.

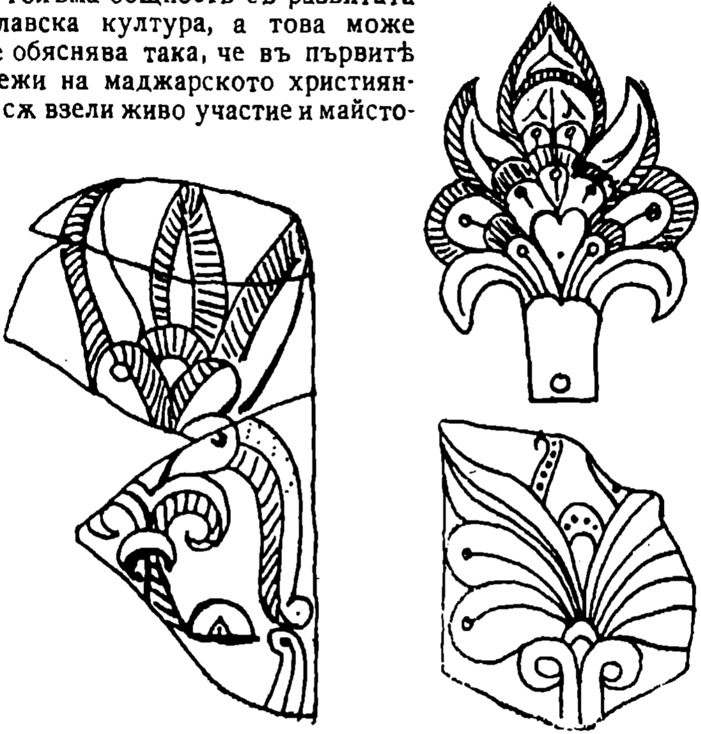

Обр. 74. Бронзовъ предметъ отъ Преславъ
и две керамични парчета.

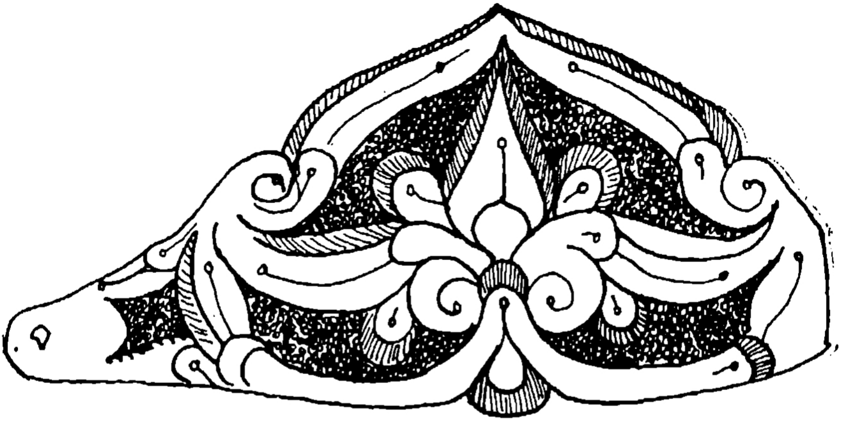

Гестередъ (Унгария)

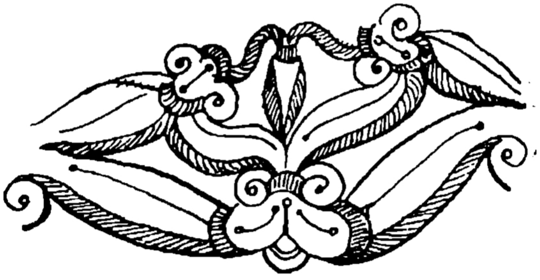

Фехередьхаза (Унгария)

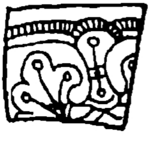

Готландъ

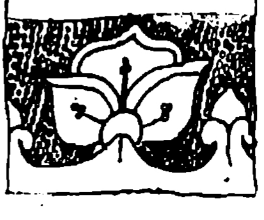

Широковское (Пермъ),

Обр. 75. Унгарски, шведски и пермски успоредици къмъ обр. 75.

*

Къмъ тази епоха вече, т. е. къмъ началото на българското християнство принадлежи не само Мадарскиятъ първи коланъ, но и т. н. Атилово съкровище. То е събрано като съкровище въ времето следъ приемане на християнството у българитѣ, — намѣрено е въ Южна Унгария, но е изработено отъ български майстори въ дунавско-българска територия.

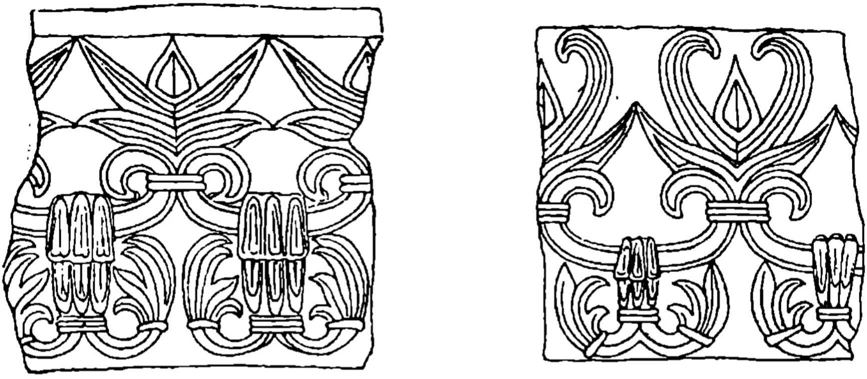

Обр. 76. Архитектурни части отъ Веспремъ (Унгария).

За проблемата на съкровището отъ Надь-Сенть-Миклошъ, върху която сега работи Никола Мавродиновъ, тукъ ще кажа само толкова, че неговиятъ български произходъ е сигуренъ, а именно:

а) Мѣстностьта, кѫдето е намѣрено това съкровище, била отъ 804 год. насамъ въ български рѫце. Следъ идването на маджаритѣ тази мѣстность имала освенъ маджарско и многочислено българско население, което влизало въ българския културенъ крѫгъ: жителитѣ били станали български християни.

б) Дори около срѣдата на X в. е имало тукъ български манастиръ.

в) Въ това съкровище, върху нѣкои златарски издѣлия съ източенъ произходъ, намираме гръцки надписи, но има и чисто православни църковни сѫдове, което свидетелствува за българската култура въ тази територия.

г) За нѣкои отъ сѫдоветѣ може да се установи съ положителность, че не сѫ могли да бѫдатъ приготвени преди приемането на християнството. Типътъ на буквитѣ въ двата гръцки надписа, както това установихъ въ една неиздадена още студия, отговаря на времето между края на IX и срѣдата на X вѣкъ.

д) Вѣроятно е, прочее, че ние имаме работа съ съкровище на български манастиръ, основанъ отъ унгарцитѣ презъ X в. близо до мѣстонахождението му. За този манастиръ работѣли българскитѣ златари отъ Видинъ, — нѣщо, което не ще ни се види чудно, ако вземемъ предвидъ културнитѣ и политически връзки на тия области.

Естествено само най-късно направенитѣ кѫсове отъ съкровището сѫ били приготвени специално за черковни цели, дарителитѣ дарявали и готови сѫдове, които произхождали още отъ езическата епоха, отъ IX вѣкъ.

Отъ всичко това е ясно, че голѣмитѣ центрове на прабългарскитѣ златари продължавали да работятъ и въ християнската епоха. На тази епоха принадлежатъ нѣкои сѫдове отъ Атиловото съкровище, а други, ако и да сѫ подарени на манастира презъ сѫщата епоха, представятъ по-стари български издѣлия.

Нѣкои сѫдове отъ Атиловото сѣкровище, както и Мадарскиятъ първи коланъ, показватъ едно изкуство, което борави още съ старитѣ срѣдства и мотиви, но вече подъ силно византийско — християнско влияние.

РЕЛИГИЯ

На високото културно равнище на прабългаритѣ, което установихме отъ други данни, отговаря развитата имъ до висока степень религия.

Отъ непубликувания ми трудъ за религията на прабългаритѣ мога да цитувамъ тукъ, поради естеството и размѣра на тази книга, много малко.

Религията на прабългаритѣ е била въ основата си сходна съ тази на сроднитѣ тѣмъ народи, само, че съответно на тѣхната култура въобще, е била по-развита; сигурно е сѫщо, че религията на старитѣ маджари е стояла най-близко до нея.

Сходството е действително поразително.

Още въ увода си споменахъ, че церемониитѣ при сключване на договоръ и обявяване на война били напълно еднакви у прабългаритѣ и у маджаритѣ, и че двата народа имали свещени камъни и пр. Съвсемъ естествено е прочее, че за успѣшното издирване на даннитѣ въ връзка съ религията на прабългаритѣ, трѣбва да се използува унгарския паралеленъ материалъ,—а сѫщо и материала, който имаме за други народи съ сходна по прозходъ култура. Така напр.: прабългаритѣ не изразяватъ почитъ къмъ нѣкого, като заставатъ предъ него съ непокрита глава, а като си свалятъ калпака; а отъ отговоритѣ на папа Николай I знаемъ и това, че българитѣ искали да се причастяватъ неопасани. За да разберемъ това, трѣбва да вземемъ предвидъ известието, което имаме за Чингисъ-ханъ: когато „царьтъ на свѣта" искалъ да се моли на Бога, отишелъ на планината, дето свалилъ калпака и пояса си. Друго сведение пъкъ направо казва, какво значи това: когато Чингисъ-ханъ поискалъ да накаже брата си Кесаръ, отнелъ му калпака и колана, въ знакъ, че го лишава отъ свобода. Значи, когато Чингисъ-ханъ, желаейки да моли Бога свалилъ калпака и колана си, той искалъ по тоя начинъ да докаже, че сваля символитѣ на достоинство на свободния човѣкъ, т. е. че се унижава предъ Бога — като робъ.

Нѣмамъ възможность да дамъ тукъ повече примѣри, а ще говоря само за понятието Богъ у прабългаритѣ.

Въ Мадара се намѣри единъ надписъ, въ който прочетохъ думата тангра — прабългарска форма на общотюркската дума тенгри — „Богъ". Значи българитѣ сѫ назовавали своя Богъ „Тангра".

Отъ други надписи пъкъ на прабългарскитѣ ханове ще разберемъ и това, каква представа сж имали за Бога. Отъ тѣхъ именно разбираме, че Тангра е едно небесно сжщество, различно отъ земнитѣ сжщества. Прабългаритѣ не смѣсвали човѣка и Бога, както други народи, у които владѣтелитѣ се смѣтали за богове или полубогове. Религиознитѣ представи на прабългаритѣ сж били по-чисти. У тѣхъ ханътъ остава винаги само човѣкъ. Той е по-великъ отъ другитѣ хора, понеже небесниятъ владѣтель, Тангра, го е поставилъ за ханъ надъ другитѣ хора, но той все си остава само човѣкъ. Ясно доказва това и самата титла на прабългарскитѣ ханове: „Отъ Бога поставениятъ величественъ ханъ“. Още по-ясно показватъ това изричнитѣ думи на ханъ Омуртагъ, отъ които разбираме, че сами хановетѣ казватъ за себе си, че сж само хора, които умиратъ, и че не ще остане нищо отъ тѣхъ, освенъ тѣхнитѣ дѣла и надписитѣ имъ, които ще говорятъ за тѣхъ на по-кәснитѣ поколѣния. Тъй Омуртагъ въ Търновския надписъ казва, че той направилъ надписа, понеже е човѣкъ, който умира и другъ се ражда и желае поколѣнието, когато чете надписа, да си спомни за него.

Сжщо така другъ Омуртаговъ надписъ казва и това, че ханътъ, както умира на земята, тъй е роденъ на земята. Значи не е пратенъ отъ Бога отъ небето, а е роденъ тукъ, издигнатъ надъ другитѣ хора само отъ Небесния Богъ. Омуртагъ въ началото на Чаталарския надписъ казва за себе си: „ханъ ювги Омуртагъ е въ земята, гдето се е родилъ, отъ Бога поставенъ владѣтель“. Тюркскитѣ народи наричали Бога Тенгри ханъ, „небесния ханъ“, и затова Омуртагъ смѣталъ че той, срещу Тангра ханъ, който владѣе въ небето, е земенъ ханъ на българитѣ, ханъ въ тази земя, гдето се е родилъ, — надъ него има другъ владѣтель, небесниятъ ханъ — Тангра ханъ — Богъ.

Следователно, прабългаритѣ смѣтали и самия ханъ за обикновенъ човѣкъ, и не му приписвали божески качества, освенъ ако получи такива отъ Бога. Това схващане било така опредѣлено, че ако се намиралъ между тѣхъ човѣкъ съ особени умствени дарби, тѣ смѣтали, че не бива да живѣе на земята — между хората, а казвали, че той е достоенъ да бжде слуга на „нашия Господъ—Богъ“, и го обесвали — т. е. тържествено го пожертвували.

Както виждаме, прабългарскиятъ ханъ не е божествено сжщество, а само човѣкъ, който владѣе по Божия воля. Себе си ханътъ смѣталъ по-великъ отъ другитѣ хора само заради това, че Господь го е издигналъ надъ другитѣ, направилъ го е ханъ, и така той представлява цѣлостьта на народа си предъ Бога.

Тѣзи данни, извадени отъ надписитѣ на Омуртага, се подтвърждаватъ още повече отъ единъ надписъ на ханъ Персянъ, намѣренъ въ Филипи: „Ако нѣкой търси истината, Господь вижда, и ако нѣкой лъже, Господь сѫщо вижда. Българитѣ направиха на християнитѣ много добрини, но християнитѣ ги забравиха — а Господь това вижда“.

Отъ тукъ става ясно, че прабългаритѣ сѫ имали твърде чиста представа за Бога като небесно сѫщество, което всичко вижда — и доброто и лошото, и сѫди хората споредъ тѣхнитѣ действия.

Схващането, че Богътъ е вѣчно небесно сѫщество, а човѣкътъ, па и самиятъ владѣтель е само краткоживущо земно сѫщество, не е нѣщо ново у дунавскитѣ прабългари. Тѣ сѫ донесли тая представа съ себе си отъ източното си отечество; това се доказва отъ даннитѣ, съ които разполагаме за другитѣ тюркски народи. Въ Орхонскитѣ надписи „Богътъ на тюркитѣ“ е небесно сѫщество, което дава на хагана сила да побеждава. Той издига хагана и жена му — хатуна въ владичества и пази народа да не загине. Хаганътъ властвува съ успѣхъ, неговитѣ войни сѫ успѣшни и владенията му се увеличаватъ, защото Богъ е благосклоненъ къмъ него.

И така можемъ да установимъ съ положителность, че прабългаритѣ вѣрвали отъ престари времена въ единственъ Богъ, за когото имали представа като за най-висша небесна мощь — т. е. тѣ сѫ имали и развита религия, каквато е била и цѣлата имъ култура.

ЗАКЛЮЧЕНИЯ ИЗВАДЕНИ ОТЪ ДАННИТѢ ЗА ПРАБЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА

Какво ни учатъ паметницитѣ на прабългаритѣ? Фактътъ, че грамадни постройки-комплекси отъ едно и сѫщо време сѫ намѣрени въ три прабългарски центрове показва, че това не сѫ жилища на главатаритѣ на една едва до преди сто години номадска разбойническа орда, както обичатъ да си представляватъ прабългаритѣ, а крепости и палати на единъ заседналъ народъ, който ималъ земедѣлие и развито скотовъдство. Не може, естествено, да се приеме сѫщо, че тѣзи паметници не отразяватъ културното равнище на единъ народъ, а сѫ случайни останки отъ дейностьта на амбициозни владѣтели, които сѫ издигали насилствено тѣзи неотговарящи на прабългарскитѣ условия строежи. И най-мощниятъ и най-богатиятъ киргизки главатарь не би пожелалъ да прояви своята мощь съ построяването на голѣми палати, а само чрезъ това, което отговаря на неговата култура. Императорътъ изпращалъ на аварския хаганъ скѫпи подаръци, и последниятъ никога не изявилъ желание да му пратятъ строители-майстори, той искалъ само скѫпоценности. Баянъ седѣлъ на златенъ престолъ, но живѣелъ въ палатка, защото културнитѣ му нужди не му налагали да живѣе въ каменна сграда. Единъ номадецъ или полуномадецъ дори не би могълъ да издържи да живѣе въ такава сграда, никога не би му дошло на умъ да изрази своята гордость и мощь съ каменна сграда, като нѣщо нему прилично и достойно.

Действително отъ два и половина вѣка аварско владичество нѣмаме нито единъ каменenъ паметникъ, а колко много има останали отъ прабългаритѣ! И да биха били построени палатитѣ на Омуртага отъ чужди майстори, пакъ биха ни доказали, че българскиятъ ханъ въ началото на IX в. е чувствувалъ като нѣщо необходимо каменнитѣ сгради. Отъ това пъкъ следва несъмнено, че неговиятъ народъ е билъ вече поне отъ нѣколко столѣтия насамъ заседналъ народъ

Тронната палата, напр., е построена въ базилична форма По въпроса, дали тукъ имаме дѣло на цариградски архитекти или български майстори, които сѫ възприели за образецъ мѣстнитѣ паметници, ние трѣбва да сподѣлимъ аргументацията на Б. Филовъ. Тронната палата е построена въ единъ стилъ, който въ цариградската архитектура по това време отъ повече столѣтия насамъ не е билъ въ употрѣбление, а въ българскитѣ земи имало такива паметници отъ времето отъ преди идването на българитѣ, и то паметници разрушени, но сигурно и такива, които сж били още здрави, дори въ употрѣба. И така тази постройка показва, че прабългаритѣ не само чувствували монументалния строежъ като нѣщо нуждно, но вземали сжщо въ плановетѣ си по възможность като образци паметницитѣ на мѣстната архитектура. Мѣстнитѣ образци, базиликалната форма тѣ възприели естествено затова, защото отговаряла на вкуса и мисловностьта имъ: правитѣ линии, простотата и огромнитѣ зали отговаряли на източния имъ духъ и на познатия имъ на Изтокъ стилъ, особено защото отъ тѣхъ е лъхало монументалность.

Но и дори и да може да се възприеме тезата, че прабългаритѣ взели като образецъ за тронната палата плана на мѣстнитѣ базилики, запазенитѣ основи на тази прабългарска постройка вече ясно показватъ и нѣкои особености, които нищо общо нѣматъ съ тѣзи образци. Тия особености, които напраздно диримe въ християнскитѣ базилики, се намиратъ, както казва Филовъ, въ една прабългарска постройка отъ Мадара. Именно външниятъ зидъ е разчлененъ въ редица четвъртити пиластри, между които се намиратъ широки отвори. „Това необикновено третиране на стенитѣ ще трѣбва да се счита като една отъ особеноститѣ на тогавашната българска архитектура“.

Сжщо и въ строителния материалъ българитѣ не сж подражавали на съвременната тѣмъ Византия, а сж строели зидоветѣ съ огромни каменни квадри, чието разположение е характерно за българскитѣ паметници.

Ако българитѣ биха викали византийски майстори, то последнитѣ, относно плана и материала, щѣха да работятъ съ срѣдствата на съвременната византийска архитектура. Вмѣсто това ние виждаме, че относно плана и материала българитѣ сж приемали това, което е отговаряло на вкуса имъ. Монументалниятъ строежъ съ огромни каменни квадри безъ закржгляване и пречупване на линиитѣ е характерна черта на прабългарската архитектура.

Дори тия, които сж приготвяли строителния материалъ — каменодѣлцитѣ, сж били сигурно сжщо българи. Това показватъ характернитѣ прабългарски знаци върху камъни, колони, тухли и керамиди. Тѣ показватъ ясно, че прабългаритѣ не само сж употрѣбявали строителни материали отъ стари римски и византийски постройки (навѣрно на първо мѣсто материали отъ близкитѣ постройки, които се намиратъ въ развалини при с. Войвода), но сѫщо и сами сѫ изработвали голѣми каменни квадри и колони, както и тухли и керамиди. Нѣщо повече: въ Мадара ние намираме знаци и върху мазилката, което показва, че тѣ не сѫ само приготвяли строителнитѣ материали, но сѫ били и майстори-строители.

Може ли да се смѣта за номадска орда единъ народъ, който изготвя строителни материали и строи здания? Още повече, че при тѣзи мощни здания се намиратъ и водопроводи съ знаци, които впрочемъ сѫ сѫщо работа на българска рѫка. Може ли да се мисли, че номадитѣ въ продължение на единъ вѣкъ се превръщатъ въ майстори-строители?

Сѫщо системата и планътъ на прабългарскитѣ крепости е навсѣкѫде български, но въ изпълнението имъ отчасти се вижда влиянието на мѣстнитѣ тогава още здрави крепости.

Това показва естествено, че прабългаритѣ дошли отъ източното си отечество съ познание и опитность въ архитектурата. За това говори и фактътъ, че волжскитѣ българи се славѣли въ Русия, като прочути майстори-строители, както и сведението, че кавказкитѣ българи притежавали градове.

Сѫщо и тѣхната скулптура показва, че сѫ стояли на високо културно равнище, което ги правѣло способни да възприематъ навсѣкѫде елементи отъ културата на съседнитѣ имъ народи и да я съчетатъ съ своята.

Характерътъ на това творчество е билъ монументалностьта. Това се изразява въ монументалнитѣ строежи на българскитѣ владѣтели, но сѫщо и въ изрѣзания въ скалитѣ релиефъ, Мадарски конникъ, съ който единъ български ханъ увѣковѣчилъ паметьта на баща си.

На тая монументалность съответствува и другъ изразъ на историческото чувство на прабългаритѣ, което изисквало да бѫде предадена писмено деятелностьта на хановетѣ, на предшедственицитѣ и на вѣрнитѣ имъ хора. Тѣхното историческо съзнание, въплотено въ идеята, че традицията — важната основа на всѣка държава — трѣбва да бѫде запазена, е предизвикало тѣзи паметници, въ които хановетѣ на една вече установена държава, мислейки за бѫдещето, искатъ да съобщатъ на иднитѣ поколѣния деятелностьта на прадѣдитѣ си. Самъ Омуртагъ изразява тая идея въ единъ отъ своитѣ надписи по следния начинъ: „направихъ този надписъ: човѣкъ и добре да е живѣлъ, умира и другъ се ражда, и покъсно родениятъ, когато гледа този надписъ, нека си спомни за оногова, който направи това. Името на владѣтеля е Омуртагъ ханъ ювги, Господь да го удостои да живѣе сто години“.

Всичкитѣ постройки отъ прабългарската епоха, които досега сѫ запазени въ развалини, се приписватъ на Омуртага. За преславскитѣ постройки ние знаемъ сигурно, че той ги построилъ; сериозни данни позволяватъ да припишемъ постройкитѣ на Плиска и Мадара сѫщо на него. Но тъкмо тази е причината да се е породило мнението, че постройкитѣ на прабългарскитѣ ханове не свидетелствуватъ за високото културно равнище на прабългаритѣ, защото всичкитѣ паметници произхождатъ отъ Омуртаговата епоха, което означавало, че следъ мира съ Византия, византийцитѣ сѫ построили тѣзи здания, докато отъ по-стара епоха нѣмаме нищо.

Противъ такова мнение говори всичко, което знаемъ за прабългаритѣ: освенъ архитектурнитѣ паметници, и скулптурата и златарството имъ показва високата степень на тѣхната култура. Но има и друго: фактътъ, че всичкитѣ постройки на прабългарската епоха сѫ отъ Омуртагово време, не може да се използува за подкрепа на твърдението, че тѣ не сѫ дошли въ Балканското си отечество съ архитектурни знания, понеже иначе щѣха да останатъ постройки и отъ преди Омуртаговата епоха. На това, както казахъ въ една моя студия, можеше да възразимъ, че мѣстата, които криятъ прабългарски старини сѫ много малко разкопани и проучени и въ бѫдеще ще се откриятъ и по-стари постройки. Освенъ това по-раншнитѣ ханове не сѫ имали такива сгодни условия, за да могатъ да развиятъ голѣма строителна дейность и затова, естествено отъ тѣхъ не ще намѣримъ толкова много и тъй масивни постройки.

Тѣзи предположения вече се оправдаватъ: въ Плиска при разкопкитѣ на Кр. Миятевъ се намѣриха напоследъкъ подъ равнището на Омуртаговитѣ постройки основи на строежъ отъ една по-стара епоха, пакъ отъ голѣми квадри. И така сега вече знаемъ съ положителность, че прабългаритѣ сѫ строели внушителни здания и преди Омуртаговата епоха.

Както казахме, фактътъ, че великолепнитѣ дворци на Плиска, Преславъ и Мадара, сѫ отъ Омуртаговото време, намира своето обяснение въ съвременнитѣ условия, но сигурно и въ самата личность на Омуртага. Всичко му благоприятствувало, за да развие една голѣма творческа дейность;

Монархическата организация, достига въ негово време до своята най-голѣма степень на развитие. Авторитетътъ на хана още презъ време на Кардамыша е билъ засиленъ. Крумъ пъкъ закрепилъ династията си съ успѣшни войни и съ голѣмо разширение на държавата. И така презъ Омуртаговото време, когато настѫпва миръ, ханската власть се явява почти неограничена. Естествено, само такава царска власть е могла да разполага съ материалнитѣ срѣдства, за да предприеме издигането на грамадни и великолепни сгради.

Поради голѣмото разширение на България, българскиятъ ханъ станалъ господарь на огромна империя, — богатствата на новитѣ северни владения били извънредно голѣми, а отъ тѣхъ най-ценни били солнитѣ области на Седмоградско, около рѣка Марошъ. Тѣзи нови богатства увеличили много доходитѣ на българския дворъ. Още по-важно е, както видѣхме по-горе, че прабългаритѣ сж вече притежавали по-голѣмата часть отъ голѣмия трансконтиненталенъ търговски пжть и отъ тамъ сж получавали голѣми доходи. Всичко това имъ осигурило материалнитѣ срѣдства за голѣми държавни строежи.

Освенъ това знаемъ, че въ Аварско имало събрано извънредно много злато и сребро, така че франкитѣ, които били по-рано сиромаси, се обогатили отъ плячкосаното тамъ злато и сребро. За размѣра на тази плячка може да се сжди по това, че тя предизвикала спадане на стойностьта на среброто съ една трета. Несъмнено е, че внасянето въ България на плячкосанитѣ отъ Крума аварски съкровища се е отразило сжщо върху развитието на културата, особено на строителството на българската държава.

Но по важно отъ всичко това е обстоятетството, че Омуртагъ е билъ такъвъ владѣтель, че направилъ всичко, за да може да използува стечението на благоприятнитѣ условия. Той е билъ господарь съ амбиция да увѣковѣчи името си не съ военни дѣла, а съ творческа дейность въ областьта на държавната организация и да издигне материално и културно империята си.

Следователно, докато предшественицитѣ на Омуртага сж спечелили една голѣма империя, Омуртагъ е уредилъ външното ѝ положение и е започналъ вжтрешната организация на държавата. Той е ималъ възможностьта и материалнитѣ срѣдства да развие една строителна дейность, въ която се отразява неговия великъ и културенъ духъ, а сжщо и културнитѣ нужди на народа му.

*

Ако, както видѣхме, всичко показва, че прабългаритѣ сж били заседналъ, културенъ народъ, върху какви извори се базира все още повтаряната въ научната литература, въ учебници, и въ наивни пропагандистически книги теза, че основателитѣ на българската държава били разбойническа орда? — Това се заключава отъ византийскитѣ извори. Обаче, както ще видимъ по-нататъкъ, и това не е вѣрно: въ началната степень на историческата наука се роди тази теза, която биде възприета безъ критика и минава отъ една книга въ друга дори до день днешенъ. Именно:

Следъ като възъ основа на езикови и археологически данни установихме, че прабългаритѣ не сж били разбойническа номадска орда, а заседналъ, цивилизованъ народъ и този резултатъ биде потвърденъ и отъ сведенията на източнитѣ извори, трѣбваше да се прегледатъ отново даннитѣ на византийскитѣ извори. И дойдохме до любопитното заключение, че даннитѣ на тѣзи писатели, които сж били пристрастни, и не сж проявявали никакъвъ интересъ къмъ културата на чужди народи, па и не били въ състояние да я разбератъ, никакъ не противоречатъ на заключенията, които изведохме отъ езиковитѣ и археологическитѣ паметници на прабългаритѣ. Следователно тезата, че прабългаритѣ сж били една заета постоянно съ война номадска орда, е абсолютно погрѣшна и не е обоснована и отъ сведенията на византийскитѣ извори:

Когато прабългаритѣ завладѣли балканското си отечество, императоръ Константинъ Погонатъ побързалъ да се помири съ новото си положение, като сключилъ съ тѣхъ миръ, т. е. официално призналъ тѣхнитѣ права върху Мизия и се задължилъ да имъ плаща ежегоденъ данъкъ. Българитѣ гледали на този договоръ твърде сериозно, понеже тѣ уважавали договоритѣ си изобщо. Ясно личи това отъ всичкитѣ сведения за прабългаритѣ. Византия напротивъ, никога не мислѣла сериозно да поддържа мира. Фактътъ, че презъ първитѣ 75 години на прабългарската държава само два пжти (687/8 и 708 г.) тя нападнала България, не опровергава тази истина: тя не нападала по-често България, понеже била заета съ война противъ арабитѣ и съ вжтрешни смутове, и естествено, не е могла да желае да увеличава броя на своитѣ врагове. Напротивъ, въ критически моменти Византия не веднажъ е искала и получила помощь отъ българитѣ: Юстиниянъ II поискалъ и получилъ такава помощь противъ вжтрешнитѣ си неприятели на два пжти (705 и 711 г.), сжщо получили помощь Анастасий II въ 718 г. и Лъвъ III противъ арабитѣ въ 717 година.

Колко странно е поведението на българитѣ спрямо Византия! Отъ горнитѣ данни ние получаваме за прабългаритѣ съвсемъ друга картина отъ оная, която изобщо е известна. Казва се, че прабългаритѣ сж били номадска орда, която е дирила все поводъ за война и е гледала постоянно да плячкосва и да разширява владенията си. Обаче подъ свѣтлината на данни на самитѣ византийски писатели, предъ насъ се открива единъ съвсемъ другъ народъ — народъ, който проявява миролюбие, който уважава договоритѣ си, и който никога не е нападалъ, когато другиятъ контрагентъ поддържалъ договора. Нѣщо повече, този народъ не използувалъ дори и най-благоприятнитѣ за него моменти, когато византийцитѣ не биха могли да му противопоставятъ какъвто и да било отпоръ. Причината на това е, че прабългарската държавна политика е разчитала винаги на дипломатически срѣдства, за да уголѣмява териториитѣ си. Съ тази си политика прабългаритѣ получили безъ всѣкаква война областьта Загория срещу помощьта, именно, която Тервелъ далъ въ 705 год. на законния императоръ противъ похитителитѣ на трона му.

Сѫщото ни учи особено историята на Крума и Омуртага. Крумъ, който е познатъ само като войнственъ, страшенъ пълководецъ, повече се стремилъ да осигури империята си, отколкото да я разшири съ нови завоевания. Той иска на всѣка цена миръ и всичкитѣ му войни служатъ само на една цель: държавата му да бѫде осигурена и богата. И София превзелъ поради стратегическа и стопанска необходимость.

Когато пъкъ Крумъ води война срещу Византия всѣкога, и когато побеждава, иска миръ и не той е виновенъ, дето билъ принуденъ постоянно да воюва съ Византия. Синътъ му Омуртагъ пъкъ, наследникъ на голѣма империя, който държалъ въ рѫцетѣ си най-важнитѣ крепости и пѫтища къмъ Византия, веднага сключилъ 30 годишенъ миръ, щомъ Византия го предложила. Самъ Омуртагъ дотолкова се придържалъ о буквитѣ на договора, че когато разбунтуванитѣ тълпи заплашвали императора Михаилъ II въ столицата му, Омуртагъ отива на помощь и освобождава императора отъ бунтовницитѣ. И той не поискалъ нищо срещу тази услуга. Сѫщо така постоянно търсилъ приятелски отношения и съ франкитѣ, за да може да завърши спокойно организирането на държавата си.

И така византийскитѣ извори показватъ, че прабългаритѣ били миролюбивъ народъ.

ВЛИЯНИЕТО НА ПРАБЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА

Отъ историята и даннитѣ за културата на прабългаритѣ заключаваме съ пълна сигурность, че този народъ е изигралъ твърде значителна роля при стжпването на Източна Европа въ пжтя на цивилизацията.

Несъмнено е, именно, че прабългаритѣ сж държали подъ своя власть териториитѣ около срѣдна Волга най-малко седемь столѣтия и презъ това време тѣ сж били най-важниятъ регулаторъ на транзитната търговия между Северна Европа и Азия. Това значи, че прабългаритѣ сж създали за пръвъ пжть постоянна държава върху една тъй важна територия, която била предназначена да свързва два континента и върху която преди тѣхъ нѣмала постоянна и здраво организирана държава. Колко далечъ е била тази територия отъ цивилизирания свѣтъ, преди да се явятъ българитѣ, следователно и отъ това да изпълнява роля опредѣлена отъ самата природа, става ни ясно отъ факта, че европейскиятъ свѣтъ не я познавалъ. Срѣдновѣковието просто повтаря думитѣ на голѣмитѣ географи на античния свѣтъ: тя е баснословна територия извънъ кржгозора на културния свѣтъ, въ чийто огромни планини живѣятъ само грифони, които пазятъ златото.

Благодарение на организаторската сила и култура на прабългаритѣ, тая територия започнала да играе голѣма роля. Прабългарскиятъ земедѣлецъ разоралъ девственитѣ недра на тази земя, прабългаритѣ създали тукъ индустрия, търговия, архитектура, наука: съ една дума, прабългаритѣ въвели тази територия въ границитѣ на културния свѣтъ и поддържали културата цѣли седемь столѣтия.

Въ столицата на тѣзи волжски българи идвали отъ далечния Западъ викингски и славянски търговци, а сжщо и търговци отъ далечния Изтокъ. Волжскитѣ българи, търсейки стоки, проникували въ неизвестнитѣ северни страни и изнасяли стокитѣ си и въ далечна Индия. Нищо не показва по-добре високо развитата степень на тѣхната търговия и отличното качество на тѣхнитѣ стоки, отколкото една спомената вече дума: „булгари“ или „багаря“.[1] Доброкачествениятъ юфтъ въ далечнитѣ източни страни и въ нѣкои западни народи, е познатъ досега съ това име. Това ни показва ясно колко голѣма цена сѫ имали стокитѣ на волжскитѣ българи и върху колко обширни територии сѫ били разпространени.

---

[1] Персийски „булгаръ“, „булгари“, монголски — „булгаръ“, османски — „булгар“ и унгарски — „багария“ и пр....

Тази волжско-българска държава не само е въвела въ културния свѣтъ голѣми области и се развила като земедѣлска, търговска и индустриална страна, но сѫщо тъй е упражнявала влияние и върху цѣла Източна Европа. Голѣмото влияние на волжскитѣ българи върху съседнитѣ имъ народи проличава отъ многото прабългарски заемки въ езика на нѣкои финоугорски народи. Отъ тия заемки става ясно, че прабългаритѣ сѫ били отъ решително значение за развитието на тѣзи народи въ областьта на духовната и материална култура.

Но тази развита държава е имала голѣмо значение и за цѣлото славянство, както непосрѣдствено, така и косвено, чрезъ викингитѣ.

Много следи отъ непосрѣдственото имъ влияние намираме въ писменитѣ извори и въ археологическитѣ паметници. Така отъ рускитѣ лѣтописи се вижда ясно, че за построяването на голѣмитѣ руски събори руситѣ не само внасяли строителни материали, камъни отъ Волжска България, но и викали волжско-български строители-майстори. Макаръ че последнитѣ били мохамеданци, тѣ имъ съграждали църквитѣ. И това е съвсемъ естествено като знаемъ, че най-развититѣ градове на Източна Европа сѫ били българскитѣ, и че най-развитата архитектура тамъ е била българската. За да се убедимъ въ това, достатъчно е само да разгледаме археологическитѣ и писмени данни относно столицата на Волжска България, градъ Болгары. Единъ градъ, въ който имало 10.000 каменни кѫщи, блестящи палати, великолепни бани, огромни магазини, е представялъ въ очитѣ на стичащитѣ се тамъ викингски и славянски търговци най-голѣмия блѣсъкъ и най-великолепната архитектура. Или нека се обърнемъ къмъ следитѣ на тѣхното златарство и монетната търговия. Въ Пермия, кѫдето българитѣ — търговци сѫ ходили, се намиратъ много следи отъ българското златарство, а сѫщо и въ цѣла Източна Европа, дори и въ Швеция.

Действително всеобщото значение на прабългаритѣ най-ясно изпѫква отъ огромното влияние, което тѣхното златарство е оказало върху чужди народи, особено върху славянитѣ. То изхожда както отъ волжскитѣ, така и отъ дунавскитѣ българи, отъ българитѣ между Донъ и Днепъръ, сѫщо и отъ съвсемъ сроднитѣ съ тѣхъ по култура — маджари. Това недвусмислено показва, колко мощна роля изиграли прабългаритѣ и маджаритѣ въ сждбата и културата на славянитѣ.

Още Алфьолди изтъкна, че голѣмото значение на кутригуръ-българската група отъ паметници за източно-европейската и северно-европейската археология се състои въ това, гдето тя носи въ себе си форменитѣ и мотивнитѣ условности на находкитѣ, известни подъ името „Хакзилберъ". Идеята, че коренътъ на тѣзи, пръснати върху огромни територии сребърни съкровища е прабългарски, е много плодовита. Обаче относно въпроса, какъ тѣзи находки стигнали до славянитѣ, имамъ по друго схващане отъ това на Алфьолди, който твърди, че кутригуритѣ — българи сж били презъ първата половина на VI в. въ силни политически връзки съ славянитѣ. Наистина, тѣзи българи сж упражнявали голѣмо влияние върху съседнитѣ славяни относно организацията и културата имъ, но българското влияние, което се отразява въ поменатитѣ сребърни находки, а дошло по съвсемъ други пжтища.

Тѣзи находки разпространени въ Полша и въобще въ северо-западната славянска область, както и въ Готландъ, въ Швеция и въ балтийската область се съпровождатъ обикновено отъ куфически монети. Р. Якимовичъ, изследвайки областьта на разпространението на тѣзи монети, установи, че тѣ се срѣщатъ много рѣдко въ Кавказъ и по долното течение на Волга (и Донъ), а въ голѣмо количество сж намѣрени за прьвъ пжть при Волга, около Болгары. Това значи, че тѣзи монети се разпространяватъ отъ волжско-българска область, и то главно по посока къмъ балтийскитѣ брѣгове и отъ тамъ понататъкъ въ Готландъ, Швеция и при Днепъръ до Киевъ. Въ Полша и въобще въ северозападната славянска територия тѣзи монети идвали чрезъ Скандинавския полуостровъ и чрезъ Готландъ. Отъ това обстоятелство Якимовичъ заключава, че куфическитѣ монети били разпространени въ Европа чрезъ викингитѣ, за което говорѣлъ фактътъ, че викингитѣ предприемали военни и търговски експедиции край Волга до Болгары и Итилъ, — дори вѣроятно и до Багдатъ.

Срещу това трѣбва да кажа следното: несъмнено изходната точка за монетитѣ отъ тѣзи находки е била главно Болгары, гдето българитѣ сж заплащали съ тѣхъ срещу западни стоки. Положението, което може да се установи отъ находкитѣ, става съвсемъ ясно подъ свѣтлината на писменитѣ извори.

Ибнъ Руста пише за волжскитѣ българи, че бѣлитѣ (сребърнитѣ) дирхеми[1]) дохаждатъ у тѣхъ отъ ислямскитѣ провинции, че ако пристигне до тѣхъ нѣкои търговски корабъ, тѣ взематъ отъ него десетина, че хазаритѣ сѫ въ търговска връзка съ тѣхъ, и че сѫщо и руситѣ и всички, които живѣятъ на двата брѣга на рѣката, идватъ у тѣхъ съ стокитѣ си. Споредъ Гардизи пъкъ тѣ получаватъ отъ ислямскитѣ провинции бѣли (сребърни) дирхеми въ форма на колело, и тѣзи пъкъ дирхеми тѣ даватъ на руситѣ и славянитѣ, понеже тѣзи народи продаватъ стокитѣ си само срещу такива пари. За руситѣ четемъ у Ибнъ Руста и Гардизи, че тѣ ходятъ въ Болгары. Споредъ Ибнъ Руста едничкиятъ имъ доходъ билъ отъ търговията съ кожи, които търговцитѣ откупвали отъ тѣхъ и заплащали съ сребърни и златни пари. Масауди казва за руситѣ, че повечето отъ тѣхнитѣ търговци ходятъ въ Волжска-България и че кожитѣ продадаватъ въ Болгары. Срв. за рускитѣ търговци още Ибнъ Хаукалъ и други.

---

[1]) Арабски монети.

И така отъ писменитѣ извори става ясно, че чрезъ викингитѣ и славянитѣ огромно количество арабски монети сѫ минали на западъ отъ Волжска-България. Трѣбва да забележимъ още, че българскитѣ търговци сѫ ходѣли съ керванитѣ си до Индия и печелѣли много пари, обаче нуждата отъ пари нарастнала толкова много, че започнали отъ срѣдата на X в. нататъкъ, да сѣкатъ и въ разни български градове монети.

И така, виждайки ролята на волжскитѣ българи, т. е. че тѣ сѫ държали въ рѫцетѣ си важна часть отъ транзитната търговия между Северна Европа и Азия и сѫ заплащали на руситѣ и славянитѣ съ арабски монети, сѫщо и, че пѫтьтъ на разпространението на куфическитѣ монети, намѣрени въ поменатитѣ сребърни находки, води къмъ Волжска България, несъмнено е, че голѣмата часть отъ тѣзи монети се разпространили на западъ отъ българитѣ чрезъ посрѣдничеството на викингитѣ и славянитѣ.

За самитѣ находки Якимовичъ мисли, че голѣмата часть отъ тѣхъ сѫ мѣстно производство. Истината обаче, е, че нѣкои отъ находкитѣ ясно ни насочватъ къмъ сѫщото мѣсто, отъ кѫдето произлизатъ и монетитѣ. За насъ е ясно, че тѣ иматъ връзка съ волжско-българскитѣ находки и изобщо съ наследството на тюркскитѣ народи отъ времето на преселението на народитѣ. А това значи, че както монетитѣ, така и предметитѣ, въ по-голѣмата си часть сѫ се разпространили на западъ, изхождайки отъ волжскитѣ българи, или сѫ имитации на такива предмети. Съ една дума:

1) Куфическитѣ монети заедно съ съкровищни находки, намѣрени въ Полша и въобще въ западнитѣ славянски

територии. произлизатъ въ голѣмата си часть отъ Болгары и сж били пренесени отъ викингитѣ на западъ. Изобщо викингски и славянски търговци сж получавали срещу стокитѣ си тѣзи монети отъ българитѣ и ги предавали на други срещу стоки. И тъй, трѣбва да приемемъ, че имаме работа съ български и викингски предмети. И действително, тѣзи находки сж въ тѣсна връзка съ българскитѣ материали.

2) Освенъ това Полша има на изтокъ съседство, което относно художествената индустрия е много важно, богато и експанзивно, и то съседство, което презъ столѣтия е било въ ржцетѣ на българитѣ.

3) Силно е влиянието на дунавскитѣ прабългари отъ X в. нататъкъ въ посока къмъ северъ.

Връзкитѣ межу шведскитѣ и др. находки и паметницитѣ на волжко-българското златарство сж ясни. Достатъчно е само да прегледаме материалитѣ въ книгата на Арне „Швеция и Изтока", за да разберемъ, колко ясно сходство има между викингскитѣ, маджарскитѣ, волжско-българскитѣ и пермскитѣ (произхождащи отъ българитѣ) находки.

Напр., една находка отъ Бйьоркьо (Арне обр. 210) е съвсемъ еднаква съ друга отъ Болгары (срв. Б. Поща, Археологически изучвания въ Русия, 193/б). Сходството е толкова голѣмо, че дветѣ кжсчета трѣбва да смѣтаме направени отъ една и сжща работилница. Една златна находка отъ България (София) (обр. 77), чийто кжсчета съпоставихъ въ образъ 78-79 съ нѣкои унгарски, шведски, волжско-български пр. паралели води къмъ сжщото заключение. Успоредицитѣ на тази находка въ всичкитѣ поменати територии сж многобройни. (Но и обратно — въ волжско-българска територия сж намѣрени нормански оржжия).

За славянскитѣ връзки по-нататъшното изследване ще даде окончателенъ отговоръ. Тукъ ще забележа само, че нѣкои предмети отъ Волжската область ясно показватъ, колко силна е връзката между волжско-български, шведски, западно-славянски и маджарски предмети. (Тукъ естествено трѣбва да се вземе подъ внимание и това, че — както доказва Фетихъ — у волжскитѣ българи златарството на кутригуръ-българската область е оказало несъмнено известно влияние, и че южно-руското златарство е упражнявало отъ своя страна влияние върху славянскитѣ области и непосрѣдствено). Сжщо и находката отъ Даруфалу (Унгария) ясно показва връзкитѣ на българо-унгарското златарство съ шведскитѣ и славянскитѣ находки. Срв. сжщо напр., връзкитѣ на находката отъ Пуста Букова (Унгария) съ шведски и славянски находки.

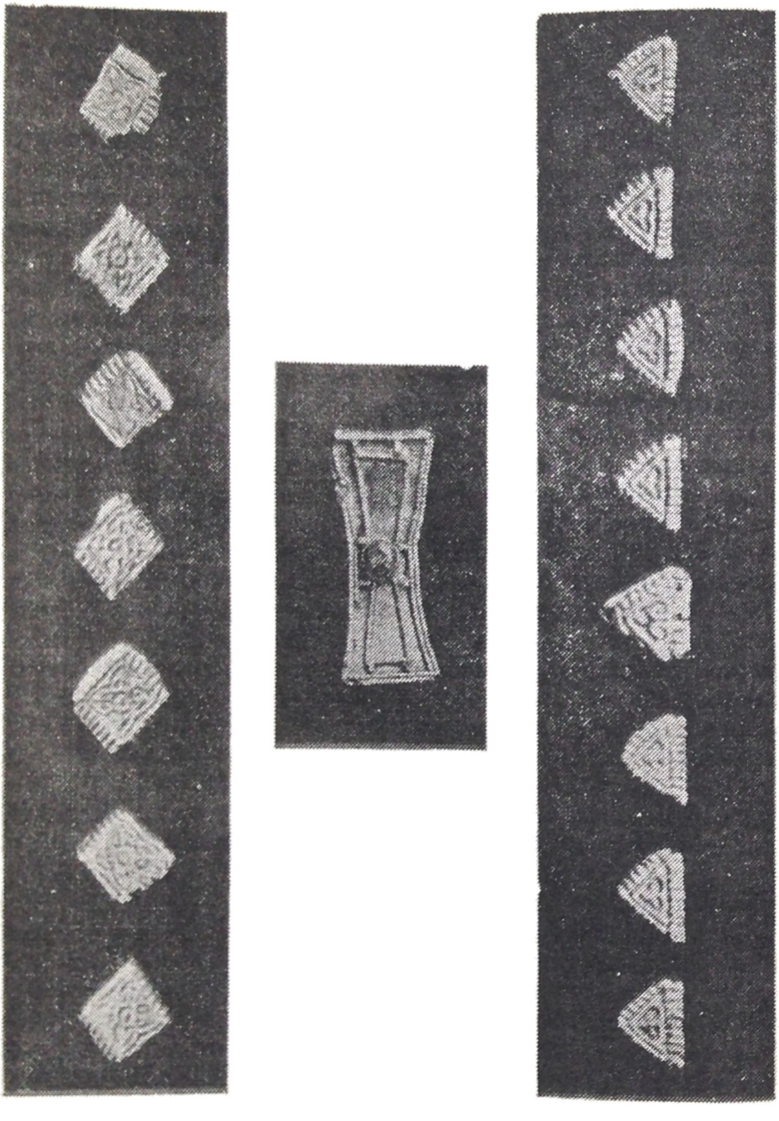

Обр. 77. Златни украси въ Българския народенъ археологически музей.

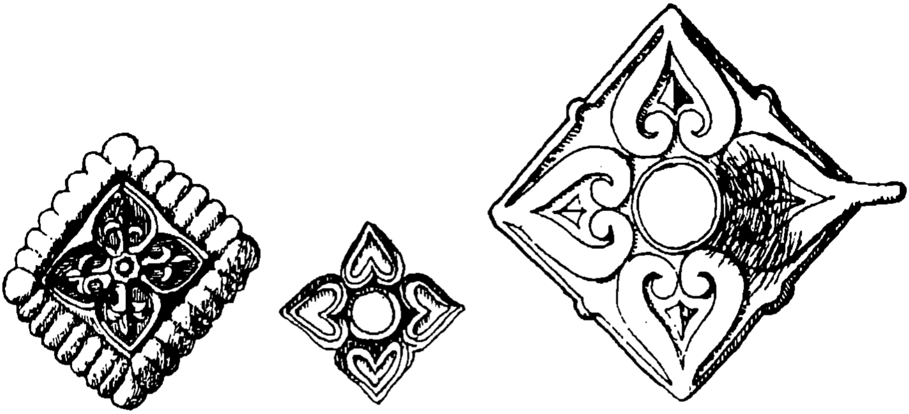

София Унгария Секешфехерваръ (Унгария)

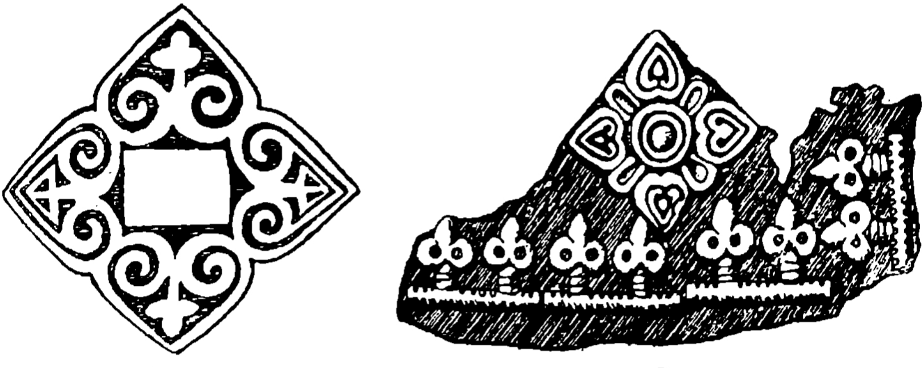

Бйьорко Рьоста

Обр. 78 Златно украшение отъ Народния музей (увеличено) съ унгарскитѣ и шведскитѣ му успоредици.

При такова развитие на срѣдно-волжската империя на българитѣ, никакъ не е чудно, че тя е упражнявала голѣмо влияние върху огромни територии.

Сжщото трѣбва да приемемъ и за голѣмата територия, която се простира между Кавказъ и Солунъ: българитѣ навсѣкжде и въ всѣко време сж създавали култура, въвеждали сж огромни области въ организма на културния свѣтъ и упражнявали голѣмо влияние върху културното развитие на съседнитѣ, както и на по-далече живущитѣ народи.

Презъ V в. (вѣроятно и по-рано) българитѣ живѣятъ между Кубанъ и устията на р. р. Донъ и Волга. Следъ две столѣтия властьта минала въ ржцетѣ на хазаритѣ, но основ-

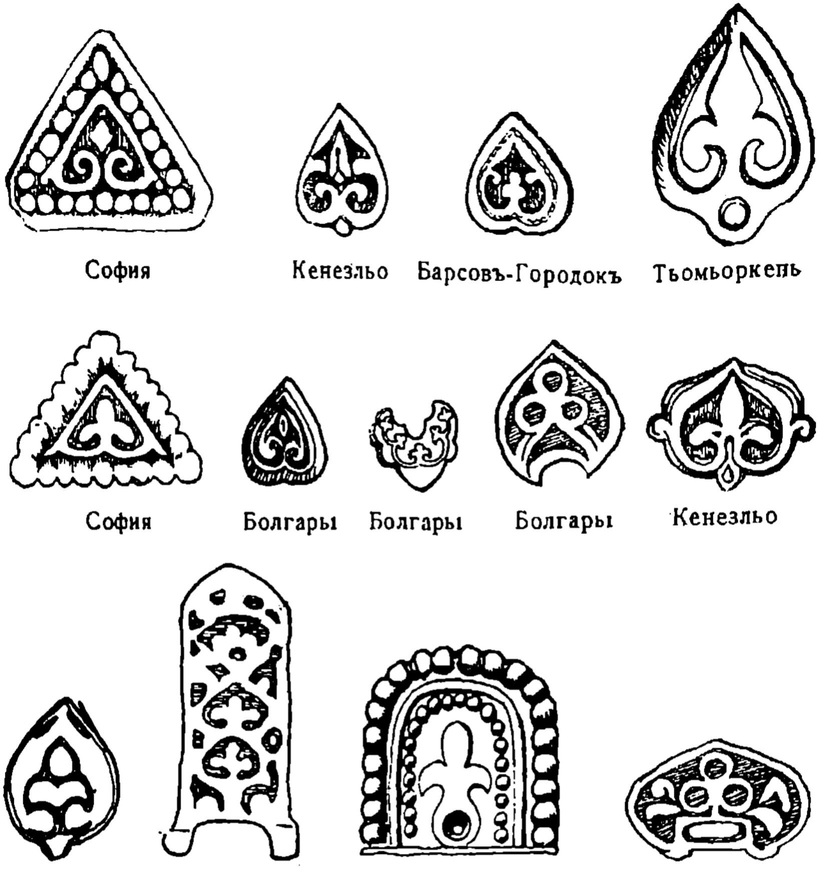

София Кенезльо Барсовъ-Городокъ Тьомьоркепь

София Болгары Болгары Болгары Кенезльо

Анарчъ Танкеевка Дйьоръ Танкеевка

Обр. 79. Златни украшения отъ Народния музей съ унгарскитѣ и шведскитѣ му и пр. успоредици.

ниятъ слой на населението и основата на културата му, все още останали отчасти български, — това заключаваме отъ нѣкои кавказки находки.

Още презъ V в. българитѣ се заселили и въ съседство съ своето кавказко отечество: между Донъ и Днепъръ сѫ се поселили кутригуритѣ-българи и тази область останала българска до края на VIII в., т. е. презъ три вѣка; свободни или влизащи въ организацията на други народи, българитѣ я държали презъ това време въ рѫцетѣ си.

Презъ срѣдата на VII в. единъ мощенъ клонъ на българитѣ завладява Бесарабия, къмъ която после добавя и значителна часть отъ Балканитѣ, и създава първата трайна държава на източния и срѣдния Балканъ, но създава тамъ сѫщо и най-многобройната нация на Балканитѣ, българската. Границата на образуваната отъ тѣхъ българска държава презъ IX в. стигнала на югъ до Солунъ и то отговаряйки на естественитѣ условия, тъй се затвърдила, че народното и културно простиране на българщината стига и следъ хиляди години дотамъ.

Ролята на тази втора българска държава се състояла въ това, че тя създала трайни отношения, силна организация на кръстопѫтя на народитѣ, и организирала (съ анахронизъмъ казано) българо-славянскитѣ жители на Бесарабия, Молдова, Влашко и на Балканитѣ.

* * *

Интересно е да хвърлимъ единъ погледъ върху новото разположение на народитѣ следъ сгромолясването на хунската империя. Трансилвания е въ рѫцетѣ на гепидитѣ; известни хунски остатъци и свързани съ хунитѣ готски групи се заселватъ въ Византия и ставатъ граничари на империята по цѣлата долно-дунавска граница; единъ мощенъ български клонъ, кутригуритѣ, се заселватъ между Донъ и Днепъръ, като поглъщатъ въ себе си ония хунски остатъци, които тогава се отдръпвали къмъ Днепъръ. Между гепидитѣ, долни Дунавъ и кутригуритѣ се намѣстватъ „славянитѣ“ и славянскитѣ анти.

Стремежътъ на тѣзи славяни, анти и кутригури е билъ да проникнатъ въ балканскитѣ провинции, наблизу до византийската столица. Изпърво съседитѣ на империята, „славянитѣ“, използувайки тежкото положение на Византия, залѣли презъ VI в., а особено презъ началото на VII в., източнитѣ, срѣднитѣ и южнитѣ части на Полуострова.

Тѣзи славяни трѣбвало да благодарятъ за успѣхитѣ си само на тежкото положение на Империята. Именно, колкото и да сѫ били сходни помежду си по езикъ и етнографски особености, все пакъ поради липса на организационна способность и култура, никога тѣ не биха били способни да се обединятъ въ по-голѣми единици: споредъ съвременнитѣ писатели тѣзи славяни живѣятъ въ анархия и не могатъ да се разбератъ помежду си, тъй като никой не иска да се подчини на другия. Освенъ това и културното имъ равнище било низко. Нищо не показва това по-ясно, отъ обстоятелството, че въ цѣлата тѣхна територия не е намѣренъ нито единъ предметъ, за който смѣло можемъ да кажемъ, че е славянски, нито единъ гробъ, чийто предмети биха говорили за славянска култура. Такива предмети се намиратъ само отъ времето, когато тѣзи славяни вече сѫ се поддали на прабългарското влияние.

И така, Балканитѣ не били консолидирани. Византия, поради голѣмитѣ си източни проблеми, била отъ време на време лишена отъ възможностьта да защити балканскитѣ си провинции и да имъ осигури спокоенъ животъ. Раздѣлено на малки племена, мѣстното славянско население пъкъ не е било способно да създаде отъ себе си една организация, за да може да се защищава. Сигурностьта на балканскитѣ народи е била постоянно въ опасность, и така тѣхното развитие е било невъзможно. Отъ една страна нападенията на нахлуващитѣ народи отъ Изтокъ и Северъ, а отъ друга — опититѣ на една велика сила да ги претопи заплашвали славянитѣ съ сигурно унищожение. Тѣзи българо-славяни, раздѣлени на малки групи биха изчезнали въ униформиращата пещь на Византия, щомъ тя би дочакала по-благоприятни условия.

Прабългаритѣ спасили българо-славянитѣ отъ това унищожение: Именно, за щастие на тѣзи славяни, наскоро следъ като се завършило тѣхното движение къмъ Балканитѣ, презъ срѣдата на VII в. се започнало движението на българитѣ къмъ Западъ. Тѣзи прабългари бърже завладѣли Бесарабия, Добруджа, Мизия, Тракия и Македония. Новата организация осигурила и организирала въ държава славянското население. Прабългаритѣ били първиятъ народъ, който можалъ да организира жителитѣ на източния и срѣдния Балканъ въ една нация, въ една държава, която могла да даде сигурность т. е. възможность за развитие на духовна и материална култура. Тѣ създали такова единство, което е могло да се защищава отъ нападенията, идващи отъ изтокъ и северъ, както и отъ империалистичнитѣ стремежи на Византия.

Тѣзи организатори, благодарение на способностьта и културата си, скоро сѫ станали на Балканитѣ съперници на Византия и упражнявали върху българо-славянскитѣ групи, живущи вънъ отъ границитѣ на българската държава, по-голѣма привлѣкателна сила, отколкото Византия. И тъй, прабългаритѣ създали на Балканитѣ съвсемъ ново положение, сложилъ се въпросътъ, дали балканскитѣ племена ще останатъ въ рамкитѣ на Византия, въ Свѣтовната Империя, или ще се присъединятъ къмъ новата българска държава. Българитѣ излѣзли победители. Най-напредъ организирали Дунавска България (заедно съ притежаванитѣ отъ тѣхъ Бесарабия и Добруджа), после имали успѣхи въ Тракия, и най-после присъединили едно по едно къмъ държавата си македонскитѣ племена. Въ началото на IX в. образували вече отъ малка българска държавица една империя, която, разположена между Франкия и Византия, играла значителна роля. Двеста години следъ идването имъ на Балканитѣ, въ края на прабългарската епоха, принадлежатъ вече къмъ държавата имъ почти всички българо-славянски племена; тѣхната граница на югъ стига до Солунъ, на изтокъ до Днестъръ, вѣроятно и до Днепъръ, на западъ до Срѣдния Дунавъ, а на северъ до Севернитѣ Карпати.

Колко решителна била ролята на прабългаритѣ относно организирането на славянитѣ, ясно показва фактътъ, че българо-славянското население изчезнало навсѣкжде, кждето не ги засегнала организаторската сила на прабългаритѣ.

Тази огромна организаторска деятелность стопила прабългаритѣ. Ако България би останала малка страна, това не би станало. Но голѣмитѣ организатори и завоеватели не могли, не искали да спратъ. Докато тѣхната страна се простирала само върху Бесарабия, Добруджа и Мизия, многобройниятъ български елементъ не билъ въ опасность относно езика си, завладянитѣ славяни още не били въ такова свръхчисло, щото прабългаритѣ да загубятъ езика си. Но следъ като прибавили къмъ държавата си Източно Маджарско и многобройнитѣ македонски българо-славяни, за новата територия не достигало вече съответно число прабългари; последнитѣ могли да даватъ само главатари. И тамъ станало сжщото, което знаемъ за тѣхнитѣ завладявания на северъ отъ р. Драва: тѣ поставяли своитѣ голѣмци като управители на новата територия. И така, когато присъединили къмъ Империята си нови голѣми славянски области, тѣхната силна организация била още способна да направятъ жителитѣ на новитѣ области за вѣчни времена „българи", да направятъ македонскитѣ славяни за вѣчни времена единенъ народъ съ мизийскитѣ, добруджанскитѣ и тракийскитѣ славяни, къмъ които принадлежали и по езикъ, но не било вече възможно да се населятъ въ тѣзи нови области по-голѣми маси прабългари. Тукъ тѣ сж били само властвуваща класа и затова езикътъ имъ се загубилъ въ голѣмата маса на завладѣнитѣ.

Все пакъ прабългарскиятъ гений си останалъ въ новата организация като решителна сила. Прабългаритѣ следъ два вѣка изчезнали, като възприели езика на мѣстното население, което станало, относно националното съзнание, единъ народъ съ тѣхъ, но държавата имъ, която сплотила многобройнитѣ българо-славяни въ една силна прабългарска държавна и стопанска формация, си останала. Въ тази държава и славянинътъ е могълъ да подеме спокойно работата си, да вземе участие въ държавния животъ и съ гордость се е наричалъ съ националното вече име „българинъ“. Така той различавалъ себе си отъ синоветѣ на всѣка друга нация — и отъ другитѣ славяни, съ които вече нѣмалъ общи интереси, защото едничкиятъ му интересъ станалъ този на нацията му. Отъ прабългаритѣ научили славянитѣ за прьвъ пжть какво значи отечество и държава. Отъ тѣхъ научили, че никаква връзка, нито езикова, нито расова, не е толкова важна, колкото националната принадлежность. Тази сила действува и до днесъ и дава завинаги естествено обяснение на стремежа всички българи — жители на Добруджа, Мизия, Тракия, Македония и Поморавия — да се събератъ подъ общъ български скиптъръ.

Интересно е да се наблюдава борбата между Византия и българитѣ. При напредването на българската държава, присъединенитѣ славяни станали синове на българската нация, възприели вмѣсто племенното си име, постоянното, националното име (българи), което значи, че тѣ станали вече нация, и се запазили да не се влѣятъ въ византийската свѣтовна империя. Тѣ се превърнали отъ малки племена въ части на една голѣма нация, въ участници на една обща култура; а такава връзка остава неразривна за вѣчни времена.

Византия се борила съ всички срѣдства, за да не допусне принадлежащитѣ къмъ империята българо-славяни да се присъединятъ къмъ България: разпространила между тѣхъ християнството, дала нови закони, които държали смѣтка за условията на славянитѣ, употрѣбила и принудителни срѣдства. Напраздно! Каква е била силата, която е привличала къмъ България българо-славянитѣ, живущи подъ Византия? На първо мѣсто това сж били стопански причини: огромнитѣ материални искания на Империята ги карали да бѣгатъ при тѣхнитѣ братя, живущи въ една стопански напредваща държава. Освенъ това и престижътъ на България се усилвалъ непрекжснато между балканскитѣ народи, особено следъ победата на Крума надъ византийския императоръ.

Несъмнено е, че прабългарската държава, като съперница на Византия, била желанна организация, ако и да срѣщала естествено и противни стремежи отъ страна на нѣкои славянски групи.

* * *

Отношенията между прабългаритѣ и организиранитѣ въ тѣхната държава славяни сж много ясни, и изключватъ мнението, че прабългаритѣ били съюзници на завареннитѣ славяни.

Организаторската сила на прабългаритѣ се състояла тъкмо въ това, че тѣ приемали въ своята организация населението на завладяванитѣ земи. Това отговаряло въобще на духа на тюркскитѣ народи. За тюркскитѣ народи именно знаемъ, че когато покорявали нѣкой народъ, приемали го въ тѣхната организация и го наричали вече съ своето име. Така четемъ за хунитѣ, че казватъ за завладѣнитѣ отъ тѣхъ народи, че тѣ станали вече всички хуни. Сѫщото знаемъ и за тюркитѣ и за откѫсналитѣ се отъ голѣмата тюркска империя хазари. Тази е една истинска държавна идея. Не езикова или народна, а държавна, национална единица искатъ тѣ да създадатъ.

Сѫщо и по схващането на прабългаритѣ, завареннитѣ и подчиненитѣ славяни станали „българи“ и били използувани въ тѣхната нова организация — князетѣ на славянскитѣ племена като пълководци, а другитѣ — като войници. Така, веднага следъ като завладѣли новото си отечество, прабългаритѣ използували славянскитѣ племена за защита на своята държава. Северитѣ заселили при Ришкия проходъ да пазятъ границата срещу византийцитѣ, а другитѣ славянски племена — къмъ аварскитѣ граници. Това е общъ обичай у тюркскитѣ народи — да размѣстватъ по границитѣ си подчиненитѣ народи.

Българитѣ, щомъ завземали нови територии, веднага започвали да събиратъ въ тѣхъ войски. Така ние знаемъ, че Крумъ завзелъ Източно-Аварско, сѫщо и голѣмата часть отъ земитѣ на живущитѣ по-рано подъ Византия славяни и събиралъ войски отъ аваритѣ и славянитѣ. Тѣзи славяни и по-рано, когато земитѣ имъ не били още завзети отъ прабългаритѣ, не веднажъ вземали участие въ войнитѣ на последнитѣ съ Византия — като тѣхни съюзници. Така четемъ за Телецъ, че въ войната си срещу Византия взелъ за съюзници отъ съседнитѣ славяни 20.000 души. А другитѣ славяни, които живѣели въ самата територия на прабългарската държава, естествено не сѫ били съ прабългаритѣ въ нѣкакво договорно отношение. Подобно нѣщо, колкото и да се повтаря въ разни книги и студии, почива само върху невѣренъ преводъ на една фраза у Теофана. На съответното мѣсто четемъ, че Еспериховитѣ българи завладѣли завареннитѣ въ Дунавска България славянски племена, които били „подъ данъкъ“, следователно, били данъкоплатци, а не „съюзници“, както неправилно се превежда. И така, както вече Баласчевъ разбра и обясни правилно съответния текстъ, тукъ става дума тъкмо за това, че мизийскитѣ славяни станали данъкоплатци на прабългаритѣ, както по-рано плащали на византийцитѣ. И тъй, не може да се поддържа, обоснованата изключително върху единъ погрѣшенъ преводъ, идея за нѣкаква си федеративна държава, тъй неестествена и невъзможна за една сериозна и нормална организация на Балканския полуостровъ, и то въ съседство съ една голѣма империя. Въ сѫщность мизийскитѣ славяни се превърнали отъ византийски въ български поданици. Прабългаритѣ ги покорили, но веднага почнали да събиратъ отъ тѣхъ войски. Способнитѣ имъ хора навлѣзли въ управлението и станали равноправни съ прабългаритѣ поданици.

Нѣкакви расови борби за първенство, за каквито се говори у разни историци, сѫ неподкрепени и несъстоятелни анахронизми.

⁂

И така ролята и значението на прабългаритѣ тукъ било на първо мѣсто, че тѣ организирали и направили синове на една нация жителитѣ на срѣдната и източната часть на Полуострова, и то така, че тази културна организация преживѣла ужаснитѣ бури на едно хилядолѣтие.

Това културно влияние на прабългаритѣ въ последствие и тукъ, както и при Волга, далечъ преминало рамкитѣ на организираната отъ тѣхъ държава.

Въ долуизложеното говоря накратко за влиянието на тази култура.

ВОЕННО ДѢЛО

Нищо не показва по-ясно културното влияние на народитѣ отъ тюркско потекло, каквито били хунитѣ, аваритѣ, българитѣ, маджаритѣ и пр., както тѣхното решително значение за развитието на европейското военно изкуство. Въ това отношение на първо мѣсто говорятъ изследванията на Й. Дарко. Досегашнитѣ резултати сравнихъ и допълнихъ съ материалитѣ за българитѣ въ моята книга „Военното дѣло на прабългаритѣ". Тукъ ще се изкажа за тази тема накратко.

Римската войска, както е известно, е била пехотна до такава степень, че конницата се състояла само отъ поробени варвари. По-голѣма роля играла конницата само отъ III в. сл. Хр. Тогава добъръ човѣшки материалъ за конницата билъ събиранъ отъ далматитѣ и отъ африканскитѣ маври. Когато нападенията на народитѣ съ конна войска се превърнали въ голѣма опасность за Римъ, за кавалеристи наемали и чужденци. Отъ хунитѣ нататъкъ главното оръжие и на римската конница е вече лъкътъ.

Преустройството станало въ римската, респ. византийската армия, като последица отъ войнитѣ имъ съ тюркскитѣ и съ други народи, които въ военно отношение се развили подъ тюркско влияние. Това преобразуване се продължава презъ нѣколко столѣтия: презъ VI в. наддѣлява, а въ началото на VII в. достига своя върхъ съ една реформа за византийската армия. Тази основна и плодоносна реформа въ дезорганизираната византийска армия е изложена въ едно съчинение по стратегия, което се занимава главно съ конницата, като съ главенъ войсковъ видъ, сочейки за образецъ на византийската армия конницата на единъ тюркски народъ — тази на аваритѣ.

Авторътъ на това съчинение казва изрично и на нѣколко пъти при разглеждането на облѣклото и екипировката на конницата, че византийцитѣ трѣбва да възприематъ аварскитѣ образци, напр. при копието, нашийника, покривката на шията и гърдитѣ на коня, кафтана на конника и формата на палатката. Навсѣкъде авторътъ намира за нуждно да спомене, че аваритѣ трѣбва да се взиматъ за примѣръ.

Но когато византийцитѣ преобразували подъ влиянието на тюркскитѣ народи своята армия въ конница, въоръжена съ лжкъ и възприели екипировката и въоржжението, тѣ трѣбвало да промѣнятъ и остарѣлата си вече тактика и стратегия. И действително виждаме, че византийцитѣ станали въ това отношение напълно ученици на тюркскитѣ народи.

Отъ поменатото съчинение по стратегията ние разбираме, че византийцитѣ научили отъ тюркскитѣ народи да не слагатъ победата на една карта. Тюркскитѣ народи имали възможность да вършатъ по-комплицирани тактически и стратегически операции, отколкото ромеитѣ и перситѣ. Резервата, засадитѣ, построяването на армията въ повече линии играели у прабългаритѣ голѣма роля.

Тази реформа на византийската армия била тъй напълно възприета, че военнитѣ писатели на Византия и 300 години по-късно препоржчвали сжщото.

Влияние на тюркското военно изкуство може да се констатира и у нѣмцитѣ. Следъ като маджаритѣ унищожили една следъ друга най-голѣмитѣ армии на Запада, нѣмцитѣ разбрали, че тѣ могатъ да постигнатъ противъ тѣхъ успѣхъ само ако възприематъ военното изкуство на маджаритѣ: кралъ Хайнрихъ превърналъ цѣлата нѣмска армия въ конница и организиралъ и лека кавалерия, въоржжена съ лжкъ, която оперирала съ стратегията на маджаритѣ.

Действително, военното изкуство на тюркскитѣ народи било много по-напреднало, отколкото това на Запада, и затова съвсемъ естествено е, че Западътъ се е приспособилъ къмъ него. Така, ако прегледаме даннитѣ за българитѣ и маджаритѣ, ще разберемъ ясно, че въ известно отношение тѣ имали съвсемъ модерни идеи, които и днесъ се смѣтатъ за правилни. Тѣ построявали своя боенъ редъ въ по-малки единици, не въ дивизии, както византийцитѣ, а въ самостоятелни бригади. Това значи, че пълководецътъ е разполагалъ съ по-подвижни части. Войскитѣ били строени въ повече линии. Резервнитѣ и засаднитѣ части играели голѣма роля. У тѣхъ въобще нищо не е било шаблонно. Бойниятъ редъ е билъ толкова дълбокъ, че давалъ възможность на пълководеца да комбинира съ него споредъ обстановката. Тѣ смѣтали за важно строятъ имъ да бжде дълбокъ по редици.

А най-важното е тѣхната гъвкавость. Когато положението ставало трудно, тѣ отстжпвали, но щомъ неприятельтъ почвалъ да ги преследва безъ редъ, тѣ се повръщали и отново започвали битката.

Ние знаемъ сжщо, че тѣ не прекжсвали преследването за да плячкосватъ, а го продължавали до крайното унищожаване на неприятеля, както четемъ за българитѣ и маджаритѣ у императоръ Левъ VI: „когато пъкъ тѣ обърнатъ противницитѣ си въ бѣгство, всичко друго смѣтатъ за второстепенно и безпощадно ги преследватъ, като не мислятъ за нищо друго, освенъ за преследването, защото не се задоволяватъ, както ромеитѣ и другитѣ народи, съ умѣрено преследване и съ плячкосване на богатства, а преследватъ дотогава, докато не съсипятъ съвсемъ противника и употрѣбяватъ затова всѣкакви начини". Това сжщо отговаря и на съвременни възгледи — да не се гледа само на победата, а преди всичко тя да се използува за постигане на крайната цель — унищожение на противника.

И всичко у тѣхъ почивало върху желѣзна дисциплина.

За строгата дисциплина у прабългаритѣ и маджаритѣ, за тежки наказания на провиненитѣ ние имаме ясни сведения. Контрольтъ билъ много строгъ. Напр. у папа Николай I четемъ за българитѣ: „Вие заявявате, че има обичай въ отечеството Ви, щото преди да пристжпите къмъ сражение, да се прати отъ вашия господарь единъ превѣренъ и преблагоразуменъ мжжъ, който да прегледа всички оржжия, коне и вещи, които сж необходими за сражение и ония, които се окажатъ немарливо приготвени"... се наказватъ съ смърть.

Всичко това и сега може да се приеме за основа на днешното военно изкуство. Византийцитѣ се стараели да се приспособятъ къмъ това военно изкуство на тюркскитѣ народи и имали дотолкова успѣхи, доколкото се приближавали до тази цель. Но колкото и византийцитѣ да се стараели да организиратъ своята войска по образеца на тюркскитѣ народи, все пакъ имъ липсвало нѣщо. Тѣ не разполагали съ нуждния за такава стратегия човѣшки материалъ.

⁂

Но за блѣскавитѣ успѣхи на тѣзи народи, освенъ голѣмитѣ качества на човѣшкия материалъ, строга дисциплина, отлична тактика и стратегия, имало нужда и отъ още нѣщо,

Възъ основа на блѣскавитѣ военни успѣхи на прабългаритѣ, маджаритѣ и други роднински тѣмъ народи, трѣбва да приемемъ и предварително, че тѣ сж имали по-усъвършенствувани оржжия отъ тия на противницитѣ си.

Действително: сабята на тюркскитѣ народи е първообраза, отъ които се развива въобще сабята въ Европа. А маджарската сабя, която е била сигурно еднаква съ прабългарската, представлява най-усъвършенствувана сабя на тюркскитѣ народи. Най-характерно въ нея е, че докато дръжката на аварската сабя е права, като продължение на самия ножъ, тая на маджарската сабя се пречупва подъ жгълъ около 30 градуса къмъ острието на ножа. Тази изкривеность дава по-голѣма сила на удара.

А лжкътъ на тѣзи народи най-добре показва, доколко тѣ сж били въ военно отношение напреднали. Лжкътъ на маджаритѣ и прабългаритѣ е билъ „съставенъ" лжкъ и то отъ най-съвършенъ видъ: тъй нареченъ „тюркски", „тюркестански", „рефлексенъ" лжкъ. Той представлява едно оржжие, което се приготовлява въ много трудъ и съ невѣроятна сржчность. Калифорнийскиятъ музей, който изучава силата и пробивностьта на всички видове лжкове, дошълъ до заключение, че най-добриятъ лжкъ билъ съставениятъ тюркски лжкъ.

За стрелянето съ такъвъ лжкъ е била нуждна много по-малка сила, отколкото съ простия лжкъ. Двѣтѣ му нееластични уши служили за по-леко свиване на еластичнитѣ части и играели роля на еднораменни лостове. При простия лжкъ нуждна е 60 кгр. сила или тяжесть, за да измѣсти на 70 см. опнатата тетива, а пъкъ за сжщото у съставения лжкъ е била нуждна само 20 кгр. сила или тяжесть. Това значи, че маджаритѣ и българитѣ могли съ сжщата сила да отпуснатъ три пжти повече стрели, отколкото тѣхнитѣ неприятели, притежаващи прости лжкове.

Европейскитѣ народи възприели отъ тюркскитѣ народи употрѣбата на желѣзното стреме, т. е. нѣщо, което е много важно — конницата да стане най-важната часть на армията.

* * *

Тѣзи отлични войски на тюркскитѣ народи имали и първокласенъ обозъ.

Споредъ императоръ Лъвъ, обозътъ на българитѣ и маджаритѣ стоялъ близо задъ строя и съ него били карани множество жребци и кобили за прехрана и млѣко. Въ това отношение тѣзи войски били поставени много по-добре отколкото византийската войска. За прехраната на последнята, трѣбвало до водятъ волове въ огромно количество, бавностьта на които забавяла движението.

Но българитѣ и маджаритѣ, както и другитѣ сродни съ тѣхъ народи, сж употрѣбявали и консерви. Западнитѣ извори използуватъ и този фактъ, за да обрисуватъ съ още по-черни краски образа на тѣзи завоеватели, като казватъ, че тѣ ядѣли сурово месо, което омекчавали, като го туряли подъ седлото. А въ сжщность, тъкмо това представлявало такова срѣдство, безъ което въобще не може и да сжществува една модерна войска, — именно консервирана храна. Впрочемъ тѣ употрѣбявали консервирано месо хиляди години по-рано, отколкото западнитѣ войски. Тъкмо това срѣдство имъ е давало предимство въ бързината предъ неприятелитѣ. Това споменато отъ западнитѣ писатели съ презрение сурово месо, въ сжщность е едно голѣмо изобретение за войската, като представя месо въ малъкъ обемъ, достатъчно за повече време. Цѣлиятъ Изтокъ, сжщо и жителитѣ на унгарската пуста, употрѣбяватъ сушеното месо — пастърмата. Войскитѣ на тюркскитѣ народи носѣли съ себе си такова месо въ торби, закачени за седлото. Но тѣ употрѣбявали сигурно и сушено млѣко, както и тѣстени консерви. Всичко това, както знаемъ, е било въ употрѣба въ войската на Чингисъ-хана. Действително успѣхитѣ на тази войска не биха били възможни, една далекоизточна войска не би могла успѣшно да воюва чакъ до брѣговетѣ на Адриатическо море, ако не е била тъй организирана, та никакви разтояния да не спиратъ изхранването й, и снабдяването й съ припаси.

Обстоятелството, че постоянно имали храна за по-дълго време, и то храна съ много малъкъ обемъ, правѣли тѣзи войски по-подвижни и по-бързи отъ византийскитѣ и западноевропейскитѣ. Съ това се обяснява фактътъ, че сж могли да се движатъ на по-голѣми разстояния и да се групиратъ набързо, съгласно съ нуждата. Това пъкъ е най-важното условие за победа.

ОБЛѢКЛО

Както видѣхме, византийцитѣ възприели отъ тюркскитѣ народи освенъ въоръжението, и облѣклото на конницата. Облѣклото на тѣзи народи е имало изобщо влияние и върху европейската мода.

Прабългаритѣ носѣли като горна дреха кафтанъ, стигащъ до подъ колѣнетѣ. Такава дреха носѣли и аваритѣ. Впрочемъ ние имаме единъ изворъ, отъ който става ясно. че българското облѣкло е било еднакво съ аварското.

Като вземемъ предвидъ всички достигнали до насъ сведения, трѣбва да си представимъ кафтана на българския и маджарския конникъ така: въ горната си часть той е прилепвалъ до тѣлото, сжщо и ржкавитѣ му, а надолу се продължавалъ като широка пола, — понѣкога разрѣзанъ чакъ до долу.

А подъ кафтана носѣли малко палто, пакъ прилепнало до тѣлото и тѣсни панталони. Срв. за това особено преславската каменна рисунка, както и изобразенитѣ по миниатюритѣ българи и маджари (обр. 80).

Тѣ носѣли ботуши. Най-интересно свидетелство за това намираме въ рускитѣ лѣтописи; когато Владимиръ взелъ пленници отъ българитѣ, болякинътъ Добриня дава следнитѣ сведения на княза си: „видѣхъ пленницитѣ, всички носятъ ботуши."

Кавалеристътъ е носѣлъ и единъ горенъ шинелъ — ямурлукъ, който въ лошо време служелъ да покрива цѣлия конникъ, заедно съ оржжието, за да не се намокри лжкътъ и пр..

На главата си прабългаринътъ носѣлъ две покривки. Горното покривало на главата на прабългарина билъ заостренъ калпакъ отъ плъсть, чиито крайща били обшити, или калпакъ изцѣло отъ кожа, чиито крайща били загънати. За формата на калпака ни дава най-добро свидетелство една каменна рисунка отъ Плиска (обр. 81). Прабългаринътъ, когато искалъ да отдаде почитъ нѣкому, сваляль калпака си и го слагалъ подъ мишницата си. За волжскитѣ прабългари именно знаемъ, че когато царьтъ излизалъ на конь, никой не го придружавалъ. Като минавалъ презъ пазарището, всички, които се намирали тамъ, ставали на крака, сваляли калпацитѣ си и ги туряли подъ мишницата си. Тѣ ги слагали на главата си само следъ като билъ от-

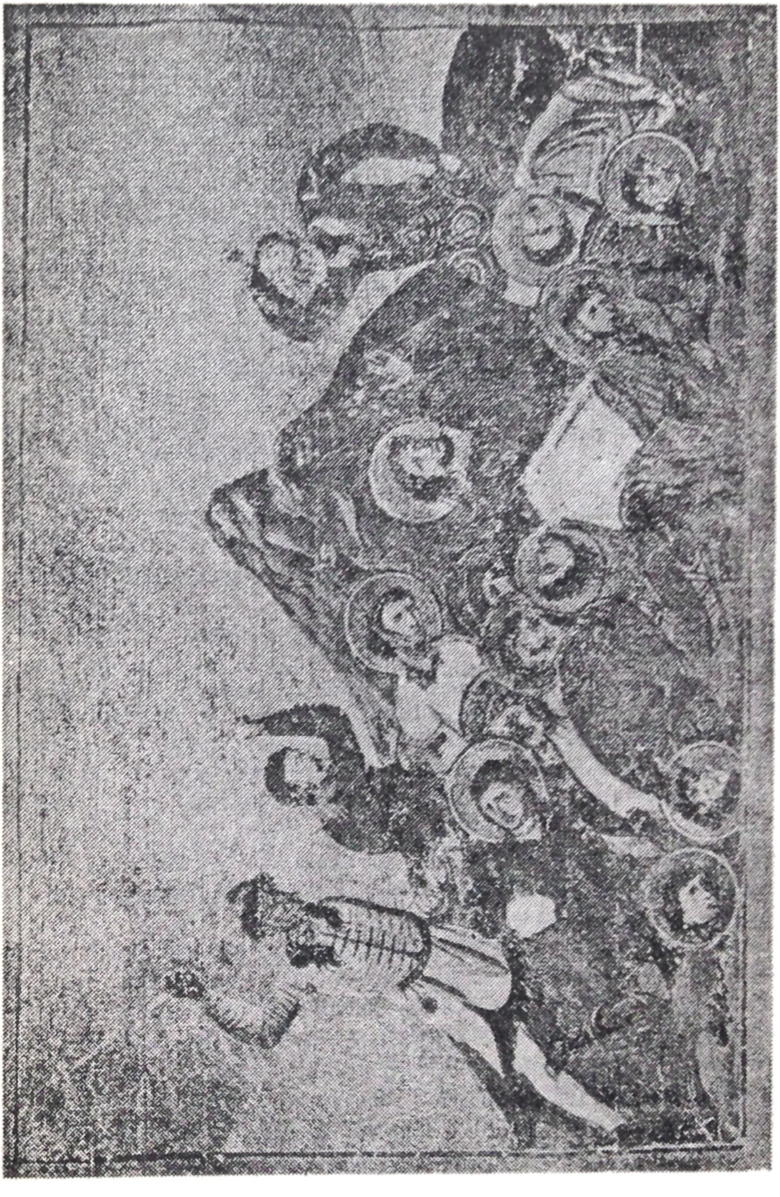

Обр. 80. Българи колятъ християнитѣ отъ менологията на Василия II.

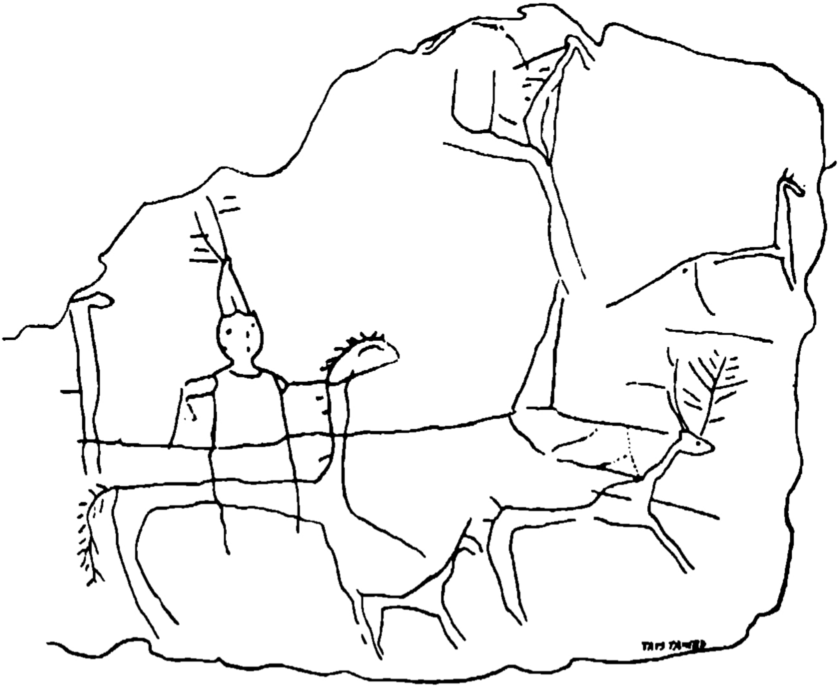

Обр. 81. Каменна рисунка отъ Плиска.

миналъ. Така постѫпвали всички, които се явявали предъ царя: знатни, както и малки по чинъ, дори и собственитѣ му синове и братята му, които, когато го виждали, сваляли калпака отъ главата си и го туряли подъ мишницата си. Следъ това кимвали къмъ него съ главата си и стояли прави, докато той ги покани да седнатъ. Докато царьтъ е още предъ очитѣ имъ, не слагатъ калпака на главата си.

Следователно, прабългаринътъ е давалъ по този начинъ изразъ на почитьта си, като е свалялъ калпака си. Но и тогава главата му не ще да е оставала непокрита. Именно, българитѣ питатъ папа Николай I, могатъ ли да държатъ на главата си повезкитѣ си отъ лененъ платъ, когато влизатъ въ черква. Тая покривка на главата сигурно не е калпакъ, понеже, както видѣхме, когато тѣ искали да дадатъ изразъ на почитьта си, българитѣ всѣкога сваляли калпака си и го слагали подъ мишницата си. Ако прабългаринътъ почиталъ и човѣка съ това, че свалялъ калпака си, не можемъ да вѣрваме, че той питалъ, дали може да държи калпака на главата си предъ Бога — въ черквата. Този въпросъ на българитѣ може да означава само това, че тѣ сж имали две покривала на главата си, отдолу едно леко — ленено, и върху него едно по-тежко — кожения или обшитъ съ кожа калпакъ. Щомъ изразявали своята почить обикновено съ сваляне на калпака си, тѣ мислѣли, че и въ черквата съ сваляне на калпака си, тѣ сж вече отдавали на Бога дължимата почить, а меката имъ шапка е могла да остане на главата имъ. И тъй на главата на прабългаритѣ е имало турбанъ — капе, което носѣли въ кжщи, а когато излизали, полагали върху него и калпака.

И маджаритѣ носѣли ленено капе — турбанъ. Сжщо и мжжкитѣ статуи сж съ шапки отъ ленени повезки: тѣ изобразяватъ хора, които извършватъ религиозна церемония и затова естествено, нѣматъ на главата си калпакъ. Сжщо така и киргизитѣ и днесъ слагатъ върху покривката на главата си калпакъ.

Долното покривало на главата на мжжката статуя отъ Ендже е малка кржгла шапка — капе, обшита на края съ лента, а сжщо такива ленти се кржстосватъ и презъ върха на капето — отпредъ назадъ и отъ дѣсно на лѣво. Сжщо такова капе има и върху главитѣ на нѣкои подобни статуи изъ Русия.

Върху главата на статуята отъ Ендже, която изобразява жена, има високо покривало. Сжщото намираме и върху главитѣ на всички женски каменни статуи: отъ косата нищо не се вижда, т. е. косата на женитѣ била покрита. Че косата на прабългарскитѣ жени била по ориенталски обичай покрита, знаемъ отъ това, че българитѣ попитали папа Николай I, дали могатъ женитѣ имъ да стоятъ въ църквата съ покрита глава или трѣбва да бждатъ съ непокрита глава.

За фризурата на българитѣ тукъ споменаваме само, че тя била съвсемъ еднаква съ онази на маджаритѣ. И Лиутprandъ пише, че българскиятъ посланикъ въ Цариградъ билъ остриганъ по маджарска мода.

* * *

Какво влияния е упражнило това облѣкло въобще върху облѣклото на културния свѣтъ, т. е. и върху нашето сегашно облѣкло, се вижда ясно отъ факта, че всѣкжде, кждето се явявали тѣзи тюркски народи, и най-културнитѣ народи на Европа и Азия възприемали отъ тѣхъ облѣклото на конницата. Обяснението за това е съвсемъ естествено. За високото качество на прабългарската, маджарската и пр. войска, имало е нужда, между другото и отъ практично облѣкло и екипировка на конника. А практичностьта върви обикновено и съ задоволяването на естетични изисквания. И така, естествено е, че това облѣкло съ практичността и хубостьта си се наложило и на противницитѣ имъ.

Така ние знаемъ, че китайцитѣ сж възприели отъ хунскитѣ си противници не само леката си конница, но сжщо така и тактиката, оржжието и облѣклото имъ, както сж сторили и византийцитѣ отъ дошлитѣ въ Европа тюркски народи. За краля Ву-Лингъ-Чао (325—298 год. пр. Р. Хр.) четемъ, че „той измѣнилъ нравитѣ, носѣлъ хунско облѣкло, упражнявалъ конница и стрелци". Действително, имаме сведения, отъ които е ясно, че китайцитѣ покрай леката конница възприели още и стратегията имъ. Имаме сведения и за облѣклото. На релиефитѣ отъ I в. пр. Р. Хр. се намиратъ изображения на китайски и варварски войски и на варварски пратеници — конницитѣ и отъ дветѣ страни сж еднакво облѣчени и екипирани: кафтанъ, дълъгъ до срѣдата на бедрата и дълги — малко широки — панталони. Калпацитѣ имъ сж остри и малко извити напредъ. Сжщо така и византийцитѣ намѣрили кафтана на тѣзи конници толкова практиченъ, че го възприели за конницата си. Ясно доказателство за това дава Пс. Маврикий, който пише за византийскитѣ кавалеристи:

„Трѣбва да иматъ широки и дълги облѣкла, приготвени по образеца на аваритѣ — съ които яздачитѣ да могатъ да покриятъ колѣнетѣ си и които хубаво прилѣгатъ."

Имайки предвидъ, че византийската войска възприела отъ аваритѣ кафтана на конницитѣ, едва ли можемъ да се съмняваме, че едно византийско официално облѣкло, т. н. скарамангионъ, произхожда отъ аварския кафтанъ. А пъкъ влиянието на византийската дворцова и въобще кавалерийска носия върху развитието на европейската мода е съвсемъ ясно.

Тази мода е упражнявала и непосрѣдствено влияние освенъ посрѣдствомъ Византия. Ние знаемъ напр., че моравцитѣ сж възприели фризурата на маджаритѣ, но отъ миниатюритѣ и отъ историческитѣ сведения е сжщо ясно, че славянитѣ и викингитѣ сж възприели отъ маджаритѣ, българитѣ и сроднитѣ народи парадното облѣкло. И така облѣклото на поменатитѣ народи упражнявало голѣмо влияние върху европейската мода.

БАНЯ — ЧИСТОТА

Интересни сведения имаме и за това, че българитѣ се грижели и за чистотата на войницитѣ. Не бива при тази тема да забравяме, че навикътъ за миене, кжпане е много по-старъ на Изтокъ напр. въ северна Азия, отколкото на Западъ.

Много характерно въ това отношение е едно сведение въ книгата на церемониитѣ на византийския дворъ. Уредникътъ на лагера билъ длъженъ да носи съ себе си за императора „маджарска", т. е. скитска баня — „черге" съ кожено корито. Това значи, че маджаритѣ сж имали единъ видъ походна баня, която византицитѣ намирали за толкова удобна, че я носѣли въ походъ за императора.

Самото име „черге" показва ясно, че и тази културна придобивка на маджаритѣ произхожда отъ прабългаритѣ. Тази дума византийскиятъ авторъ взелъ, естествено, отъ маджаритѣ, като име на възприетия предметъ. „Черге" е тюркска дума съ значение на палатка, т. е. въ дадения случай палатка за баня. А пъкъ ако се срѣща въ маджарски езикъ въ X в. тюркска дума като име на културна придобивка, то тя е отъ прабългарски произходъ. Че това е действително така, показва фактътъ, че тази дума и сега сжществува въ маджарския езикъ и то въ сжщата форма „черге" съ значение на палатка. А тая дума въ маджарскитѣ документи се срѣща и въ XIV в., което значи, че тя не може да бжде османска заемка, понеже османското влияние се явило по-късно въ Унгария.

И така, ясно е, че думата „черге" има прабългарски произходъ, както самиятъ предметъ: специална палатка за баня съ кожено корито. Тази културна придобивка у маджаритѣ, заета отъ прабългаритѣ, възприели византийцитѣ отъ маджарски наемници при византийския дворъ, за каквито имаме ясни сведения.

Впрочемъ ние имаме много интересни данни, които ни учатъ, че прабългаритѣ смѣтали кжпането за много важно нѣщо. Така Ибнъ Фозланъ разправя за кжпането у волжскитѣ българи, а за дунавскитѣ българи имаме ясни сведения отъ папа Николай I въ отговора VI: „по-нататъкъ казвате, гърцитѣ твърдятъ, че по никакъвъ начинъ не трѣбва да ходите на баня въ срѣда и петъкъ." Отъ това е ясно, че българитѣ тъй често се кжпѣли, че имъ е било тежко, когато гръцкитѣ свещеници имъ забранили да ходятъ въ срѣда и петъкъ на баня, и затова попитали папата, дали не могатъ да се освободятъ отъ тази възбрана.

Миенето — кѫпането играело роля и въ религията на тюркскитѣ народи. Както видѣхме по-горе, Крумъ предъ Златнитѣ Врати, следъ като принесълъ кървава жертва, намокрилъ краката си на морския брѣгъ, а после се омилъ и попръскалъ войницитѣ си, т. е. следъ като Крумъ принесълъ жертва, за да очисти себе си и войницитѣ си, имало нужда отъ вода, която да отблъсне нечистотията.

Сѫщо така трѣбва да обяснимъ откритата при Мадарскитѣ разкопки басейнъ — баня, която смѣтаме да е служила за обредна цель. Тюркскитѣ народи отдавали на водата очистителна и изолирваща сила. Затова погребвали мъртавцитѣ си при вода, извори и поради тая сила на водата били принасяни кървави жертви пакъ при води, при извори. А щомъ знаемъ за прабългаритѣ, че когато ханътъ принасялъ кървава жертва, трѣбвало да се омие и да попръска народа, естествено е, че близо до откритото при Мадара прабългарско светилище, кѫдето принасяли жертви, трѣбвало е да има обреденъ басейнъ, та ханътъ или нѣкой другъ жрецъ, следъ като е принесълъ жертва, да извърши и церемониитѣ на омиване и попръскване.

СЛЕДИ ОТЪ ПРАБЪЛГАРСКО КУЛТУРНО ВЛИЯНИЕ ВЪ СТАРОБЪЛГАРСКИЯ ЕЗИКЪ.

Културното влияние на прабългаритѣ личи отъ следитѣ на тѣхния езикъ въ българския литературенъ и говоримъ езикъ, а чрезъ него изобщо въ славянскитѣ езици.

Изследвачитѣ, сѫдейки само по количеството на запазенитѣ прабългарски думи, твърдятъ, че влиянието на прабългаритѣ е незначително. Но ние ще извадимъ отъ тѣзи следи културно-историческитѣ заключения и ще установимъ, че, колкото и да сѫ скромни тѣзи следи по количество, по качество обаче иматъ много голѣма стойность, тъй като свидетелствуватъ за едно силно влияние по отношение на култура и организация.

Известни думи ясно показватъ, колко голѣмо влияние сѫ имали прабългаритѣ върху организиранитѣ отъ тѣхъ славяни относно носия, по-удобенъ домашенъ животъ и луксъ. Така редица предмети за удобство и луксъ българскитѣ славяни сѫ видѣли за пръвъ пѫть у прабългаритѣ и ги нарекли съ тѣхнитѣ думи. Такива думи сѫ: чьпагъ, дохъторъ, тюкъръ, бѣльчугъ.

Така напр. старобългарски „чьпагъ“ има типично прабългарска форма и ни учи, че българскитѣ славяни възприели отъ прабългаритѣ новъ видъ носия. За да разберемъ това, трѣбва да знаемъ, че тюркскитѣ народи, както видѣхме, въобще сѫ имали голѣмо влияние върху създаването на европейската носия. Старобългарски „чьпагъ“, новобългарски чипагъ, чапакъ, което означава горна часть на женска дреха, единъ видъ жилетка, показва, че славянското население е възприело отъ прабългаритѣ, да носятъ малко палтенце въ форма на жилетка.

Старобългарската дума „дохъторъ“, която показва сѫщо типична прабългарска форма, ни указва, че славянитѣ сѫ научили отъ своитѣ организатори едно такова срѣдство за по-удобенъ домашенъ животъ, каквото е „възглавницата“.

Други две думи принадлежащи къмъ сѫщата група, говорятъ за лукса: старобългарски тюкъръ срв. маджарски „тюкьоръ“=огледало, и старобългарски бѣльчугъ, новобългарски бѣлчугъ=пръстенъ, обрѫчъ, отъ прабългарски биличугъ, маджарски биличъ (днесъ билинчъ).

Друга група заемки показва влиянието на прабългарски култови и художествени (първоначално сжщо култови) предмети. Такива думи сж напр. капь-капище и ковчегъ, както и неопредѣлениятъ съ сигурность по произходъ кумиръ; срв. още балванъ.

Възприемането на старобългарски капь „картина, статуя, идолъ“ (срв. възприетата отъ прабългарски езикъ маджарска дума кепъ и старочувашката кепъ) се обяснява съ това, че статуитѣ имали огромно значение въ религията на прабългаритѣ. (За това говорихме вече по-горе). Така става понятно, че когато създателитѣ на българо-славянския литературенъ езикъ, поискали да преведатъ гръцката дума „икона“ на своя българо-славянски езикъ, употрѣбили съответната прабългарска дума.

Старобългарското ковъчегъ, новобългарско ковчегъ, ясно показва дунавско-прабългарския си произходъ, срв. мадж. копоршо — общо тюркски когурчакъ. Това е сжщо много важна културна дума.

Още по-важно е, че намираме думи и за държавна организация, класи, титли и чиновничество, каквито сж: болярииъ, жупанъ, чиготъ, санъ, самъчии, банъ, тӗпчи. А това ясно показва, какво широко влияние сж упражнили прабългаритѣ въобще върху организацията на славянитѣ.

Името на прабългарската водителска класа е „боила“. Тази прабългарска дума се развила съгласно славянската фонетика въ X в. въ „боля“, а после съ суфикса „-аръ“, съ който се образуватъ думи съ значение на принадлежность къмъ нѣщо, станала „боляръ“. А жупанъ „воененъ и цивиленъ началникъ на единъ окржгъ“ е вѣроятно сжщо прабългарска дума, тъй като я намираме върху единъ Омуртаговъ надписъ, а всички титли, които срѣщаме въ надписитѣ на прабългарскитѣ ханове иматъ прабългарски произходъ.

За думата самъчии изследвателитѣ приематъ, че е сжщата дума, или поне съ сжщия коренъ, както думата санъ, когато въ сжщность ние имаме тукъ работа съ две съвсемъ различни прабългарски думи, влѣзли въ старобългарски. Типично прабългарската дума самъчи произхожда отъ тюркски санъ „цифра“, която има прабългарска форма *самъ, срв. мадж. самъ, чув. сумъ. Но не само коренътъ, но и суфиксътъ на думата -чи е прабългарски и се е запазилъ въ доста българо-славянски думи. „Самъчи“ означава броитель, смѣтководачъ. А пъкъ думата санъ произхожда отъ тюркската дума съ сжщата форма, но съ значението „достойнство“, останала и въ българския езикъ въ сжщата форма и значение, срв. санъ, сановникъ.

Думата банъ произхожда отъ прабългарски баханъ, срв. името на хана Баханъ, както и въ старомаджарски баханъ, отъ което произлиза банъ.

Старобългарски чиготъ произлиза отъ прабългарското чигъ, чига, окопъ, „оградено мѣсто“ и означава „дворцовъ човѣкъ, гвардеецъ“.

Думитѣ боляринъ, санъ, самъчии, жупанъ, банъ, чиготъ доказватъ, че прабългаритѣ сж упражнили толкова значително влияние върху държавната и класова организация на българскитѣ славяни, та тѣ сж заели отъ тѣхъ думитѣ на поменатитѣ понятия.

Отъ езиковитѣ заемки става ясно, че прабългарската организация не само е послужила като образецъ и е упражнила мощно въздействие далече вънъ отъ границитѣ на държавата ѝ, израстнала край Византия като една нова държава, но е и създала единъ новъ дворецъ, който въ очитѣ на славянитѣ показва примѣръ, сила, богатство и блѣсъкъ и то въ по-възприемлива, стояща по-близо до тѣхъ форма. Това ни показва особено поменатата старобългарска дума, боляринъ, влѣзла и въ руски езикъ, както въ езика на ромънитѣ, чиято култура и писменость, чакъ до ново време има български образъ. А думитѣ банъ и жупанъ сж разпространени сжщо у редица други народи. Колко важна роля играла българската държавна и класова организация на Балканитѣ, личи и отъ това, че най-голѣмото достойнство у хърватитѣ носи име тепчий, по-късно въ Сърбия и Босна тепчия. Споредъ Иречекъ думата е старотюркска и има общность съ хунитѣ или аваритѣ, и той цитира срѣдно азиятската дума тапу, „белегъ на животно“. Ако може да се приеме Иречековата хипотеза, тогава думата тамхачьо „пазитель на печата“ въ Орхонскитѣ надписи е имали еднакво значение съ тепчий. Не е невъзможна въ случая и една първоначална форма топчи, което славянизирано дава тепчи.

Чисто прабългарски думи сж още бѣлѣгъ, шаранъ и пр.

ВЛИЯНИЕТО НА ПРАБЪЛГАРИТѢ ВЪРХУ СЛАВЯНИТѢ

Покрай това непосрѣдствено влияние на прабългарската култура и организация, което се вижда отъ цитиранитѣ прабългарски думи въ българския езикъ, тя е оказала сѫщо и едно по-голѣмо посрѣдствено влияние. Тази организация е дала изобщо възможность да се изгради славянското писмо, литература и култура.

Българо-славянското писмо, литература, култура, е майката на културата на славянството. Но можемъ ли да предположимъ, че такава българо-славянска култура би могла да се роди тукъ, ако би липсвала една стара организация, която е могла да създава култура, да взима участие въ нея, да знае и да дава жертви за нея. Само като знаемъ, че ханъ Омуртагъ е построилъ огромни палати, художествени скулптурни произведения, порѫчалъ да се издълбаятъ на камъкъ надписи, т. е, събралъ въ двореца си художници и учени и имъ давалъ работа, можемъ да разберемъ, защо и какъ правнукътъ му е създалъ въ двора си отговарящъ на новия духъ архитектуренъ и наученъ центъръ. Тъй ще разберемъ, че градежътъ на културата е тукъ традиция, нуждна на държавната организация. Отъ това следва: че само една тъй мощна държава, каквато сѫ основали прабългаритѣ, е могла да даде възможность да се създаде тукъ люлката на повдигането на славянството въ духовно отношение. Само при една такава културна традиция, каквато завещали великитѣ ханове, могли да изникнатъ въ време на царетѣ Борисъ и Симеонъ центрове, които създали писмото на славянството, станали изворъ за неговата литература и въобще упражнявали голѣмо влияние върху културата на славянството.

Всеизвестно е, че въ двореца на Бориса, още повече въ този на Симеона, е било създадено писмото и литературата, която е имала решително значение за културния напредъкъ и наруситѣ, ромънитѣ и сърбитѣ. Не по-малко важна роля изигралъ македонско-българскиятъ културенъ центъръ както за България, така и въобще за славянскитѣ народи. Въ тѣзи два литературни центрове сѫ написани многобройни трудове, които послужили не само като духовна храна на българитѣ, но и станали основа, върху която сѫ създали своята литература руси, сърби и ромъни, дори тѣ сѫ упражнили влияние и върху останалитѣ славянски народи.

Но и самиятъ български езикъ станалъ свещенъ езикъ на голѣмата часть отъ славянството, както и на ромънитѣ. Сѫщо и относно други културни елементи, българитѣ дадоха приносъ на славянския свѣтъ, напримѣръ въ художествената индустрия.

Тази българска култура, ако и да била вече култура на християнски народъ, който говори единъ славянски езикъ, все пакъ произхожда и има своя коренъ въ прабългарската култура. Така напр. ние знаемъ, че въ византийския дворъ по договоръ българскиятъ посланикъ трѣбвало да се зачита като пръвъ между чуждитѣ посланици. И този християнски пратеникъ — (който представлявалъ единъ набоженъ християнски царь, който е ималъ роднински връзки съ византийския дворъ, получавалъ по-предно мѣсто, отколкото дълбоко обидения нѣмски посланикъ) седналъ предъ колегитѣ си съ остригана отпредъ коса, съ пуснати отзадъ три плитки, опасанъ съ коланъ, окрасенъ съ пулчета. Впрочемъ официалниятъ представитель предъ византийския императоръ на онзи български царь, когото историцитѣ укоряватъ че пожертвувалъ самобитностьта на българина заради византийски християнски идеи — (въ сѫщность той действувалъ само като вѣренъ синъ на епохата си) стои предъ насъ като напълно източенъ човѣкъ, който и въ центъра на християнството, въ двореца на императора запазва традициитѣ на прабългарската си култура. Очевидно въ неговата епоха тя е била още толкова жива култура, че и набожниятъ християнски царь не смѣталъ за нуждно да я отмѣни, като и самъ той билъ съучастникъ въ тази култура. Единъ византийски изворъ изтъква сѫщо и това, че членоветѣ на семейството на сѫщия царь Петъръ ходѣли въ „български дрехи".

Сѫщо и въ архитектурата, скулптурата, златарството и керамиката намираме, че българската християнска култура все продължава да черпи отъ неизчерпаемия изворъ на прабългарската култура. Въ това отношение и християнскиятъ слой въ Плиска, Мадара и Калугерица дава много нѣщо, но още повече може да се чака отъ разкопкитѣ на Преславъ и Търново. Но дори и отъ материала, съ който разполагаме сега, може да се установи следното:

Въ всички тѣзи мѣста, особено въ Преславъ и Търново, намираме покрай старитѣ, „чисти" прабългарски форми и християнски български материали, които показватъ отъ една страна, колко силно живѣятъ традициитѣ на прабългарската култура още презъ X—XII в., а отъ друга, че тукъ се намиратъ коренитѣ на по-късното българско изкуство, и че това изкуство е имало много силно влияние въобще върху славянитѣ. Изобщо българскитѣ християнски културни огнища сж упражнявали голѣмо влияние върху създаването на културата въ славянския свѣтъ, — както чрезъ литературата, така и чрезъ художествената си индустрия и чрезъ цѣлата си култура.

Безъ съмнение чрезъ разкопкитѣ въ Плиска, Мадара, а особено въ Преславъ и Търново ще можемъ да обогатимъ археологичния материалъ до такава степень, та да ни стане още по-ясенъ характерътъ на българската култура. Обаче ние трѣбва тукъ да обърнемъ вниманието на изследвачитѣ и върху други мѣста, кждето можемъ да наблюдаваме преходната епоха възъ основа на много ясенъ материалъ. Като центрове на тая епоха освенъ мѣстностьта при с. Калугерица, ние сполучихме да установимъ още градъ Шуменъ и околноститѣ на градоветѣ Русе, Свищовъ (материалъ отъ последното мѣсто е събранъ отъ уредника Стефановъ) и Видинъ (материалътъ тукъ е събранъ отъ уредника В. Атанасовъ). Въ всички тѣзи мѣста има материали отъ прабългарската епоха, и отъ началото на българското християнство.

Съ това ще можемъ да докажемъ отъ една страна, че прабългаритѣ имали културни центрове не само въ Плиска, Мадара, Преславъ и Енджe — (да прибавимъ сега и с. Илия Р. Блъсково и гр. Шуменъ), т. е. въ Шуменското поле, но и при Силистра, при Русе (Рѣховското кале), Свищовъ и Видинъ, и сигурно не по-малко и въ Добруджа, кждето бждещето изследване въ това отношение ще се добере до добри резултати. Впрочемъ, мнението, че прабългаритѣ били една лагеруваща въ центъра на държавата малка военна орда, почива върху непознаването, както на историческитѣ факти, тъй и на археологическия материалъ. Ние сме дори сигурни, че както въ центъра на прабългарската държава и въ всичкитѣ важни дунавски центрове, така и въ вжтрешностьта на страната ще намѣримъ многобройни прабългарски материали, които сж ясни следи, че тукъ се касае за единъ, спроти възможноститѣ на епохата, многоброенъ и високо културенъ народъ. Но отъ друга страна чрезъ този материалъ ще можемъ да докажемъ и това, което вече предполагахме възъ основа на преславскитѣ и др. материали: а именно, че върху прабългарската култура се изгражда българо-християнската култура, която пъкъ чрезъ силното си влияние става изобщо основа на славянската култура.

Славянскиятъ свѣтъ очевидно е попадналъ подъ културнитѣ лжчи на дунавскитѣ българи, маджаритѣ, и волжскитѣ българи и на културни огнища въ Северния Кавказъ и междината на Донъ и Днепъръ, които цѣли столѣтия сѫ били въ български рѫце.

Ето защо става още по-наложително да се предприематъ разкопки не само въ Плиска и Мадара, а сѫщо и въ Пресливъ, Търново, с. Илия Р. Блъсково, околноститѣ на Русе, Свищовъ, Видинъ и Силистра.

И така, за изследвачитѣ на изграждането на славянската култура, България трѣбва да бѫде центъръ не само заради българския езикъ, но и заради българския археологически материалъ.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Нищо не е по-поучително за културата на прабългаритѣ, за тѣхнитѣ способности и възприемчивость, отъ факта, че тѣ навсѣкжде, кждето се установявали, сж могли не само да възприематъ елементи на чужди култури, но и да ги развиятъ по-нататъкъ, — това обстоятелство е едничкото обяснение за това, защо сж могли да образуватъ постоянни държави.

На Изтокъ, при Волга прабългаритѣ сж възприели въ началото на X. в. мохамеданската вѣра — и следъ малко време, вече изпъкватъ предъ насъ не само като ревностни привърженици на новата религия и култура, но и като творци на култура и наука за цѣлия islamски свѣтъ. Голѣми български учени написали научни трудове, които били познати и почитани въ цѣлия мохамедански миръ. Единъ отъ тѣхъ написалъ история, другъ съчинение по медицина, а трети предприелъ едно научно пжтуване, за да стигне до една висока планина 700 клм. далечъ отъ града Болгары (т. е. единъ върхъ на планината Уралъ), за да направи астрономически наблюдения, които обнародвалъ на арабски езикъ.

Сжщото виждаме и на Балканския полуостровъ. Нека да си спомнимъ, напр. за дейностьта на апостолитѣ на славянството — Кирила и Методия. Тѣ отишли по покана на Моравския князъ на северъ. Но понеже тѣ сж били поканени само по политически причини, когато политиката възприела нова линия, дейностьта имъ била преустановена. Въ България, обаче, създадената отъ прабългаритѣ държавна организация и култура дала здрава основа за подобна дейность. Въ сжщность и самата дейность на двамата апостоли е дълбоко свързана съ българщината. Двама мжже отъ Солунъ превеждатъ библията отъ гръцки на българославянски езикъ (на македонския му диалектъ). И създадената съ съдействието на ученицитѣ на апостолитѣ българославянска литература е писана на езика на народъ, който се възпиталъ на прабългарската културна общность, та въ славянския езикъ на тази литература се намиратъ извънредно важни думи за културни понятия, които произхождатъ отъ прабългарския езикъ. Това несъмнено показва, че създателитѣ на славянската литература, когато липсвала дума за нѣкакво културно понятие въ българо-славянски езикъ, я възприемали отъ езика на прабългаритѣ.

И както волжскитѣ българи, тъй и дунавскитѣ българи сѫ били способни не само да възприематъ елементитѣ на чужди култури, но и да станатъ скоро важни творци и по отношение на този новъ за тѣхъ културенъ свѣтъ. Правнукътъ на голѣмитѣ български ханове, на Крума и Омуртага, царь Симеонъ, е не само добъръ християнинъ, но и дава възможность да се развие една литература, която послужила като духовна храна на цѣлото славянство. Въ двора на потомъка на Крума се твори и самото писмо, което се употрѣбява и досега отъ голѣмата часть на славянитѣ. Това може да се обясни само така, че дунавскитѣ прабългари притежавали голѣма култура и способность да възприематъ нови културни елементи. Само чрезъ тази способность тѣ сѫ могли да създадатъ държава, държавни центрове и държавна мощь, която имала възможность да прави жертви за създаването и поддържането на културни огнища. Ясно е, прочее, защо тъкмо отъ столицата на мощна България, отъ двореца на голѣмия потомъкъ на Крума и Омуртага, излиза свѣтлината за цѣлото славянство: презъ много столѣтия, даже и въ по-ново време, по-голѣмата часть отъ славянитѣ дори и ромънцитѣ сѫ продължавали да употрѣбяватъ старобългарски езикъ за свой свещенъ езикъ, и отъ България, отъ старобългарски литературни творби сѫ подхранвали литературата си. Тѣ сѫ очаквали дори и отъ поробенитѣ българи книги, художници, духовни лица и сѫ гледали на българитѣ като на по-горни отъ себе си хора въ културно отношение.

И както писмото и литературата, тъй и българското изкуство, което имало прабългарски корени, и изобщо цѣлата българска култура е упражнила много силно влияние върху развитието на славянитѣ и имъ е служила за подтикъ. Отъ това пъкъ можемъ да констатираме следното: досега ние знаехме само, че старобългарската литература е имала решително значение за по-голѣмата часть на славянитѣ и за ромънитѣ. Но сега може да смѣтаме, че не само старобългарската литература, но и българо-християнската художествена индустрия, която имала коренитѣ си въ прабългарската култура, е била съ сѫщото значение за славянитѣ. Това значи, че българославянскитѣ културни центрове имали изобщо голѣмо влияние за създаването на културата на славянския миръ. Впрочемъ въ България, следъ възприемането на християнството, се е оформила и една култура, чиято основа и възможности били създадени отъ прабългарската организация и култура, и която е могла да се роди само чрезъ заплитането на прабългарската култура съ мѣстни и византийски елементи. Универсалното значение на тази културна формация може да се обясни само съ това, че е била по-подходяща за възприемане отъ жителитѣ на Източна Европа, отколкото чисто византийската култура. Християнскитѣ българи сѫ били по-годни за разпространяването на християнството (напр. покръстването на руситѣ) и въобще на християнската култура въ Източна Европа, отколкото самитѣ византийци. И така, прабългаритѣ допринесли извънредно много, за да създаде българщината една култура, която направила този народъ годенъ разпространитель на културата на цѣла Източна Европа. Следи отъ влиянието на тази българо-християнска култура има, както видѣхме, и въ Маджарско.

Естествено, важно е въ случая и това, че въ рѫцетѣ на тѣзи организатори-прабългари попаднала подходяща маса. Българо-славянитѣ се намирали и по-рано, и преди прабългарското владичество, цѣли столѣтия подъ чуждо, както и подъ прабългарско културно влияние. Така че тѣ, ако и да не сѫ могли да създадатъ сами културна организация, сѫ били вече по-подготвени за възприемане на култура и организация, отколкото други славянски народи.

* * *

Но най-интересното творение на прабългаритѣ е било създаването на българската нация.

Въ продължение на двеста години прабългаритѣ присъединявали къмъ българската нация едно по едно българо-славянскитѣ племена: последнитѣ нехристиянски ханове, Персиянъ и Борисъ, продължаватъ да завършватъ, съобразно естественитѣ изисквания на географическото положение, присъединяването на македонскитѣ българи къмъ България, по посока къмъ естественитѣ за България пристанища на Бѣло море, Кавала и Солунъ, къмъ които пѫтищата отдавна били вече въ владение на българитѣ.

Така били съединени почти всичкитѣ бѣлгаро-славяни въ една нация и то тъй единна, че когато самата държава пропаднала, културнитѣ ѝ рамки все пакъ останали и въ тѣхъ се пазило чувство на взаимна принадлежность. Нейнитѣ жители били толкова свързани въ една нация, че тая нация, благодарение на своята културна, езикова и черковна общность е преживѣла десеть вѣка така, щото въ края на петстотинъ-годишното турско робство всѣки смѣталъ жителитѣ на Добруджа, Македония и Тракия за сѫщо такива българи, каквито сѫ тия въ останалата България.

Образуването на българската нация се завършва тъкмо въ края на прабългарската епоха, тогава, когато презъ времето на Бориса се почва голѣмата промѣна въ областьта на вѣрата и културата. Но нито християнството и докаранитѣ отъ него промѣни, нито многото удари на сѫдбата презъ десеть столѣтия наредъ не сѫ могли да съборятъ дѣлото на онзи надаренъ съ голѣма култура и организаторска способность народъ, който сковалъ въ една нация жителитѣ на Мизия, Македония, Добруджа и Тракия — именно въ българската нация. Въ това се състои огромната роля на прабългаритѣ въ историята на бъгларския народъ.

Възъ основа на езикови, археологически и исторически данни установихме, че прабългаритѣ били още преди V столѣтие заседналъ народъ, който се занимавалъ съ земедѣлие и развито скотовъдство — освенъ това и съ търговия и индустрия. Тѣхната култура имала източенъ произходъ, нѣкои нейни елементи произхождали още отъ времето, когато тюркскитѣ народи живѣли въ съседство и подъ културното влияние на китайската империя. Къмъ китайцитѣ сочатъ много елементи на прабългарската култура. Напр. Именникътъ на първитѣ български ханове показва лѣтоброение, което е известно въ цѣлата тюркско-монголска територия и има за своя люлка Китай. Не по-малко важно е онова културно влияние, което тѣ сѫ изпитали въ Кавказъ, и изобщо въ южна Русия, а именно отъ една страна влиянието на Персия, отъ друга на Византия, а още и на южно-рускитѣ мѣстни традиции.

Но още по-важна е била за тѣхъ, естествено, онази култура, която се черпила въ тѣхната източна родина отъ единъ сега вече неизследваемъ изворъ.

Дунавскитѣ българи запазили и въ балканското си отечество много елементи на тази източна култура: източна е тѣхната скулптура, златарство, военно изкуство, лѣтоброение и пр. Но културата имъ ги е правѣла способни да се задържатъ и между западнитѣ народи, дори да създадатъ силна организация тамъ, кѫдето мѣстното население не било способно за това — организация, която могла не само да твори, но и да упражнява влияние върху огромни територии.

Всичко това е отъ основно значение и за установяване ролята на маджаритѣ, защото, както видѣхме, маджаритѣ сѫ участвували въ тази култура, и както знаемъ, били сѫ и нейни разпространители. Видѣхме, че културата на двата народа е била дотолкова близка, та прабългарската култура не може да се обрисува безъ унгарскитѣ материали, сжщо и староунгарската — безъ българскитѣ материали. Сжщо е сигурно, че оформяването на източно-европейската култура не може да се разбере безъ познаването на прабългарската и унгарската култура и нейното влияние.

Съ какво се обяснява фактътъ, че дошлитѣ тукъ отъ Изтока прабългари и маджари имали толкова голѣма роля въ запада?

Като пжтувахъ презъ май и юни т. г. въ Персия, намѣрихъ и въ тамъ доказателство за това, че културата на преселението на народитѣ, а особено тази на живущитѣ дълго време въ Кавказъ прабългари и маджари била въ тѣсна връзка съ перисийската култура. Материалитѣ, които намѣрихъ по този въпросъ въ Персия, сж съвсемъ ясни Отъ това пъкъ следва, че въ създаването на прабългарската и унгарска култура ималъ важенъ дѣлъ и персийскиятъ миръ.

Така се начертава лека-полека една картина, която ще ни даде да разберемъ, защо се явили прабългаритѣ и маджаритѣ на западъ съ толкова висока култура, та сж могли да създадатъ постоянни държави, съ култура, която имала голѣмо влияние и за други народи. Така можемъ да разберемъ, че докато всичкитѣ дошли преди и следъ тѣхъ, източни народи при преселението на народитѣ се унищожили, докато тѣзи два народа могли да пуснатъ корени, дори имали влияние и върху други народи: прабългаритѣ и маджаритѣ, освенъ че били съучастници на стара източна култура, стояли въ Европа презъ много столѣтия подъ влиянието на съседнитѣ имъ културни народи. Това може да докажеме освенъ съ лингвистическитѣ данни, и съ археологически материали.

Прочие съ изследването на тѣзи влияния ще стане явно, че тѣзи два народа, възпитавани отъ една стара източна култура, както и отъ съседнитѣ високи култури, като стигнали до Дунава, сж могли да се приспособятъ, дори и да творятъ.

Историята на двата народа показва ясно, че народитѣ трѣбва да се аклиматизиратъ презъ много столѣтия: ако именно прабългаритѣ и маджаритѣ бѣха дошли отъ Изтока наведнажъ при Дунава, щѣха да се унищожатъ, както е станало съ хунитѣ, аваритѣ и пр. Следователно, стара култура, бавно напредване къмъ западъ, достатъчно време за аклиматизация, сж главнитѣ причини, задето не сж се унищожили прабългаритѣ и маджаритѣ на западъ, както е станало съ другитѣ тюркски народи при преселението на народитѣ. Това е причината, че тѣ сж могли да упражняватъ културно влияние, че могли да разпространятъ и да направятъ изворъ за европейската цивилизация културата на Изтока.

Само като имаме предвидъ, че българитѣ и старитѣ маджари сж имали такава култура, която ги правѣла спосоцни да възприематъ и елементитѣ на западната култура и да ги съчетаятъ съ своята, можемъ разбра, защо тия два народа сж могли да създадатъ постоянни държави на кръстопжтя между Изтокъ и Западъ, Северъ и Югъ, тамъ, гдето преди тѣхъ никой народъ не е могълъ да стори това. Само така става ясно, защо прабългаритѣ и маджаритѣ сж могли да изпълнятъ голѣмото си призвание, да организиратъ въ две здрави държави неорганизиранитѣ и заради това постоянно изложенитѣ на варварски нападение народи въ Източния и Срѣдния Балканъ и въ територията около срѣдния Дунавъ — държави, които могли да осигурятъ живота на жителитѣ си, да спратъ преселението на народитѣ.

Не само здравата имъ организация, но и духовната и материалната имъ култура ги правили способни за това.

БИБЛИОГРАФИЯ

ЗНАЧЕНИЕТО НА ПРАБЪЛГАРИТѢ.

Fehér Géza, Türko-bulgar, macar ve bunlara akraba olan milletlerin kültürü: (културата на прабългаритѣ, маджаритѣ и на роднински тѣмъ народи). Istanbul, 1937 (— Втори турски исторически конгресъ).

Gombocz Zoltán, Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. MSFOu XXX.

Németh Gyula, A honfoglaló magyarság kialakulása (= отъ какви съставни части се образувало маджарството). Budapest, 1930, 84 и сл.

Фехеръ Геза, Езикътъ на прабългаритѣ. Учил. Прегл. XXVIII (1929) 1256—1262.

Paasonen H. Die türkischen Lehnwörter in Mordwinischen. JSFOu XV.

Räsänän M. Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen. MSFOu XLVIII.

Wichmann Y. Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen. MSFOu XXI.

ЗА ВОЛЖСКИТѢ БЪЛГАРИ.

Ашмаринъ, Болгары и чуваши. Казань, 1902, 26.

Щукенбергъ, Земледѣлческия орудия древнихъ болгаръ. Учен. зап. Имп. Каз. унив. LXXXVIII (1896) 211 и сл.

Шишмановъ Иванъ, Критиченъ прѣгледъ на произхода на прабългаритѣ. СбНУ. XVI—XVII. Отд. отп. София, 1900, 21 и сл.

Fehér Géza, Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations hongroises, Budapest, 1931 = AH VII, 161—162. Срв. Türko-bulgar. macar и пр. 5 и сл.

Поппе Н. Н., Чуваши и ихъ соседи. Чебоксары, 1927, 13 и сл.

Barthold W. Encycl. des Islam 819.

Кинкелъ Иванъ, Стопанска култура на прабългаритѣ. София, 1927, 57 и сл.

Шпилевский С. М. Древние города и другие булгарско татарскіе памятники въ Казанской губерніи. Казань 1877.

Смолинъ В. Ф. По развалинамъ древнего Булгара. Казан. 1926.

ЗА ВЪНШНАТА ТЪРГОВИЯ НА ДУНАВСКИТѢ БЪЛГАРИ.

Fehér Géza, Les monum. de la culture protobulgare 39—40, 165—167. Срв. Сжщиятъ — Паметницитѣ на прабългарската култура Изв. БАИ III (1925) 73 и сл. Сжщиятъ, Външната търговия на прабългаритѣ. Русе, 1939.

Златарски И. Василъ. История на българската държава прѣзъ срѣднитѣ вѣкове. I. 1, 177 и сл.

Melich János, A honfoglaláskori Magyarország (= Унгария по времето на завземането на сегашното отечество). Budapest, 1925, 30 и сл. Сжщиятъ, Egy bolgár-török szó a tót nyelvben. (Една прабългарска дума въ словашкия езикъ) KCsA II, 4 (1927), 241—244.

Fehér Géza, A tót, osoh „haszon" szó bolgártörök eredetije (прабългарската форма на словашката дума осохъ „печалба") KCSA II. 5 (1930) 387—390.

Nagy Lajos, Pest város eredete (= произходътъ на градъ Пещь). Отд. отп. Budapest, 1634. 12.

КУЛТУРАТА НА ПРАБЪЛГАРИТѢ.

Плиска.

Шкорпилъ К. Изв. Руск. Арх. Инст. Кп/ѣ X (1905). Абоба—Плиска 43 и сл. и 162 и сл.

Filov Bogdan, Geschichte der altbulgarischen Kunst. Berlin—Leipzig. 1932, 23 и сл.

Fehér Géza, Les monum. etc. 41—52. Сжщиятъ: Изв. БАИ., III. 48 и сл.

Преславъ.

Шкорпилъ К. Прѣславъ. Изв. Варн. Арх. д-во III (1921) 101—146; сжщиятъ: Изв. Бълг. Арх. д-во IV (1914) 124 и сл.

Господиновъ Юрданъ, Преславъ. Шуменъ, 1928.

Фехеръ Геза, Les monum, 52—56; сжщиятъ: писмени паметници на прабългар.тѣ въ Мадара. Сб. Мадара. София, 1934, 373—379.

Мадара.

Фехеръ Геза, Прабългарски паметници при Мадара. Год. Народн. Библ. Пловдивъ за 1927 год. София, 1929, 145 и сл. Сжщиятъ: Културата на прабългаритѣ, София, 1929. 26—37. Сжщиятъ: Les monum, 58—74.

Велковъ Иванъ, Разкопки въ Мадара, Сб. Мадара I, 77—146.

Поповъ Рафаилъ, Сб. Мадара I, 13—14, 15 и сл., 187 и сл., 202 и сл., II, 31 и сл.

Скулптура.

Фехеръ Геза, Мадарскиятъ конникъ. Погребални обичаи на прабългаритѣ. Изв. Етн. Музей VI (1926) 81—106. Сжщиятъ, Прабълг. паметници при Мадара, 149 и сл. Сжщиятъ, Надписътъ на Мадарския конникъ. София, 1928. Сжщиятъ, Les monum. 82—123. Сжщиятъ, Писменни паметници 360 и сл.

Кацаровъ Гаврилъ, Мадарскиятъ конникъ. София, 1925, 32—33.

Filov Bogdan, Der Ursprung der altbulgarischen Kunst. BZ XXX (1929—1930) 523—28. Сжщиятъ: Gesch. d. altbulg. Kunst. 13—14.

Миятевъ Кръстю: Мадарскиятъ конникъ. Изв. БАИ, V. 1—37.

Златарство.

Миковъ Василъ, Последни могилни находки. Сб. Мадара I. 429, 4 сл.

Pósta Béla, Archaeologische Studien auf russischem Boden. („Dritte asiatische Forschungsreise des Grafen Eugen Zichy. Bd. III"), I—II. Budapest—Leipzig. 1905.

Fettich Nándor, A dunapentelei avar sírleletek (=Аварски гробни находки въ Дунапентеле) A H XVIII, 58 и сл. Сжщиятъ, A honfoglaló magyarság fémmüvessége. (Златарството на старитѣ маджари) A H. XX., 32—33, 37, 50, 128 и сл. и разни образи. Сжщиятъ, Zum Problem des ungarländischen Stils II. ESA, IX (1934) 308.

Welkov Ivan, Eine Gotenfestung bei Sadowetz (Nordbulagien). Germania XIX (1935) 149. и сл.

Мавродиновъ Никола, Прабългарската художествена индустрия. Сб. Мадара II, 186 и сл., 226 и сл. и пр.

Hampel J. Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. I—III. Braunschweig, 1905. Сжщиятъ, A honfoglaláskor hazai emlékei (Отечественитѣ паметници отъ епохата на завземането на отечеството) — (МНК). Сжщиятъ, Ujabb tanulmányok a honfoglaláskor emlékeiröl. (По-нови студии върху паметницитѣ отъ епохата на завземането на отечеството). Будапеща, 1907 — различни мѣста.

Миятевъ Кръстю, Старобългарски златенъ накитъ отъ Мадара. Изв. БАИ IV (1926—1927) 14 и сл.

Arendt V. V. (= Zakharov u. Arendt, Studia Levedica) AH XVI, 74 и сл.

Фехеръ Геза, Изв. Етн. Музей VI (1926) 81—106.

Alföldi Andràs, Zur historischen Bestimmung der Avarenfunde, ESA IX (1934) 285 и сл. Сжщиятъ, Germania XVI (1932) 135.

Matzulewitsch, Sem. Kond. I (1927) 131.

Керамика.

Господиновъ Юрданъ, Разкопки въ Патлейна, Изв. Бълг. Арх. Д-во IV (1914) 113—128.

Филовъ Богданъ, Старобългарското изкуство, 16.

Grabar A. Recherches sur les influences orientales dans l'art balcanique. Paris, 1928.

Миятевъ Кръстю, Преславската керамика. София, 1936.

Фехеръ Геза, Разкопки въ мѣстностьта Кирика надъ с. Калугерица. Сб. Мадара II, 105 и сл.

Tóth Zoltán, „Attila's Swert". Budapest, 1930, 56—64.

Ferdinandy Mihály, A honfoglaló magyarok müvészi kulturájának nyomai a korai Arpád-korban. (Следи отъ художествена култура на старитѣ маджари презъ ранната Арпадова епоха). Budapest, 1934.

Dercsényi Dezsö, Az Arpád-kori köfaragó müvészet elsö emlékei (= първитѣ паметници на каменодѣлска култура отъ Арпадовата епоха). Magyarságtudományi tanulmány. V.

Религия.

Фехеръ Геза, Религията на прабългаритѣ. Отецъ Паисий II. 208 и сл. Сжщиятъ: Прабългари, София 1929, 126 и сл. Сжщиятъ, Мадарскиятъ конникъ и пр. Изв. Етн. Музей VI (1926) 81—106; Сжщиятъ, Надписътъ на Мадарския конникъ — на разни мѣста.

Бешевлиевъ Веселинъ, Гръцки и лалтински извори за вѣрата на прабългаритѣ. Изв. Етн. Музей VIII—IX (1929) 149 и сл. Сжщиятъ, Религията на прабългаритѣ. Ист. Библ. III. 2, 29 и сл.

Влиянието на прабългарската култура

Fehér Géza, Les monuments 39 и сл. 50—51, 158—160 и сл.

Mijatev Kr., Der grosse Palast in Pliska und die Magnaura von Konstantinopel, Actes du IVe congrès intern. des études byzantines II. (Изв. БАИ, X. 1936) 137 и сл.

Филовъ Богданъ, Архитектурниятъ типъ на голѣмия дворецъ въ Абоба Сп. БАН LV (1937).

Alföldi András, ESA IX. 300.

Jakimovicz Roman, O prochodzenin ozdób szebrnych znajdowanych w skarbach wezesnohistorycz. (Sur l'origine des parures d'argents trouvées dans les dépôts du moyen âge) Wiadomości Archeologiczne. XII (1933) 103 и сл.

Pósta Béla, Arch. Stud. auf. russischen Boden разни мѣста.

Fehér Géza, Les monuments 3 и сл. **Сжщиятъ**, Военното дѣло на прабългаритѣ, 93—94; **Сжщиятъ**, Паметницитѣ 56 и сл.

Баласчевъ Георги, Минало I. 205 и сл.

Военно дѣло.

Darkó Jenő, Bölcs Leó tatkikájának hitelessége (Достовѣрността на тактиката на императоръ Лъвъ Мждри). Budapest, 1915; **Сжщиятъ**, Az ősmagyar hadművészet fejlődése és hatása Nyugat-Európára. (= Развитието на старомаджарското военно изкуство и влиянието му върку западна Европа). Budapest, 1934; **Сжщиятъ**, Hadtört. Közl. XXXV (1934) 3—40.

Фехеръ Геза, Военното дѣло на прабългаритѣ. София, 1938.

Vári Rezsö, A magyar honfoglalás kútföl. (= Извори за маджаритѣ презъ епохата на завладяването на отечеството) 11—89.

Zakharov und Arendt, Studia Levedica. AH XVI, 48 и сл.

Tóth Zoltán, „Attilas Schwert", Wien—Budapest, 1930.

Cs. Sebestyén Károly, A magyarok íjja és nyila (= Лжкътъ и стрела на маджаритѣ). Szeged, 1933.

Эренджен Хара-Даван, Чингис-хан как полководец и его наследие. Белград, 1929, 78.

Облѣкло.

Фехеръ Геза, Военното дѣло 61 и сл.; Сжщиятъ, Изв. Етн. Муз. VI, 93—97; Сжщиятъ, Les monum. 87 и сл. И „Оржжието и облѣклото на старобългарска войска" въ ржкописъ — ще се издаде при Отд. на военнитѣ музеи, паметници и гробище.

Zichy István gróf, A magyarság őstörténete ésműveltsége a honfoglalásig (= Старата история и култура на маджаритѣ до завземането на сегашното отечество), Budapest, 1923, 54—55.

Felvinczi Takács Zoltán, Huns et Chinois, Turán, 1918, 278.

Ivanov Iordan, Le costume des anciens bulgares. Recueil Uspenskij II. 325 и сл.

Баня-чистота.

Фехеръ Геза, Прабългарскитѣ паметници при Мадара, 157 и сл. Сжщиятъ: Военното дѣло 58—59.

Gombocz-Melich, Magyar Etymologiai szótár (— Унгарски етимологически речникъ) (VII) 981—83.

Влиянието на прабългарската култура въ старобългарския езикъ.

Младеновъ Стефанъ, Вѣроятни и мними остатъци отъ езика на Аспаруховитѣ българи въ новобългарската речь. Годишн. Соф. унив. XVII. София, 1921, 201—288.

Шишмановъ Иванъ, Критиченъ прѣгледъ на въпроса за произхода на прабългаритѣ. СбНУ XVI—XVII. Отд. отп. София, 1900, 166 и сл.

Gombocz Zoltan, Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. MSFOu XXX.

Miklosich Fr. Die türkischen Elemente in den südost-und osteuroräischen Sprachen. Denkschr. der Wiener Akad. XXXIV (1884), XXXV (1885), XXXVII (1887), XXXVIII (1890). Сжщиятъ, Etymol. Wörterbuch der slawischen Sprachen. Wien, 1886.

Berneker M., Slav. Etym. Wörterbuch.

Погорѣловъ Вал., Образование именъ существителнихъ съ окончаниемъ — *чи* въ древнеболгарскомъ языкѣ. Варшава, 1914.

Paasonen H. Wörter und Sachen (1914) 13—14.

Mikkola J. Die Chronologie der türkischen Donau-bulgareu JSFOu. XXX, 23, 17.

Фехеръ Геза, Остатъци отъ езика на дунавскитѣ прабългари. Изв. Бълг. Арх. Инст. V (1928—1929) 146—148; Сжщиятъ KCsA II, 5 (1930) 387—390.

Манолевъ Иванъ, Аспаруховско-български следи въ езика ни. София 1923, 26.

Arnim Bernd, UJb. XV (1936) 385—388.

СЪДЪРЖАНИЕ

стр.
Предговоръ 5
ЗНАЧЕНИЕТО НА ПРАБЪЛГАРИТѢ 11
КУЛТУРАТА НА ПРАБЪЛГАРИТѢ 23
- Строителство 27
- Скулптура 47
- Златарство 69
- Керамикаа 106
- Религия 113
- Заключения извадени отъ даннитѣ за прабългарската култура. 115

ВЛИЯНИЕТО НА ПРАБЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА 123
- Военно дѣло 139
- Облѣкло 144
- Баня — чистота 149
- Следи отъ прабългарското културно влияние въ старобългарския езикъ 151
- Влиянието на прабългаритѣ върху славянитѣ 154
- Заключение 158

Фотографиитѣ сж направени въ Българския народенъ археологически музей, отъ Яношъ Лакошъ, студентъ въ Будапещенския университетъ и отъ менъ. Рисункитѣ сж направени отъ моя сътрудникъ Тачо Таневъ, отъ Рафаилъ Поповъ бившъ дирскторъ на Музея и отъ Ласло Варга, асистентъ на Унгарския етнографически музей, отчасти отъ самитѣ предмети, отчасти взети отъ цитиранитѣ книги на Фетихъ, Хампелъ, Арне, Поща и други мои издания. Нѣкои отъ русункитѣ сж копия на отличнитѣ образци събрани отъ Хуска (A magyar turâni ornamentika története = История на унгаро-туранската орнаментика. Budapest, 1930).

ТРУДОВЕ НА ГЕЗА ФЕХЕР

1. Atelkuzu területe és neve. = Századok 47 (1913) 577-590, 670-685.
2. Mordvin határozók. = NyK 43 (1916) 161-222.
3. Darkó Jenő: Bölcs Leo Taktikájának hitelessége magyar történeti szempontból. = Századok 40 (1916) 293-302. [Рецензия]
4. Megjegyzések a Theophanes Continuatus néven ismert forráshoz. = Egyetemes Philológiai Közlöny 41 (1917) 27-37, 288-296.
5. Bulgarish-ungarische Beziehungen in den V.-XI. Jahrhunderten. = Keleti Szemle XIX/2. (1921) 4-190.
6. Magyarország területe a X. század közepén Konstantinus Porphyrogennetos De administrando imperioja alapján. = Századok 55-56 (1921-1922) 351-380.
7. Beiträge zur Erklärung der auf Skythien bezüglichen geographischen Angaben der ungarischen Chroniken. = Kőrösi Csoma – Archivum, I. (1921-1925) 40-63.
8. Die Petschenegen und die ingarischen Hunnensagen. = Kőrösi Csoma-Archivum. I. (1921-1925) 123-140.
9. A bolgár nép őstörténete. = Turán 4 (1922) 19-36.
10. Ungarns Gebietsgrenzen in der Mitte des 10. Jahrhunderts. = Ungarische Jahrbücher 2 (1922) 37-69.
11. Válasz Grexa Gyulának. = Kőrösi Csoma-Archivum, I. (1921-1925) 243-250.
12. Прабългарската култура. = Хиперион. II, кн. 4-5 (1923) 257-261.
13. Културни влияния на българското владичество в Маджарско. = Хиперион. II кн. 4-5 (1921) 259-267.
14. Прабългарската култура според маджарски източници. София 1924. 16 стр.
15. Дунавският дворец на Омуртага. (Доклад) = ОБАИ 4 (1924) 65-66.
16. Надписът на Мадарския конник. (Доклад) = ОБАИ 4 (1924) 66.
17. Именникът на първите български ханове. = ГНМ 4 (1922-1925) 237-313.
18. Надписът на Мадарския конник. (Доклад) = ОБАИ 5 (1925) 14-15.
19. Ешмедеме. Кишин. Канар. Прабългарски думи в надписа на Мадарския конник. = ГПНБ (=Сборник Борис Дякович), 1925, 273-294.
20. Паметниците на прабългарската култура. = ИБАИ, 2 (1925) 1-90.
21. Влияние на българската църква в Маджарско. = Сборник В.Н. Златарски. (София 1925) 485-498.
22. Надписът на Мадарския конник. = Сборник Мадарският Конник. (София 1925) 15-26.

23. Мадарският конник. Погребални обичаи на прабългарите. = ИНЕМ 6 (1926) 81-106.

24. A madarai lovas-szikladombormű és őstörténeti vonatkozásai. = Ethnographia 38 (1927) 16-29, 64.

25. Прабългарски паметници при Мадара и принос към религията на прабългарите. = ГПНБМ 1927. 145-164.

26. A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. = Századok 61-62 (1928) 1-20.

27. Die Inschrift des Reiterreliefs von Madara. Sofia 1928. 144 p.

28. Прабългарите. Преселнишките им движения от средата на V в. = БМ II кн. 6. (1928) 448-452.

29. Първата поява на прабългарите в Македония. = МПр IV, кн. 3. (1928) 89-97.

30. Надписът на Мадарския конник. София 1928. 144 стр.

31. Езикът на прабългарите. = УПр 28 (1929) 1256-1262.

32. Хуни ли са прабългарите? Прародината на прабългарите. = УПр 28 (1929) 758-765.

33. Културата на прабългарите (Научно-популярно изложение). София 1929. 78 стр.

34. Остатъци от езика на дунавскте прабългари. = ИБАИ 5 (1928-1929) 127-158.

35. Прабългари. Произход, история, бит, култура. София 1929. 136 стр.

36. Религията на прабългарите. = ОП 2 (1929) 208-211.

37. Няколко думи за военното дело у прабългарите. = Военен журнал 36 (1929-1930) 125-130.

38. A tót osoh "haszon" szó bolgár-török eredete. = Kőrösi Csoma-Archivum 2 (1930) 387-390.

39. Le titre des Khans bylgares d'apres l'inscription du Cavalier de Madara. = L'art byzantin shez les Slaves. Recueil Th. Ispenskij, I. (Paris 1930) 3-8.

40. A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásaik. - Les monuments de la culture protobylgare et leurs relations hongroises. Archaeologia Hungarica, VII. Budapest 1931. 173 стр.

41. Kánitz Fülöp Félix, a Balkán Kolumbusa. Budapest 1932. 240 p.

42. A madarai lovasdombormű feliratáról. = Századok 66 (1932) 363-364.

43. Могилни находки от Мумджилар. (Grabhügelfunde aus der Umgebung von Mumdzilar). = ИБАИ 7 (1934) 106-115.

44. Писмени паметници на прабългарите в Мадара. = Мадара. I. (1934) 269-419.

45. A bolgáar-törökök kapcsolatai a magyarsággal és a legújabb magyar őstörténetkutatás. = Századok 69 (1935) 513-553.
46. A poropos des inscriptions protobylgares de la basilique de Philippes. = Bulletin de Correspondance Hellénique 59 (1935) 165-174.
47. Der protobulgarische Titel **kanar**. = Byzantinische Zeischrift 36 (1936) 58-62.
48. Attilas Sohn Irnik. Zur Frage der ungarischen und bylgarischen Hunnenüberlieferung. = Ungarische Jahrbücher 16 (1936) 408-412.
49. Феликс Каниц, живот, пътувания и научно дело. София 1936. 168 стр.
50. Разкопки в местността Кирика над с. Калугерица. = Мадара, II (1936) 107-154.
51. Die Kultur der Türko-Bulgaren. Ungarn und der verwandten Völker. Istambul 1937. (II. Török Kongesszus.)
52. Военното дело на прабългарите. София 1938. 63 стр.
53. Външната търговия на прабългарите и нейното отражение върху техния културен живот. Русе 1939. 36 стр.
54. Magyarok és bolgárok. Budapest 1940. 47 стр.
55. Ungarn und Bulgaren. Budapest 1940. 47 стр.
56. A bolgár-törökök szerepe és műveltsége. A bolgár-törökök és a honfoglaló magyarok hatása a kelet-európaim üvelődés kialakulásában. Budapest 1940. 122 стр.
57. Ролята и културата на прабългарите. Значението на прабългарската и старомаджарската култура в изграждането на цивилизацията на Източна Европа. София 1940. 170 стр.
58. Връзката на културата на прабългарите и на маджарите с Иран. = Родина 2, кн. 3 (1940) 103-114.
59. Облеклото и оръжието на старата българска войска. София 1942. 64 стр. + 82 обр.
60. Bulgar – Macar eski tarihi münasebetleri hakkinda. = Istambul Üniversitesinde on konferans. Istambul 1946.
61. A nagyszentmiklósi kincsrejtély megfejtésének útja. = Arch. Ért. 79 (1952) 34-46.
62. A bolgár régészet legujabb eredményei. = Arch. Ért. 79 (1952) 87.
63. Zalavári ásatások (1951-1952). Előzetes jelentés. = Arch. Ért. 80 (1953) 31-52.
64. A IX-XI. századi hazai régészeti anyag kritikai kiadásához. = Fol. Arch. 6 (1954) 92-94, 206-207.
65. Les fouilles de Zalavár (1951-1953). Rapport préliminaire. = Acta Arch. Hung. 4 (1954) 201-205.
66. [Hozzászólás László Gyula: A magyar őstörténet régészete c. előadásához.] = MTA II. Oszt. Közl. 5 (1954) 486.

67. [Hozzászólás Radnóti Aladár: Pannóniai városok élete a korai geudalizmusban c. előadásához.] = MTA II. Oszt. Közl. 5 (1954) 527-528.

68. Remarques sur l'interprétation archéologique du cimetiere de Kérpuszta. = Acta Arch. Hung. 6 (1955) 317-320.

69. Аваро-византийские отношения и основание болгарской державы. = Acta Arch. Hung. 5 (1966) 55-59.

70. Avar-bizánci kapcsolatok és a bolgár államalapítás. = Arch. Ért. 82 (1955) 45-47.

71. A Dunántul a honfoglalás korában. = Arch. Ért. 83 (1956) 25-38.

72. Tanulmányok a népvándorláskori népek biseletéről, I. = Arch. Ért. 83 (1956) 152-165.

73. Die landnehmenden Ungarn und ihr Verhältnis zu den Slawen des mittleren Donaubeckens. = Studia Slavica 3 (1957) 7-58.

74. Beiträge zum Problem des ungarisch-slawischen Zusammenlebens. = Acta Arch. Hung. 8 (1957) 269-318.

75. Zur Geschichte der Steppenvölker von Südrupland in IX.-X. Jh. = Studia Slavica 5 (1959) 257-326.

76. A Közér-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sirleletei. (Leletkateszter.) Régészeti Tanulmányok, II. Budapest 1962. 99 p. [Съавтори: Éry Kinga és Kralovánszky Alán.]

СЪКРАЩЕНИЯ

БМ – Българска мисъл
ГНМ – Годишник на Народния археологически музей. София
ГПНБ – Годишник на Пловдивската Народна библиотека
ГПНБМ – Годишник на Пловдивската Народна библиотека и музей
ИБАИ – Известия на Българския археологически институт
ИНЕМ – Известия на Народния етнографски музей
МПр – Македонски преглед
ОБАИ – Отчет на Българския археологически институт
ОП – Отец Паисий
УПр – Училищен преглед